

Pedagogika va psixologiya kafedrası

**“UMUMIY PSIXOLOGIYA
NAZARIYASI VA AMALIYOTI”**

Ma’ruzalar matni

ПСИХОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ

Психология ҳақида тушунча

Инсон мавжуд экан, у ўз ҳаётини тажрибасига асосланиб, у ёки бу ҳолда идрок этиш, оламни англаш, нарса ва ҳодисаларни ажратиш каби хусусиятларга эга эканлиги ҳақида ўзига ўзи ҳисоб беради.

Биз кунда кушларнинг шўх навосини, мусиқа асбобларининг хонишини, инсон нутқини, учиб ўтаётган самолёт шовқинини эшитамиз, атрофимизни ўраб турган нарса, дарахт, ҳайвонлар, машиналарни кўрамиз. Уларнинг ранги ва ҳажмини ажрата оламиз. Мазкур жараёнлар инсондаги акс эттириш хусусияти билан чамбарчас боғлиқ.

Психология фанининг предметини таҳлил қилишда асосий эътиборни қуйидагиларга қаратиш лозим. Жумладан, шахс ҳақида фикр юритувчи фанлар сирасига психология ва педагогика фанларини киритиш мумкин. Шунга кўра педагогика шахсни таълим-тарбия жараёнида камол топишини тадқиқ қилса, психология шахсда кечадиган руҳий жараёнларни ўрганadi. Шундан хулоса қилишимиз мумкинки, психология фанининг предметини – шахснинг психикаси ва унинг психологик хусусиятлари ташкил қилади.

Психология сўзининг луғавий маъноси грекча псюхе – жон, рух, логос – фан, таълимот деган маънони англатади. **Психология** фан сифатида психик фактлар, уларнинг қонуниятлари ва механизмларини ўрганadi.

Психология асосан психикани кенг доирада тадқиқ қилади. Шунга кўра психиканинг юзга келтирувчи асосий психик фаолиятлари кўрсатилган. Айнан психик фаолиятлар қуйидаги жараёнларни ўз ичига олади:

- *билиш фаолиятлари*: диққат, нутқ, фаолият;
- *билиш жараёнлари*: сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур;
- *шахснинг, ҳиссий, иродавий соҳаси*: - ҳиссийёт, ирода;
- *шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари*: темперамент, характер, қобилият.

Шунга мувофиқ бир қатор олимлар томонидан психикага таърифлар берилиб, унинг мазмун моҳияти очиқ берилган. Жумладан, профессор М.Г.Давлетшин фикрича, **психика** деганда – олий даражадаги материянинг (миянинг) хусусияти тушунилиб, у объектив борлиқни акс эттирилишида намоён бўлади, субъект фаолиятини маълум мақсад асосида йўналтиради ҳамда хулқ-атвор негизида шаклланади, профессор В.М.Каримова фикрича **психика** – инсон руҳиятининг шундай ҳолати, у ташқи оламни (ички руҳий оламни) онгли тарзда акс эттиришимизни, яъни билишимиз, англашимизни таъминлайди.

Жонсиз материя учун акс эттиришнинг механик, кимёвий ва физик турлари хосдир. Масалан, кўзгунинг акс эттириши, сувдаги таъсир ва бошқалар. Жонли материя учун акс эттиришнинг физиологик, психик акс эттириш турлари хос бўлиб, онг ва ўзини-ўзи англаш унинг энг юқори босқичидир. Психик акс эттириш қуйидаги хусусиятларга эга:

- 1) объектив борлиқни тўғри акс эттириш имкониятини беради;
- 2) шахснинг фаолияти давомида мукамалликка эришиб боради;
- 3) доимо ривожланиб ва такомиллашиб боради.

4) Шахснинг индивидуаллиги орқали намоён бўлади.

Психологиянинг фан сифатида шаклланиши

Инсонда жисмоний танадан ташқари ундан фарқланувчи яна нимадир борлиги ҳақидаги тасаввурлар қадимданок мавжуд бўлган. Энг қадимги даврлардаёқ инсон туш кўриш ҳодисаси орқали айрим одамларнинг ноёб қобилиятлари (масалан, овдаги муваффақиятлар) ўлим ва бошқа ҳодисаларнинг сабабларини тушунтиришга интиланган. Аммо дастлабки қарашлар мифологик характерда эди. Улар фикрлаш орқали эмас, кўр-кўрона ишонч воситасида эгалланарди. Руҳ ҳақидаги қарашлар кўпинча нафас билан боғланарди, руҳни эса учар маҳлуқ сифатида тасаввур этардилар.

Психология ҳақидаги фикрлар қадим замонлардан бери мавжуддир. Илк даврларда психологик хусусиятларни жоннинг иши деб тушунтирилган. Жоннинг ўзи эса одам танасидаги махсус иккиламчи жисм деб қаралган. Бундай тасаввурлар «анимизм» деб аталади. Анимизм сўзи –анима «жон» деган маънони англатади. Жон ўз моҳиятига кўра оловсимон учқундан иборат эканлиги Гераклит томонидан, ёки оловсимон атомдан иборатлиги Демокрит томонидан таъкидланган.

Платоннинг «идеялар туғма бўлади» деган ғоялари психологик фикр таракқиётига жуда катта ҳисса қўшди. Платон таълимотига кўра «идеялар» моҳияти абадий ва ўзгармас, уларнинг табиий оламдан ташқарида олий олам мавжуд бўлиб, уларни одам кўзи билан кўра олмайди.

Платон психологияда «дуализм» оқимининг асосчиси ҳисобланади. Дуализм сўзи икки ёқламалик ёки икки мустақил фикр деган маънони англатади. Дуализм таълимоти моҳияти моддий ва руҳий олам тана ва психиканинг бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, азалдан қарама-қарши нарсалар деб тушунтиради.

Платоннинг дуализм шогирди Арасту (Аристотель эрампдан олдинги IV аср 384-322 йиллар) томонидан бирмунча муваффақиятли бартараф этилди. Аристотелнинг «Жон ҳақида» асари ўша даврдаёқ психология махсус фан сифатида майдонга кела бошлаганидан далолат беради. Ана шу туфайли психология жон ҳақидаги фан сифатида майдонга келган ва ҳозирги кунда психология фани ўз мазмунини батамом ўзгартирган.

Арасту кишилик тафаккури тарихида биринчи бўлиб руҳ ва жонли тананинг ажралмаслигини исботлаб берди. Унга кўра, жон қисмларга бўлинмайди, лекин у фаолиятимиз давомида озиқланиши, ҳис этиши ва ҳаракатга келиши, ақл-идрок каби турларга оид қобилиятларда намоён бўлиши мумкин. Биринчи қобилиятлар ўсимлик учун, иккинчиси ва учинчиси ҳайвонларга, тўртинчиси эса инсонлар учун хосдир. Ўсимликлар, ҳайвонлар руҳи ва ақл идрок одам руҳи таълимоти билан Арасту олий қобилиятлар ва уларнинг негизида пайдо бўлишини билдирадиган ривожланиш тамойилини жорий этди. Арасту организмнинг табиатдан олган қобилиятларни фақат ўзининг хусусий фаоллиги орқали руёбга чиқаришга

асосланган ҳолда характернинг фаолиятда шаклланиши тўғрисидаги назарияни илгари сурди.

Гераклит, Демокрит, Афлотун, Арастуларнинг таълимотлари кейинги асрларда психологик ғояларни ривожланишида таянч нуқта бўлиб ҳисобланади.

Мазкур даврларда Шарқда ҳам илк психологик қарашлар юзага келди. Шарқда психологик қарашларнинг пайдо бўлишида буюк Шарқ мутафаккирларининг роли катта бўлган. Улар орасида Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек кабилар ўзларининг инсон психикаси ва ёш авлодни тарбиялашга доир бой фикрлар ва қарашларини мерос сифатида қолдирганлар. Улар орасида айниқса Абу Али ибн Синонинг мантиқ, метафизика, табиий фанлар, айниқса, тиббиёт ҳақидаги фикрлари ўша давр илмий тараққиётига катта ҳисса қўшди. У махсус психологик муаммолар билан шуғулланган олимлардан биридир. Унинг руҳ, асаб тизими ҳақидаги қарашлари катта аҳамиятга эга. Айниқса, Абу Али ибн Синонинг темперамент хусусиятларига қараб ёндашиш зарурлиги ҳақидаги фикрлари минг йилдан сўнг ҳам замонавий психологияда ўз қимматини йўқотмаган. Абу Али ибн Сино дунёда биринчи бўлиб психотерапевтик усулларни қўллаб кўрган олимлардан биридир.

Аста-секин руҳ ҳақидаги тушунча ҳаётнинг барча кўринишларига эмас, фақат ҳозир биз психика деб аталган даражага нисбатан қўллана бошланди. Психика категориясининг негизида идрок ва тафаккурдан ташқари онг тушунчаси юзага келди, бунинг натижасида ихтиёрий ҳаракатлар ва уларни назорат қилиш имконияти туғилди. Масалан, Гален (эрамиздан олдинги II аср) физиология ва тиббиёт ютуқларини умумлаштириб, психиканинг физиологик асослари тўғрисидаги тасаввурларини янада бойитди. Унинг илгари сурган ғоялари «онг» тушунчаси талқинига муайян даражада яқинлашади.

XVII аср биология ва психология фанлари учун муҳим давр бўлиб ҳисобланади. Жумладан франция олими Декарт (1596-1650) томонидан хулқ-атворнинг рефлектор (ғайриихтиёрий) табиатга эга эканлигини кашф этилиши, юракдаги мушакларнинг ишлаши (фаолияти) қон айланишининг ички механизми билан бошқарилаётганлигини тушунтирилиши муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, **рефлекс** (лотинча reflexus акс эттириш) организмнинг ташқи таъсирга қонуний равишдаги жавоб реакцияси сифатида талқин қилиниб, асаб-мушак фаолиятини объектив тарзда билиш воситасига айланди. Сезги, ассоциация, эҳтирос юзага келишини изоҳлашга имкон яратилди.

Психология фанининг илмий асосга қурилишида инглиз олими Гоббс (1588-1679) руҳни мутлақо рад этиб, механик ҳаракатни ягона воқелик деб тан олиб, унинг қонуниятлари психологиянинг ҳам қонуниятлари эканлигини таъкидлади. Унинг негизида – эпифеномализм (юнонча epi - ўта, ghai nomion – ғайритабиий ҳодиса) вужудга келди, яъни психология танадаги жараёнларнинг сояси сингари руй берадиган руҳий ҳодисалар тўғрисидаги таълимотга айланди.

Нидерландиялик олим Спиноза (1632-1677) онгни катта кўламга эга материядан сира қолишмайдиган воқелик, яъни яққол нарса деб, тушунтирди. У детерминизм (лотинча *demmerminara* - белгилайман) тамойилининг, яъни табиат, жамият ҳодисаларининг, шу жумладан психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланлиги ҳақидаги таълимот тарғиботчиси эди.

XVII асрдаги йирик немис мутафаккири Лейбниц (1646-1716) нинг таълимоти математика, жумладан, интеграл ва дифференциал ҳисоблар кашф этилишига таъсир этган эди. Психика ҳаёт манзараси арифметик йиғинди тариқасида эмас, балки интеграл тарзда намоён бўлади. Лейбниц тасаввурларнинг узлуксиз чегараланиши ғоясига таянган ҳолда перцепция (бевосита онгсиз идрок)ни апперцепциялар диққат ва хотирани ўз ичига олган англанган идроклардан фарқлаган эди. Лейбниц психологияга психиканинг фаоллиги табиати ва узлуксиз ривожланиши ҳамда психиканинг онглилик ва онгсизлик кўринишлари ўртасидаги мураккаб нисбат ҳақидаги ғояни олиб кирди.

XVII асрда эмперизм ва сенсуализмни тажриба ва ҳис этиладиган билимнинг «соф» ақл-идрокдан афзаллиги ҳақидаги таълимотнинг, яъни ақлда ҳеч қандай туғма ғоялар ва тамойиллар бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги таълимотнинг олдинги маррага кўтарилишига олиб келди. Бу таълимотни инглиз файласуфи ва педагоги Жон Локк (1632-1704) астойдил ҳимоя қилиб чиққан эди. Уни эмпирик психологиянинг асосчиси деб, ҳисоблаш қабул қилинган. Барча билимларнинг тажрибадан келиб чиқиши ҳақидаги таълимоти психология учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чунки у руҳий ҳаётнинг аниқ фактлари оддий ҳодисалардан мураккаб ҳодисаларга ўтиш йўллари пухта ўрганилишини тақозо этади. Ж. Локкнинг фикрича, тажрибанинг иккита манбаи мавжуд бўлиб, бири ташқи сезги аъзоларининг фаолияти (ташқи тажриба) ва иккинчиси ўзининг хусусий миёни идрок этувчи ақлнинг ички фаолияти (ички тажриба) дир. Киши ҳеч қандай ғояларга эга бўлмаган ҳолда дунёга келади. Унинг руҳи – «тоза тахта» бўлиб, кейинчалик унга тажриба ёзувлари битилади. Тажриба оддий ва мураккаб ғоялардан таркиб топади. Бу ғоялар ё сезгилардан, ё ички идрок (рефлексия) лардан ҳосил бўлади. Иккинчи ҳолатда онг реал нарсаларга эмас, балки ўз хусусий маҳсулига йўналтирилиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолади. Ж.Локкнинг рефлексия таълимоти киши психологик фактларни интероспектив тарзда билиб олади деган тахминга асосланган эди. Бу билан яна дуализм таълимоти илгари сурилади. Онг ва ташқи оламни принципиал жиҳатдан турлича усуллар ёрдамида билиш мумкинлиги жиҳатидан ҳам улар бир-бирига қарама-қарши қўйилар эди.

Ж.Локкнинг ташқи ва ички тажриба тўғрисидаги таълимоти икки хил характерга эга эканлиги ҳам материалистик ҳам идеалистик таълимотларнинг таракқиётига туртки бўлди. Материалистлар Гартли (1705-1784) бош бўлган француз, А.Н.Радишчев (1749-1802) бошчилигидаги рус материалистлари оламни билишда ташқи тажрибани асос қилиб, олиб инсон психикасининг

ички мазмуни асосида одам атроф-муҳит билан ўзаро муносабати ётади деган эдилар.

XVIII асрга келиб нерв системасини тадқиқ қилишда улкан ютуқларга эришилди (Галлер, Прохазка). Бунинг натижасида психика мия функцияси эканлиги ҳақидаги таълимот вужудга келди. Инглиз тадқиқотчиси Чарльз Белл ва француз Франсуа Мажанди томонидан ёйилувчи ва ҳаракат нервлари ўртасидаги тафовут очиб берилди. Унинг негизида психология фанида рефлектор ёйи деган янги тушунча пайдо бўлди. Буларнинг натижасида ихтиёрий (онгли) ва ихтиёрсиз (онгсиз) рефлектор турлари кашф қилинди.

Юқоридаги илмий кашфиётлар таъсирида рус олими И.М.Сеченовнинг (1892-1905) рефлектор назарияси руёбга чиқди ва ушбу назария психология фанининг физиологик асослари, механизмлари бош мия рефлексларининг ўзига хос хусусиятлари табиатини очиб бериш имкониятини яратади.

Айтиш керакки, психология фани борасидаги тадқиқотлар, кашфиётлар шу билан тугаб қолмасдан, балки бу борадаги ишлар янада кучайтирилиб самарали натижаларга эришилмоқда.

Мия ва психика

Психика юксак даражада ташкил топган материянинг алоҳида хоссаси бўлиб, у объектив оламни алоҳида бир тарзда акс эттиради. Юксак даражада ташкил топган материя деганда биз мияни тушунамиз. Демак инсон ва ҳайвонлар психикасининг моддий асосини марказий нерв системасининг энг юксак қисми бўлмиш бош мия ташкил этади. Аммо инсонлар мияси ҳайвонлар миясига қараганда анча мураккаброқ тузилган бўлади. Одам мияси ҳажми жиҳатидан ҳам катта. Агар маймун миясининг оғирлиги 400-500 г бўлса, одам миясининг оғирлиги ўрта ҳисобда 1400 г дир.

Мия функцияси организм ҳаётида шунчалик мураккабки, буни биз мия бутун гавда оғирлигининг 2 фоизини ташкил қилишидан ва организмга кирадиган кислороднинг 18 фоизидан ортиқроғини ишлашидан ҳам кўришимиз мумкин. Ҳайвон тараққиётининг қанчалик юқорироқ босқичида турса, унинг танасига нисбатан мияси шунчалик оғирроқ бўлиб бораверади. Миянинг танага бўлган нисбати:

Кит миясининг танасига нисбати $\frac{1}{20000}$, фил миясининг танасига нисбати

$\frac{1}{400}$, маймун миясининг танасига нисбати $\frac{1}{100}$. Одам миясининг танасига

нисбати $\frac{1}{46}$.

Айниқса, бош мия катта ярим шарлари киши организми ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Одамда ўртача 14-15 миллиард нейрондан иборат. Энг муҳим ролни мия пўстининг пешона қисми ўйнайди. Ҳайвон тараққиётининг юқорироқ босқичига қанчалик кўтарилса, мия ярим шарлари пўстининг пешона қисми шунчалик каттароқ бўлади.

Инсон бош мияси, ҳайвон миясидан анча оғирдир.

Одам мияси – 1400 г.
От мияси – 650 г.
Горилла мияси – 400 г.
Хўкиз мияси – 500 г.
Кит мияси – 2800 г.
Фил мияси – 4000 г.

Индивиднинг психик ҳаётида миянинг оғирлиги алоҳида аҳамият касб этади. Аммо миянинг тузилиши жуда муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун кишининг ақли ҳақида миянинг оғирлигига қараб ҳукм чиқариш тўғри эмас. Баъзи кишилар миясининг вазни ўртача вазнига қараганда анча оғир бўлгани шунингдек, баъзи кишиларнинг мия вазни ўртача даражадан камроқ ҳам бўлгани маълум.

Масалан: И.С.Тургеневнинг мияси 2012 г, В.М.Бехтеревнинг мияси 1720 г, И.П.Павловнинг мияси 1653 г, Д.И.Менделеевнинг мияси 1751 г, Анатолий Франсиснинг мияси 1017 г бўлган.

Одамнинг бош мияси киши психикасининг ўзига хос такрорланмас, мураккаб органи ҳисобланиб, у катта ярим шарлар, мияча, оралик мия, ўрта мия ва узунчоқ миядан иборат.

Бош мия орқа мия билан марказий нерв тузилмасини ташкил қилиб, одам организмидаги барча органларнинг ўзаро фаолияти ва бир-бири билан боғланишини ҳамда унинг ташқи муҳит билан бўладиган алоқасини таъминлайди. Психик фаолиятларнинг кўпгина қисми бир неча қатор бўлиб, жойлашган ниҳоятда кўп нерв хужайраларидан (15 миллиарддан кўп) ташкил топган, кулранг модда қатламидан иборат бўлган бош мия катта ярим шарлари қобиғининг фаолияти билан боғлиқдир.

Нерв тизими нерв тўқимасидан ташкил топган бўлиб, у ўз навбатида нерв хужайраларидан иборат.

Ҳар бир нерв хужайраси, яъни нейрон ядроси бўлган жуда кўп тармоқланган калта ўсимталар – дендритлар ва битта узун ўсимта - аксондан иборат хужайрадан ташкил топган.

Турли нерв хужайраларининг туташган жойи **синапс** дейилади ва у бир нейрондан бошқасига импульсларни ўтказиш (тўхтатиш ёки ушлаб қолиш) ни таъминлайди.

Нерв хужайралари тўплами миянинг кулранг моддасини, нерв толаларининг тўплами эса миянинг оқ моддасини ташкил этади. Нерв тўқимаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар кўзгалувчанлик ва ўтказувчанлик асосий хусусиятлар ҳисобланади.

Марказий нерв тизими бош ва орқа миядан иборат. Орқа мия умуртқа поғонасининг каналида жойлашган бўлиб, нерв тўқимасидан иборат. Орқа мия иккита ярим, яъни ўнг ва чап қисмлардан иборат бўлиб, уларни узунасига кетган олдинги ва орқа кесиклар ажратиб туради.

Орқа мияда нерв толаларининг тутамлари жойлашган бўлиб, склет мускуллари, нерв ва шиллиқ қаватидаги периферик нерв учларидан кўзгалиш нерв импульслари кўринишида, улар орқали мияга у ердан эса периферияга етказилади.

Орқа мияда онгсиз рефлектор ҳаракатларнинг гавда ва кўл-оёқлар мускулларнинг, шунингдек бир қатор физиологик жараёнларнинг томирларни ҳаракатлантирувчи, тери ажратувчи ва бошқа марказлар жойлашган.

Бош мия қутида жойлашган бўлиб, орқа миянинг устида жойлашганга ўхшайди. Бош мияда узунчоқ мия, орқа мия, ўрта мия, оралик мия ва олдинги мия фарқланади.

Орқа мия, Варолий кўприги ва миячадан иборат бўлиб, узунчоқ мия билан биргаликда мия сопини ташкил қилади. Мия сопи орқа мияни давомидек туташган.

Узунчоқ мия орқали орқа миядан бош миянинг юқори бўлимларига импульслар ўтади ва орқага қайтади. Узунчоқ миянинг ядролари мураккаб рефлекс актларида иштирок этади; сўриш, чайнаш, сўлак ажратиш ва ҳоказо.

Мияча тана ҳаракатларини мувофиқлаштиришда иштирок этади. Ўрта мия—ўрт тепалик қизил ядро мускул тонусининг меъёрий тақсимланишини, товуш ва ёруғлик қўзғатувчиларини ҳамда оғирлик кучига нисбатан тананинг тўғри жойлашини идора этади.

Оралик мияда сезувчанликнинг оралик марказлари мужассамлашган. Олдинги мия ва уни қоплаб турган пўстлоқ бош миянинг олий қисмларини ташкил этади.

Олдинги мия бош миянинг энг катта қисмини деярли 80 фоизини ташкил қилади ва пешона соҳасидан энсагача чўзилган ёриқ билан ажрашган иккита ўнг ва чап ярим шарлардан бир-бири билан қадоқсимон тана ёрдамида бирикади.

Ярим шарларнинг барча юзаси (қарийб 2200 см) мия пўстлоғи дейилади. Мия пўстлоғи кулранг моддадан ташкил топган. Унинг қалинлиги турлича бўлиб 4-5 мм.гача боради. Бош мия катта ярим шарлари қобиғининг юзаси одамда катта соҳага ажратилади, пешона (энг катта), тепа, энса ва чаккадан иборат. Бир хилдаги хужайралар қатламидан иборат қисмлар (қобик шакли ва фаолиятининг вазифалари турлича бўлган олтита қатлам хужайраларидан ташкил топган) қаватлардан (майдон) иборат. Одамда ҳаммаси бўлиб 52 та майдон мавжуд.

Бош миянинг пўстлоғи остида ётган қисмларини қобик ости соҳаси дейилади. Қобик ости соҳаси ва қобик ости тутамлари умумий сезувчанликнинг дифференциялашган марказлари ҳисобланади. Бу соҳа бизнинг эмоцияларимиз ва инстинктларимиз билан боғланган.

Периферик нерв тизим марказий нерв тизими билан ажралмас яхлитликни ташкил этади. Периферик нерв тизими марказий нерв тизимидан чиқиб, тармоқланиб, шу билан бирга бутун организмни марказий нерв тизими билан боғловчи нервлардан ташкил топади.

Бош миядан 12 жуфт, орқа миядан эса 31 жуфт нервлар чиқади. Периферик нервларнинг икки тури: сезувчи ва ҳаракат нервлари фарқланади. Сезувчи нервлар нерв учларидаги тузилмаларда таъсирловчилар туфайли ҳосил бўлган қўзғалишни марказга, яъни орқа мия ва бош мияга етказиб

беради. Ушбу нервлар бошқача қилиб айтганда, кўзғалишни қабул қилувчи марказга интилувчи ёки афферент нервлар дейилади.

Ҳаркатлантирувчи (мотор) нервлар марказдан келаётган импульсларни мускулларга ва безларга етказди. Бу нервларни марказдан қочувчи ёки эфферент нервлар деб ҳам аталади.

Вегетатив нерв тизими – орқа мия бўйлаб ва ундан четда жойлашган нерв тизимлари алоҳида тутамлар ва нерв тугунларининг чигалларидан иборатдир. Вегетатив нерв тизимининг алоҳида тутамлари овқат ҳазм қилиш, қон айланиш, нафас олиш ва бошқа органларида жойлашган бўлиб, ички органларнинг фаолиятини идора қилади.

Вегетатив нерв тизимидан (унинг марказлари гипоталамусда орқа миянинг курак ва юқори бел сегментларида жойлашган) ва парасимпатик нерв тизимидан (унинг марказлари ўрта миядаги турли тепаликда Варолий кўпригида, узунчоқ мияда ва орқа миянинг думғаза қисмида жойлашган) иборат.

Симпатик ва парасимпатик нерв тизими ички аъзолар фаолиятини идора қилишда ўзига хос “антагонистлар” қарама-қарши бўлиб, бир орган фаолиятини қарама-қарши ҳолатга келтиради.

Масалан, симпатик тизим юрак фаолиятини тезлаштира, парасимпатик тизим эса бу фаолиятни сусайтиради. Организмнинг меъёрдаги фаолияти симпатик ва парасимпатик вегетатив нерв тизимининг маълум бир “мувозанатида” сақланади. Вегетатив нерв тизими эмоционал кечинмаларда катта роль ўйнайди.

Одамнинг кўпинча психик жараёнларини, хусусиятларини ва ҳолатларини идора этишда ретикуляр формация алоҳида роль ўйнайди. Ретикуляр формация орқали мияда узунчоқ ва кейинги мияда жойлашган нерв толалари тармоғи билан ўзаро бириккан тўрсимон тузилмадир. У бош миянинг электрик фаолиятига, бош мия қобиғининг функционал ҳолатига, қобиқости марказларига, миячага ва орқа мияга таъсир қилади.

Илмий психологияда мия психиканинг органи сифатидаги ўрганиш тарихи иккита йўналишда борган организм ва муҳит муносабатларини идрок этиш асосларини ўрганиш ва миянинг алоҳида тузилмаларини морфологияси ва функциясини очишдан иборат.

Р.Декарт томонидан XVII асда рефлекс тушунчасини фанга киритилиши организм ва муҳит таъсири асослари очилиши борасидаги муҳим назариялардан бири сифатида роль ўйнайди.

Рефлекс – организмнинг ташқи ва ички таъсиротларга марказий нерв тизими орқали берган жавоб реакциясидир. И.М.Сеченов (1829-1905) томонидан амалга оширилган бу тушунчанинг ривожлантирилиши ва бу механизмининг барча психик жараёнларга тегишли эканлиги шунга олиб келади-ки, илмий психологияда детерменизм тамойили узил-кесил ўз тасдиғини топди.

Инсон ҳаётида рефлексларни юқори баҳолаб, И.М.Сеченов томонидан қуйидагича таъриф берилади: “Онгли ва онгсиз ҳаётнинг барча

актлари (ҳаракатлар) келиб чиқиши усулига (моҳиятига) кўра рефлекслардир” .

Рефлектор актда И.М.Сеченов учта бўғимни ажратади; 1. Биринчи бўғимда сезаётган “тўпнинг” таъсирланиши нерв қўзғалишига айланади. 2 кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари асосида ўзига хос равишда ахборотни қайта ишлаш ва қарор қабул қилиш рўй беради. 3.буйруқни амалга оширувчи органларга (мускулларга ва безлар ва ҳоказо) узатиш.

И.П.Павлов (1849-1936) И.М.Сеченовнинг мия рефлектор фаолиятини ўрганиш борасидаги ғоясини ривожлантириб, рефлекс тушунчасига янги мазмун киритди ҳамда шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш асосларини яратди. Рефлексларнинг икки тури фарқланади: шартсиз ва шартли рефлекслар.

Шартсиз рефлекслар туғма бўлиб, ҳаётнинг дастлабки кунларидан ва кейинчалик ҳеч қандай тажрибасиз (малакасиз) намоён бўла бошлайди. Масалан, игна санчилганда қўлни тортиб олиниши, овқатнинг оғиз бўшлиғида тушгандаги сўлакнинг ажралиши.

Шартсиз рефлексларнинг марказлари турличадир – шартсиз рефлекслар ёйларнинг туташувчи орқа миядан ва бош миянинг ўсишидан рўй беради. Шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш соҳаси бош мия пўстлоғидир. Шартли таъсирлагич организмнинг ҳаёти учун муҳим бўлган қандайдир ходисаларнинг мавжудлиги ҳақида, масалан овқатнинг мавжудлиги, хавф-хатарнинг пайдо бўлиши ҳақида ҳабар беради.

Шунинг учун И.П.Павлов бош мия қобиғи фаолиятини сигнал фаолияти деб номлади. И.П.Павлов шартли рефлекслар методидан фойдаланиб, шуни аниқладики, бош мия катта ярим шарлари фаолияти организмнинг ички муҳитидан ва ташқи муҳитдан нерв тизимига келаётган кўпгина таъсирловчиларнинг анализ ва синтез жараёнларидан иборат экан. Анализ ва синтез И.П.Павлов томонидан анализаторлар деб номланган ўзига хос нерв тизимлари ёрдамида амалга оширилади.

Анализаторлар – бу нерв физиологик аппарат бўлиб, перифериядаги нерв учидан (рецептор) сезувчи нервдан(ўтказиш йўли) ва мия қобиғининг тегишли қўзғатувчини қабул қилувчи соҳасидан иборатдир.

И.П.Павловнинг биринчи ва иккинчи сигнал тизимлари тўғрисидаги таълимоти илмий психология учун катта аҳамиятга эгадир.

Ҳайвонлар учун борлиқ катта ярим шарларидаги таъсирлагичлар ва уларнинг излари билан сигналлашиб улар организмнинг кўриш, эшитиш рецепторларига бевосита келиб туради. Бу биринчи сигналлар тизими бўлиб, одам ва ҳайвонларда умумийдир. Сўзлар иккинчи, махсус инсоний сигнал тизимини ташкил этади. Сўзлар нарса ва ходисалардан келаётган сигналларнинг ўрнини эгаллагани учун И.П.Павлов томонидан “сигналлар сигнали” деб номланган. Иккинчи сигнал тизимининг фаолияти биринчи сигнал тизимидан ажралмаган ҳолда бевосита боғлиқ тарзда боради. Иккинчи сигналлар тизими тафаккур ва нутқнинг физиологик асоси ҳисобланади.

Рефлекснинг классик тушунчаси ёрдамида психик фаолият асосларини тушунтиришдаги муҳим камчилик шундан иборатки, рефлекс тизими инсон психикасининг идора этувчи ва ўзгартирувчи ролини тушунтириб бермайди. И.П.Павловнинг шогирдлари ва издошлари бу камчиликни рефлекс органик тизими тушунчасини рефлекс ҳалқаси тизими тушунчасига ўзгартириш йўли билан ечишга интилдилар.

Одамнинг ҳар бир психик жараёни ҳолати ва хусусияти бутун марказий нерв тизимининг фаолияти билан боғлиқдир.

Онг ҳақида тушунча

Онг психиканинг энг юксак даражаси бўлиб у фақат инсонгагина хосдир. Онг ижтимоий тарихий шароитда одам меҳнат фаолиятининг таркиб топишида тил ёрдамида бошқа кишилар билан доимий муносабатда бўлиш натижасидир. Бу маънода онг мутафаккирлар таъкидлаб ўтганларидек, ижтимоий маҳсулотдир.

Онгнинг биринчи хоссаси – бу англаш демакдир. Инсон онги теварак атрофдаги ташқи оламга доир билимлар йиғиндисидан иборатдир. Англаш ташқи оламдаги нарсаларни тушуниш бўлиб, унинг таркибига муҳим билиш жараёнлари киради.

Онгнинг иккинчи хоссасига биноан, онгда объект билан субъект ўртасидаги аниқ фарқ ўз ифодасини топади, яъни одам «мен» деган тушунчани «мен эмас» тушунчасидан фарқини ажратади. Одам ўзини билиш қобилиятига эга бўлган, яъни психик фаолиятда ўз-ўзини текшира оладиган ягона мавжудотдир.

Онгнинг учинчи хоссасига асосан онг ёрдами билан одамнинг мақсадни кўзлаш фаолияти таъминланади. Фаолият мақсадларини яратиш онгнинг вазифасига киради. Бундай фаолият мотивлари юзага келади ва чамалаб кўрилади, иродавий қарорлар қабул қилинади, ҳаракатларни бажариш йўллари ҳисобга олинади.

Онгнинг тўртинчи хоссасига асосан турли муносабатлардан онгли равишда турли ҳис-туйғулар юзага келади. Онг кишилар муносабатларининг йиғиндисидир.

Онг юзага келишининг асосий шarti, воситаси тилдир. Психиканинг энг қуйи даражаси онгсизликдир. **Онгсизлик** – бу шундай психик жараёнлар ва ҳодисалар йиғиндисики, унда инсон ўз хатти-ҳаракатларига жавоб бермайди, англамайди. Бунга туш кўриш, баъзи патологик ҳодисалар, алахлаш, галлюцинация кабилар киради.

Хулоса қилиб айтганда, психология ҳаёт фаолиятининг ўзига хос шакли бўлиб, психик ривожланишнинг қонуният ва механизмларини ўрганувчи фандир. Психология фанининг асосий вазифаси психик ҳодисаларни ўрганиш ва илмий асослашдир. Психик ҳодисалар маълум қонуниятларга бўйсунди. Психология шундай қонуниятларни моҳиятини очишга, уларни таркиб топиши ва ривожланишини ўрганишга қаратилгандир. Ушбу қонуниятларни билиш, уларни бошқариш, ташкил этиш, таълим-тарбия жараёнини тўғри олиб боришга ёрдам беради.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни

Психология кўплаб фанлар билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланиб бормоқда. Фанлар орасидаги боғлиқликлар психологиянинг фанлар тизимидаги ўрнини белгилаб беради. Бизга маълумки, мавжуд фанлар гуманитар, табиий ва фалсафий турларга бўлинади. Бир қатор бир-бири билан ёндош бўлган фанлар мазкур таснифлашга киритилади, лекин психология мустақил фан сифатида намоён бўлади. У инсон рухий фаолиятининг табиий, тарихий ва ижтимоий томонини ўрганади. Психология барча турдаги фанлар орасида муҳим ўринни эгаллайди. Психология фалсафа, тарих, санъатшунослик, техника, педагогика фанлари билан узвий боғлиқ.

Психология фалсафа фани билан чамбарчас боғланган. Бу боғлиқлик иккала фаннинг инсон ва унинг ҳаёти моҳиятини тўла англаш ва ривожлантириш анъаналарини белгилашдаги ўрни ва аҳамиятидан келиб чиқади.

Табиат, жамият ва инсон тафаккурини ривожланишига оид бўлган умумий қонуниятлар ва тамойилларни психология фалсафанинг базасидан олади ва шу билан бирга ўзи ҳам инсон онги ва тафаккури қонуниятлари соҳасидаги ютуқлар билан фалсафани бой маълумотларга эга бўлишига ёрдам беради. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақиллик мафкураси ва миллий онгни шаклланишига тааллуқли, умумий, илмий қонуниятларни тизимлашда бу иккала фан - фалсафа ва психологиянинг ҳамкорлиги бевосита сезилмоқда. Бу боғлиқлик аввало янги тафаккур ва дунёқарашни шакллантириш муаммоси кўндаланг турган тарихий даврда миллий истиқлол ғояларини юртдошларимиз онги ва тафаккурида шакллантириш каби долзарб вазифаларни бажаришга хизмат қилмоқда.

Социология фани ҳам янги тафаккур шароитида ўз тараққиётининг муҳим босқичига эришар экан, психология ушбу фан томонидан қўлга киритилган ютуқлардан фойдаланади ҳамда уларнинг қўлланилишига, оммалашishiга баҳоли қудрат хизмат қилади. Айниқса, психологиядан мустақил равишда ривожланиб, ажралиб чиққан бугунги тараққиёт давримизда алоҳида аҳамият касб этган ижтимоий психологиянинг социология билан алоқаси узвий бўлиб, улар жамиятда ижтимоий тараққиёт ва ривожланишни таъминлаш ишига хизмат қилади. Қолаверса, ҳуқуқий-демократик давлат қуриш ишини собитқадамлик билан амалга ошираётган Ўзбекистон аҳолисининг ҳуқуқий маданиятини ва демократик ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрлигини амалда таъминлаш бу соҳада мунтазам тарзда ижтимоий фикр, инсонлар фикр ва қарашларидаги ўзгаришларни ўрганиш, башорат қилиш ва тараққиёт мезонларини ишлаб чиқишда иккала фан методологияси ва методларини бирлаштириш тадбиқий аҳамият касб этади.

Педагогика билан психологиянинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси анъанавий ва азалий бўлиб, уларни ёш авлод тарбиясининг замон талаблари руҳида амалга оширишдаги роли ва нуфузига хосдир. Ўз-ўзидан равшанки, бундай алоқа ҳамisha ҳам мавжуд бўлиб келган ва буни илғор психологлар ва педагоглар тушунтириб беришга ҳаракат қилишган. Рус педагоги ва психологи К.Д.Ушинский педагогика учун ўз аҳамиятига кўра психология барча фанлар ичида биринчи ўринда туради, деб таъкидлаган эди. Кишини ҳар жиҳатдан тарбияламоқ учун, - деб қайд этган эди К.Д.Ушинский, уни ҳар жиҳатдан ўрганмоқ даркор.

Табиий фанлар – биология, физиология, химия, физика ва бошқалар психик жараёнларнинг табиий физиологик механизмларини тушуниш ва шу орқали уларнинг кечиш қонуниятларини объектив ўрганиш учун материаллар беради. Айниқса, бош миянинг ҳамда марказий асаб тизимининг психик фаолиятларини бошқаришда ва уларни мувофиқлаштиришдаги ролини эътироф этган ҳолда психология фани табиий фанлар эришган ютуқлар ва улардаги тадқиқот усуларидан омилкорона фойдаланади. Масалан, шахс қобилиятларини диагностика қилиш унинг туғма лаёқатлари ҳамда орттирилган сифатларини бир вақтда билишни тақозо этганлиги сабабли унга табиий лаёқатнинг хусусиятларини аниқлашда психофизиологиянинг қатор усуларидан ўз ўрнида фойдаланади ва биология, анатомия, физиология, нейрофизиология каби фанларнинг шу кунгача эришган ютуқларидан фойдаланади. Шунинг учун табиий фанлар соҳасида эришилган барча ютуқлар психология фанининг предметини мукамалроқ ёритишга ўз хиссасини қўшган.

Кибернетика фани соҳасидаги эришилган ютуқлар психология учун ҳам аҳамиятли ва зарур бўлиб, у инсон шахсининг ўз-ўзини бошқариш ва психик жараёнларни такомиллаштириш борасида ахборотлар технологияси ва кибернетика фани томонидан қўлган киритилган ютуқлар ва тадқиқот методлари, махсус дастурлардан ўз ўрнида фойдаланади. Айниқса, маълумотлар асри бўлган XX-асрда ва ҳар бир алоҳида маълумотнинг қадр-қимматини ошиши башорат қилинган XXI-асрда глобал ахборий жараёнлар ва янги илғор технологияларни моделлаштириш борасида психология ҳамда кибернетика ҳамкорлигининг салоҳияти янада ортади. Масалан, оддий мулоқот жараёнини янада такомиллаштириш, ҳар бир сўзнинг шахслараро муносабатлардаги таъсирчанлигини ошириш мақсадида, ҳамда ана шундай ижтимоий фаолиятли жараёнда шахс тизимини такомиллаштиришда турли кибернетик моделлардан ўринли фойдаланиш замонавий психологиянинг жамиятдаги ўрни ва ролини оширади ва махсус компьютер дастурларининг кенг қўлланилиши, инсон мияси ва руҳий олами сирларини тез ва аниқ ўрганишни кафолатлайди.

Техника фанлари билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги айниқса, ҳозирги кунга келиб яққол сезилмоқда. Бир томондан, мураккаб техникани бошқарувчи инсон муаммосини ечишда, иккинчи томондан психик ҳолатни мураккаб қирраларини очишда махсус техник

воситалардан фойдаланиш зарурати бу икки йўналишнинг эришган ютуқларини бирлаштиришни назарда тутати. Масаланинг яна бир алоҳида томони ҳам борки, у ҳам бўлса, техника тараққиётига бир вақтда мураккаб техника ва машиналар билан мулоқот қилаётган шахс фаолиятини янада такомил-лаштириш ва унинг имкониятларига мослиги масаласи ҳам ана шу ҳамкорликда қилиниши лозим бўлган масалалардир. Айниқса, мустақил Ўзбекистон учун мураккаб замонавий техника сир-асрорларини биладиган, унинг жамият ва фан равнақига хизматини таъминлаш қанчалик долзарб бўлса, ана шу техникага ҳар бир оддий фуқаро онги, тафаккури ва қобилиятларини мослаштириш ва одам-машина диалогининг энг самарали йўллари излаб топиш жуда муҳим. Техника билан бемалол «тиллашадиган» малакали мутахассислар тайёрлаш борасида ҳам техника фани педагогика ва психология фанлари методларидан фойдалана олсагина муваффақиятга эришади.

Иқтисодиёт билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги XX асрнинг янгиликларидан бўлиб, айниқса, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш шароитида иқтисодий онг ҳам иқтисодий хулқнинг ўзига хос намоён бўлиш қонуниятларини ўрганишда иккала фанга хизмат қилади.

Президент И.А.Каримов мустақилликнинг дастлабки йиллариданок фуқароларнинг биринчи навбатда онгларида янгича иқтисодий тафаккурни шакллантиришнинг жамият иқтисодий тараққиётидаги аҳамиятига эътиборни қаратган эдилар. Демак, янги давр шахсни тарбиялаш ва унинг жамиятга мослашуви масаласида психология иқтисодиёт фанида қўлга киритилган ютуқлар, янгиликлар ва иқтисодий самарага эришиш амалиётларини ҳисобга олса, иқтисодиёт ўз навбатида ислохотларнинг объекти ҳамда субъекти бўлмиш инсон оламидаги барча психологик ўзгартиришларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва шу аснода башорат қилиш вазифаларини ечиши керак. Бундан ташқари менежмент, маркетинг бошқаруви соҳасидаги ҳар бир изланиш ҳоҳ у иқтисодчи томонидан амалга ошириладими, ҳоҳ психологлар томониданми, барибир ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишда шахснинг индивидуал қобилиятларини инобатга олиш инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг сирларини мустаҳкамлаш билан инсон ресурслари масаласига тўғри, одилонга ёндашишни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида шахс ва гуруҳлар психологиясини билиш ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий омилларини одам қобилиятига мувофиқлаштиришни назарда тутати.

Психологиянинг табиатшунослик билан алоқасининг тобора мустаҳкамланишига қуйидаги омил асосий сабаб бўлган. Бу жараён XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган эди. Эксперимент методининг Г.Фехнер томонидан фанга жорий этилганлиги ана шу жумладан бўлиб, бу И. М. Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари китоби босмадан чиққанидан кейин айниқса кенг тус олган эди. Бу китобда психик ходисалар ҳам худди одам организмнинг бошқа барча функциялари каби

табiiй ҳодисалар эканлиги, улар сабабсиз юз бермасдан, балки нерв системасининг рефлектор акс этиши фаолияти натижаси эканлиги кўрсатиб берилган эди. И.М. Сеченовнинг рефлектор назарияси психологик билимларнинг табiiй-илмiiй негизини ташкил этади. Бу назария кейинчалик И.П.Павловнинг шартли рефлекслар ҳақидаги таълимотида унинг шогирдлари Л.А.Орбели П.К.Анохин К.М.Биков, Н.И.Красногорскийларнинг асарларида, шунингдек, А.А.Ухтомский Н.А.Бернштейн И.С.Бериташвили ва бошқаларнинг асарларида янада ривожлантирилади. Ҳозирги пайтда психология фанининг табiiй-илмiiй жиҳатдан бу хилда асосланганлиги олимлар томонидан мия фаолиятининг нейрофизиологик механизмлари ўрганилаётганлиги ҳисобига тобора кучайтирилмоқда. Шу тариқа психик фаолиятнинг мураккаб физиологик механизмлари тизимини тадқиқ қилиш борасидаги ютуқлар психология билан табиатшунослик ўртасидаги алоқаларнинг аниқ натижаси сифатида юз беради.

Ҳозирги замон психологиясининг асосий муаммоларини тадқиқ қилишда буюк табиатшунос Ч.Дарвин томонидан 1859 йилда ёзилган «Табiiй танланиш йўли билан турларнинг келиб чиқиши тўғрисида ёки яшаш учун курашда қулайликка эга бўлган турларнинг сақланиши» китобида баён этилган эволюцион ғоялари жуда катта таъсир кўрсатади. Бу ғоялар жонли мавжудотлар муҳитнинг ўзгарувчан шароитларига мослашиш жараёнида психиканинг ролини аниқлаш, психик фаолиятнинг олий шакллари қуйи анча содда шаклларида келиб чиққанлигини англаш имконини беради. Ч.Дарвин бутун жонзотнинг эволюцион ғоясини ҳайвонларда сезгининг пайдо бўлишига нисбатан қўллашга муваффақ бўлади. У биологик ривожланиш жараёнида тананинг тузилишидаги ва унинг айрим аъзоларидаги ўзгаришларга олиб келадиган ўша асосий омилларни кўрсатиб берадики, бу филогенездаги психик тараққиётнинг кучлари бўлиб ҳисобланади. Психологияда Ч.Дарвиннинг ҳайвонлар психикасининг эволюцияси ҳақидаги ғоялари кўпгина олимларнинг ва энг аввало А.Н.Северцов билан В.А.Вангернинг илмiiй ишларида ривожлантирилди. Бу ҳайвонлар психик фаолиятининг турли хил шаклларини, уларнинг келиб чиқишидан бошлаб тадқиқ этиш имконини беради. А.Н.Северцовнинг тасдиқлашича, ҳайвонларда организмлар тузилиши ўзгармаган ҳолда фақат уларнинг хатти-ҳаракатини ўзгартириш йўли билан муҳитга мослаштиришнинг эволюцияси бир-бирига қўшилмайдиган икки йўлдан борган ва ҳайвонот оламининг иккита типиди ўзининг юксак тараққиёт даражасига эришган. Буғимоёқлилар турида хатти-ҳаракатнинг ирсiiй ўзгаришлари жадал тарзда эволюциялаша бошлади, уларнинг юксак тараққий этган вакиллари бўлган ҳашоратларда эса ҳаёт тарзининг барча икир-чикирларига мослашган ғоят мураккаб ва мукамал инстинктив фаолиятнинг бу мураккаб ва мукамал аппарати айни чоғда ўта қолоқ ҳамдир, ҳайвонлар муҳитнинг тез ўзгаришларига мослаша олмайдилар. Хордалилар турида эволюция бошқа йўлдан боради,

инстинктив фаолият жуда катта юксакликка эришмаса, ҳам лекин хатти-ҳаракатни индивидуал тарзда ўзгартириш орқали мослашув жадалроқ ривожлана бошлади ва организмнинг ўзгарувчанлигини жуда ҳам ошириб юборади. Ирсий мослашувчанлик устида хатти-ҳаракатнинг индивидуал тарзда ўзгарувчанлигидан иборат устқурма пайдо бўлади.

Шундай қилиб, эволюцион таълимот хулқ-атворнинг ирсият билан программалаштирилган инстинктив шакллариининг ҳам ҳаёт кечириш давомида шартли рефлекслар мураккаб тизимининг пайдо бўлиши натижасида орттириладиган шакллариининг ҳам келиб чиқишини тушунтириб бериш имконини туғдиради.

Тиббиёт психологияси асосларини тадқиқ этган клиницист психологлар (В.М.Бехтеров, С.П.Боткин, С.С.Корсаков, А.Р.Лурия, В.Н.Мясищев ва бошқалар) тадқиқотларининг киши хулқ-атворида психиканинг қандай роль ўйнашини аниқлашдаги ўрни каттадир. Психология ва тиббиётнинг туташган жойида бўлган тиббиёт психологияси психология фанининг ютуқларини касалликларнинг олдини олиш билан боғлиқ масалаларни ўрганишда қўллаб келаётир. Касалликнинг зўрайиши бир томондан психик омилларга (тушқунликка берилиш васвасага тушуш, ҳадиксираш ва шу қабиларга) боғлиқ бўлса, иккинчидан дарднинг ўзи ҳам, жумладан терапевтик муолажанинг самарадорлигини пасайтириб юбориши мумкин бўлган алоҳида психик ҳолатларни келтириб чиқарадики, бу ҳол врач ва психологнинг куч-ғайратлари бирлаштирилишини зарурат қилиб қўяди. Шу билан баробар мия қобиғининг баъзи бир жойлари, масалан, чакка қисми лат еганда психиканинг бузилишини клиник-психологик тадқиқ қилиш натижасида идрок ва хотиранинг қонуниятларини тушуниш имконини берадиган янги маълумотлар олинди. Психолог-клиницист беморнинг оғзаки ёки ёзма нутқи психологик жиҳатдан бузилиши хусусиятларини аниқлаб, дарднинг манбаи киши бош мияси катта ярим шарларининг муайян бўлмасида эканлигини қайд қилади ва бу билан нейрохирургияга ёрдам беради.

Юқоридагилардан шуни хулоса қилиш мумкинки, психология тиббиёт, табиатшунослик фанлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини назарий ва амалий билимлар билан бойитиб боради.

Умумий психологияни бу соҳалар билан бир қаторда қўйиш нотўғри чунки, умумий психология инсон руҳиятининг умумий қонунларини турларини методологик ва назарий тамойиллари асосида ўрганиш билан шуғулланади.

Албатта, бугунги кунда психология фани кўплаб фанлар билан узвий боғлиқдир. Буни психофизика, психофизиология, психолингвистика, математик психология ва ҳоказолар мисолида кўриш мумкин. Академик Б.М.Кедровнинг классификацияси бўйича барча фанлар 3 гуруҳга бўлинади: гуманитар, фалсафий ва табиий фанлар. Психология фанига тўхталадиган бўлсак: Б.М.Кедров фикрича, бу катта уч гуруҳдан фанлар

тизимда психология мустақил фан сифатида намоён бўлади, ҳамда у инсон психик фаолиятини табиий- тарихий ва ижтимоий томонини ўрганади.

Ҳозирги замон психологиясининг тамойиллари

Психология фанининг ривожланиши қатор босқичларни ўз ичига камраб олиб, бу даврларда самарали тадқиқот ишлари олиб борилган. Айнан тадқиқот ишларини самарали бўлиши учун фан доирасида тамойилларни ишлаб чиқиш учун зарурат сезила бошлади. Бу борадаги ишлар Америка ва бошқа чет эл психологияси йўналишлари намоёндалари томонидан илгари сурилди. XX аср бошларида бихевиоризм, фрейдизм йўналишлари вужудга келган эди. Бихевиоризм йўналиши ҳайвонларда ўтказилган кузатишлар натижасига асосланган бўлиб, унинг намоёндалари Э.Торндайк ва Дж.Уотсонлар ҳисобланади. «Бихевиоризм» инглиз тилида “хулқ-атвор” деган маънони билдиради. Бу оқим психика ва онгни инкор қилиб, хулқ билан ташқи муҳит ўртасидаги муносабатларни, қонуниятларни текширишни таклиф қилади. Уларнинг фикрича, психологиянинг вазифаси стимулга (қўзғатувчи), яъни сезги аъзоларига таъсир қилаётган қўзғатувчига ўқ отиш, унга қандай жавоб реакцияси бўлишини, ёки бундай реакцияни қандай стимул туғдиришини олдиндан айтиб бера олишдан иборат. Бихевиористларнинг формуласи «S -> R» дир.

Фрейдизм йўналишига веналик психиатр З.Фрейд асос солган. Унинг фикрича, одам моҳиятига кўра ҳайвонга ўхшайди. Одамнинг хулқ-атвори ва ҳаракатлари иккита тамойилга: роҳатланиш ва реаллик тамойилига бўйсундирилган бўлади. Бу оқим ҳам инсоннинг онгига ишонмайди З. Фрейд ўзининг психологик назариясини одам ҳақидаги, жамият ва маданият ҳақидаги умумий таълимотга айлантириб, ғарб мамлакатларида катта эътибор қозонди.

1923-йилда психологларнинг биринчи йиғилишида К.Н.Корнилов психологияни қайта қуриш вазифасини илгари сурди. Психология фанини ривожлантиришда жудаям катта роль ўйнаган психологлар қуйидагилар: Б.Ананьев, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, ЛС.Виготский, Р.С.Немов ва бошқалар, шунингдек кейинчалик ўзбекистонда ҳам йирик олимлар етишиб чиқди. Улар жумласига М.Г.Давлетшин, Э.Ғ.Ғозиев, М.Воҳидов, В.А.Токарева, Р.З.Гайнутдинов, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, Р.И.Суннатов, З.Т.Нишонова ва бошқаларни киритиш мумкин. Юқорида номлари тилга олинган олимлар ўзларининг ғоялари ва миллий мафкуралар билан ёшларда тафаккур сифатларидан «мустақиллик», «танқидийлик» кабиларни шакллантиришга эътибор бермоқдалар.

Ҳозирги мустақиллик шароитида психологияга бўлган талаб-эҳтиёж жуда кучайиб кетди. Ёшлар маънавиятини бойитиш учун уларнинг дунёқараши, тафаккури, иродаси, умуман олганда онгини ўстириш зарур. Бунинг учун экспериментал ишларни кучайтириши, таълим жараёнини янги технологиялар асосида қайта қуриши лозим. Ҳозирда Республикамиз

университетларининг психология бўлимлари, кафедра, лабораториялари илмий фикрлар марказига айлантирилди.

Мазкур муассасаларда психологик тадқиқотлар ўтказилиб, психик жараёнлар, ҳолатлар, шахснинг индивидуал хусусиятлари, ҳиссий-иродавий соҳасига доир назарий ва амалий билимлар қўлга киритилди. Айниқса, фан соҳасида тадқиқотлар шу даражада кўпайдики, улар маълум қонун қоидага таяниши лозим. Шу боис олиб борилаётган изланишларга асос бўлиши учун тамойиллар ишлаб чиқилди.

Шунга кўра психологиянинг тамойиллари қуйидагича:

1. Детерминизм тамойили;
2. Онг ва фаолият бирлиги тамойили;
3. Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиши тамойили.

Тамойил – маълум фаолиятни бажаришда таяниладиган дастлабки қоидалар тизимидир. **Детерминизм** тамойилига кўра, психика яшаш шароити билан белгиланади ва шароит ўзгариши билан ўзгаради. Ҳайвонлар психикасининг тараққиёти табиий сараланиш билан, одам психикаси тараққиёти эса ижтимоий тараққиёт қонунлари билан белгиланади.

Онг ва фаолият бирлиги тамойилига кўра, онг ва фаолият бир-бирига қарама-қарши ҳам, айнан бир нарса ҳам эмас. Улар бир бутунликни ташкил этади. Онг фаолиятни ички режасини, дастурини ташкил этади. Бу тамойил психологларга инсон хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари ва фаолиятларини ўрганиш орқали хатти-ҳаракатлардан кўзланган мақсадларга, муваффақиятларга эришишни таъминловчи ички психологик механизм, яъни психикани объектив қонуниятларини очишга имкон беради.

Психика ва онгнинг фаолиятда тараққий этиш тамойилига кўра, психикага тараққиёт маҳсулоти ва фаолият натижаси деб қаралса, уни тўғри тушуниш ҳамда тушунтириб бериш мумкин. Бу тамойил Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, В.М.Теплов каби психологлар ишларида ўз аксини топган. Л.С.Выготский таълим психикани ривожлантиришга йўналтиришини, П.П.Блонский эса тафаккурнинг кичик мактаб ёшида ўйинлар билан ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланишини таҳлил қилди. С.Л.Рубинштейн «Онг фаолиятда пайдо бўлиб, фаолиятда шаклланади» деган эди.

Ҳозирги замон психологиясининг тузилиши

Ҳозирги замон психология соҳалари ҳозирги кунга келиб 300 дан ортиқни ташкил қилади. Бу соҳалар ўзига хос объектга эга бўлиб, бир-биридан фарқ қилади. Шу боис фан соҳаларини ўрганиш қулай бўлиши учун тармоқларни маълум тизимга келтириш мақсадида маълум гуруҳларга таснифлаш жорий қилинган. Бу борада профессор

А.В.Петровский психология фан соҳаларини қуйидагича таснифлашни илгари сурди:

- Аниқ фаолият турларини ўрганувчи психология соҳалари.
- Ривожланишнинг ёш хусусиятларини ўрганувчи психология соҳалари.
- Шахс ва жамиятга бўлган муносабатни ўрганувчи психология соҳалари.

Аниқ фаолият турига кўра психологиянинг қуйидаги турлари мавжуд:

- меҳнат психологияси: инсон меҳнат фаолиятининг психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил қилишнинг психологик тамойилларини ўрганади. Меҳнат психологиясининг бир нечта бўлимлари мавжуд;

а) муҳандислик психологияси - инсон билан машина ўртасидаги вазифаларни тақсимлаш масалаларини ҳал қилади ва асосан операторларнинг фаолиятини ўрганади;

б) авиация психологияси- учишга ўрганиш жараёни ва учиш мосламаларини бошқаришда инсон фаолиятининг психологик қонуниятларини ўрганади;

в) космик психология - вазнсизлик ҳолати, фазовий тасаввурлар чалкашиб кетган вақтда ва организмга жуда кўп ортикча таъсирлар юкланган пайтда асаб ва руҳий зўр бериш билан боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар туғилганда одам фаолиятининг хусусиятларини ўрганади.

Педагогик психология-унинг предмети ўқувчиларга таълим-тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўрганиш, ўқувчилар тафаккурини тараққий топиши, интеллектуал фаолият малакалари ва усулларини ўзлаштириш жараёнини бошқариш масалаларини ўрганади. Педагогик психология бўлимлари қуйидагилардир:

- а) таълим психологияси;
- б) тарбия психологияси;
- в) ўқитувчи психологияси;

Тиббиёт психологияси шифокор фаолиятининг ва бемор хулқ-атворининг психологик жиҳатларини ўрганади. Уни қуйидаги тармоқлари мавжуд:

а) нейропсихология — психик ҳодисалар билан миядаги физиологик тузилишлар ўртасидаги нисбатни ўрганади;

б) психофармакалогия — доривор моддаларнинг шахс руҳий ҳолатига таъсирини ўрганади;

в) психотерапия — беморни даволаш учун руҳий таъсир воситаларини ўрганади;

Юридик психология-ҳуқуқ тизими билан боғлиқ бўлган психологик масалаларни ўрганади. Унинг қуйидаги тармоқлари мавжуд.

а) суд психологияси - жиноий жараён иштирокчиларининг хулқ-атворини, руҳий хусусиятларини таҳлил қилади;

б) криминал психология - жиноятчининг хулқ-атвори, шахсининг шаклланишига доир психологик масалалар, жиноятнинг мотивлари билан шуғулланади.

Ҳарбий психология - кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитидаги хулқ-атвори билан боғлиқ ҳодисалар ўртасидаги ўзаро муносабатларини, психологик тарғибот методларини, ҳарбий техникани бошқаришнинг психологик муаммоларини ўрганади.

Спорт психологияси - спортчилар шахси ва фаолияти хусусиятларини, уларнинг психологик жиҳатдан тайёрлигининг шарт-шароитлари, мусобақаларни ташкил этиш ва ўтказиш билан боғлиқ психологик омилларни ўрганади.

Савдо психологияси – асосан ривожланган мамлакатларда кенг тараққий этган бўлиб, кишилар руҳиятига тижорат таъсирини психологик шарт-шароитини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди. Модалар психологиясини тадқиқ қилади.

Санъат психологияси — санъат асарларининг яратилишида фаолиятнинг психологик томонларини, инсон томонидан бадиий асарларни идрок этилиши, турли ҳодисаларни пайдо бўлиши ва эстетик тарбия муаммолари, муסיқавий, бадиий, адабий қобилиятларни шакллантириш ва тарбиялаш муаммоларини ўрганади.

Илмий ижодиёт психологияси илмий фаолиятнинг психологик хусусиятлари, ижодиётда интуиция ва илҳомни тадқиқ қилади.

• Ривожланишнинг ёш хусусиятларини ўрганувчи соҳалар.

А) ёш психологияси - инсон шахсининг психологик хусусиятлари ва билиш жараёнларининг онтогенезда ривожланишини ўрганади. Ёш психологияси болалар психологияси, ўсмирлар психологияси, катталар психологияси, геронтопсихология каби тармоқларга бўлинади.

Б) патопсихология- мия фаолияти бузилишлари натижасида келиб чиқадиган турли шаклдаги рухий ривожланишдан четланишни ўрганади.

Олигофренопсихология - миянинг туғма камчиликлари туфайли пайдо бўладиган бўлимларни ўрганади.

Сурдопсихология – эшитиш фаолиятида жиддий нуқсонлари бўлган болаларнинг ривожланишини ўрганади.

Тифлопсихология – кўриш қобилияти паст ёки умуман кўрмайдиган киши фаолиятини ўрганади.

Қиёсий психология –ҳаётнинг филогенетик шакллари ўрганувчи психология соҳаси бўлиб, инсон ва ҳайвонлар психологиясини солиштириш орқали ўхшашлик ва фарқ қилувчи томонларини аниқлайди.

Акмеология етуклик даражасига эришган шахс ривожланишининг юқори даражаси уларнинг қонуниятлари ва механизмларини, айниқса ривожланишининг энг юқори чўққига эришиш хусусиятларини ўрганади.

- Инсон ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг психологик томонларини ўрганувчи психология соҳалари.

1. Ижтимоий психология – уюшган ва уюлмаган ижтимоий гуруҳлардаги шахслараро ўзаро таъсир жараёнида пайдо бўладиган психологик ҳодисаларни ўрганади.

2. Дифференциал психология – шахс шаклланишининг индивидуал психологик йўналтирилганлиги каби хусусиятларни ўрганади.

3. Дин психологияси – инсон онгига диний қарашларнинг таъсири масалаларини ўрганади.

4. Этнопсихология – инсон психологиясининг этник хусусиятлари, миллий характер, миллий туйғу, миллий ғоя, ўз-ўзини англаш, этник стереотип, уларнинг қонуниятлари ва вужудга келиш хусусиятларини ўрганади.

5. Бошқарув психологияси – бу психология фанининг шундай соҳасики, унда инсон томонидан – бошқаришнинг психологик томонларини ўрганади.

6. Маркетинг психологияси – янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш корхоналари ва фирмаларни бошқаришни ва улар фаолиятини ташкил этишнинг психологик муаммоларини тадқиқ қилади.

Шу билан бирга психологиянинг бир қатор тадбиқий соҳалари ҳам мавжуд.

Экспериментал психология – экспериментал методлар ёрдамида психик ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг умумий соҳаси. Психология фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқишида, экспериментал тадқиқотлар ўтказишда асосий роль ўйнаган.

Экстремал психология – инсоннинг ўзгарган муҳит шарт-шароитларида психик фаолиятнинг кечиши қонуниятларини ўрганадиган психология соҳаси.

Психофизиология – одамларнинг индивидуал психологик ва психофизио-логик фарқларини тадқиқ қилувчи, психология соҳаси.

Сиёсий психология – жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги психологик хусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятлар, таъсирчанлик ва таъсир кўрсатиш жараёнлари каби жабҳаларни текширувчи психология соҳаси.

Оила психологияси – оила психологиясини ўрганувчи, фанлараро тадқиқот қилишга йўналган психология соҳаси.

Парапсихология – ҳозирги замон фанининг чегарасидан ташқаридаги, тушунтириш қийин бўлган психик ҳодисаларни ўрганади.

Фан ривожланиб, тараққий этиб бориши жараёнида унинг соҳалари ҳам кенгайиб бормоқда.

Ҳозирги замон психологиясининг илмий тадқиқот методлари

Маълумки, ҳар қандай фан ўз предметиға эга. Психологиянинг предмети психика бўлиб, у объектив олами психик ҳодисалар асосида акс эттириб, юзага келган ва шаклланган образ субъект фаолиятини, ҳуққ-атворини мақсад сари йўналтиради.

Бундан ташқари ҳар қандай фан қандайдир ҳодиса қонуниятларини билиш учун маълум бир методлардан фойдаланади. И.П.Павлов «Методнинг қўлида тадқиқот тақдири ётади» деган эди. Методлар тизими фаннинг умумий методологиясига бирлашади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, психологик тадқиқотларнинг ташкил этилишига ва ўтказилишига маълум бир талаблар қўйилади. Улар қуйидагилардир:

1. Тадқиқотларни режалаштириш. Метод ва методикаларни танлаш ва уларни синаб кўриш.
2. Тадқиқотни ўтказиш жойи.
3. Тадқиқотни техник жиҳозлаш.
4. Тадқиқ қилинувчиларни танлаш.
5. Тадқиқотчи, шубҳасиз, тадқиқотнинг боришига таъсир этади ва тадқиқотни режалаштиришдан то ҳулоса ва тавсиялар чиқаришга қадар маъсулиятни ҳис қилади ва бу муҳим аҳамиятга эга.
6. Кўрсатма – у аниқ ва қисқа бўлиши лозим.
7. Тадқиқот қоидаси баённома тўлиқ ва мақсадга йўналган бўлиши керак.
8. Тадқиқот натижаларини қайта ишлаш.

Ҳар бир фан тараққиётининг асосий шароитларидан бири унинг маълум даражада мумкин қадар объектив, аниқ ишончли услубларга эга эканлигидир. Метод – услубнинг маъноси бирор нарсага бориш йўли демакдир. Умуман психологияда инсон психикасини тадқиқ қилишда методларнинг турли таснифи мавжуддир. Тадқиқот методларини илмий жиҳатдан таҳлил қилган рус психологи Б.Г.Ананьев мазкур методларни хусусиятларига қараб классификация қилган.

Б.Г.Ананьев психикани ўрганиш методларини турли гуруҳга ажратиб, ўрганган:

- А) ташкилий гуруҳга - қиёслаш, лонгитюд, комплекс методлари киради;
- Б) эмперик гуруҳга кузатиш, эксперимент, суҳбат, сўровнома, тест, фаолият маҳсулини ўрганиш методи, биография, социометрия;
- В) натижаларни қайта ишлаш ёки статистик методлар;
- Г) шарҳлаш гуруҳига генетик ва доналаш методлари киради.

Б.Г.Ананьев томонидан ажратилган классификацияга кўра, тадқиқот ишларида фойдаланиладиган асосий методлар эмперик гуруҳ методлари ҳисобланади. Шундай бўлсада бошқа гуруҳ методларига ҳам қисқача тўхталиб ўтамыз.

Тадқиқот методларининг биринчи ташкилий гуруҳи ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёклама) деб аталадиган турларни қамраб олади.

Қиёслаш методидан умумий психология, ижтимоий психологияда катта ёки кичик гуруҳларни ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш учун, медицина психологиясида – соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш мақсадида, спорт психологиясида спортчиларнинг ҳолати, ўқувлилигини ва ишчанлигини ўзаро таққослаш мақсадида фойдаланилади.

Қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари шахс хусусиятлари, билимларни ўзлаштириш, ақлий қобилияти, салоҳияти, ривожланиш динамикаси, жинсларнинг тафовутлари ва ўзига хослигини ўрганишда қўлланилади. Психологлардан Л.С.Выготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Гальперин ва уларнинг шогирдлари олиб борган тадқиқотлар (чақалоқлик, гўдақлик, илк болалик, кичик мактаб ёши, ўсмирлик, ўспиринлик ёш давларини ўзаро солиштириш) шу методдан фойдаланиб амалга оширилган.

Лонгитюд методининг бошқа методлардан фарқи бир ёки бир нечта синалувчилар узок муддат, ҳатто ўн йиллаб текшириладилар. Лонгитюд методидан немис психологи В.Штерн, француз психологи Р.Зазо, рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтес, В.С.Мухина ва бошқалар кўп йиллардан бери фойдаланмоқдалар.

Мазкур метод орқали бир хил жинсли (Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра ёки аралаш жинсли Ҳасан – Зухра, Фотима- Ҳусан) эгизаклар кузатилган. Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хослигини объектив шарт – шароитлари ва ижтимоий муҳитнинг синалувчига таъсири ўрганилади. Чунончи эгизакларнинг ўхшашлиги ва тафовути, таъсирланиши, ҳис-туйғуни ўзгариши кишилар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти тизими ва ҳоказо) бўйича маълумотлар олиш лонгитюд методи орқали амалга оширилади.

Комплекс методи ёрдамида ўрганилган объектдаги ўзгаришлар турли нуқтаи - назардан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндашилади. Масалан, болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жиҳатдан текшириладиган бўлса, комплекс ёндашиш таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантиқий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади. Айтайлик, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш, унинг психологик, физиологик, мантиқий жиҳатларини ёритишга хизмат қилади.

Илмий тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи натижаларни қайта ишлаш бўлиб, улар статистик (миқдор) ва психологик (сифат) таҳлил турларига бўлинади.

Илмий тадқиқот методларини шарҳлаш гуруҳи генетик ва доналаш методларидан иборатдир.

Генетик метод билан тадқиқот давомида тугалланган маълумотлар яхлит ҳолда, мақсадга мувофиқ тарзда шарҳланади. Бу методдан фойдаланишнинг асосий мақсади синалувчида вужудга келаётган ички, жамики образларнинг ривожланиши, фаолият ва билиш жараёнларининг ўзгаришига тажриба натижасига суяниб таъриф ва тавсиф беришдир. Шунингдек, бунда мазкур фазилат ва хусусиятларнинг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи машаққатли дақиқаларга, ҳолатларга қўшимча шарҳлар бериш имконияти туғилади. Генетик методга асосланиб психик ўзгаришлар билан ривожланиш босқичларининг бевосита боғлиқлиги илдизи аниқланади.

Доналаш методи тадқиқот объектига кирган шахс психикасидаги барча ўзгаришлардаги ўзига хослик, ўзаро алоқа, ўзаро таъсир ва уйғунликнинг ўзаро боғланишлари ўрганилади. Жумладан, инсон хулқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир пайтда, биргаликда тадқиқ қилиниши бунга ёрқин мисолдир. Бунда ҳар бир билиш жараёнининг усули ифодаланади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилади.

Эмпирик методлар гуруҳи ўз навбатида иккига, яъни асосий ва ёрдамчи методларга бўлинади. Асосий методларга кузатиш ва эксперимент методлари кирса, ёрдамчи методларга суҳбат, сўровнома, тест, социометрия ва фаолият натижаларини таҳлил қилиш каби методларни киритиш мумкин.

Кузатиш методи – икки хил бўлиб, объектив (ташқи) ва субъектив (ички) кузатиш турлари мавжуд. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади:

- а) кузатишнинг мақсад, вазифаси белгиланади;
- б) кузатилаётган объект танланади;
- в) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади;
- г) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади;
- д) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўқиш, ўйин, меҳнат, спорт) амалга оширилиши аниқланади;
- е) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа) танланади;
- ё) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон) тайёрлаб қўйилади. Кузатиш орқали турли ёшдаги одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, асаб тизимининг ташқи ифодалари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти кабилар ўрганилади. Аммо ўта мураккаб ички кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантиқий хотира ва ақл заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди.

Масалан, ўспирин ёшларнинг спорт фаолиятини кузатиш орқали уларнинг иродаси, ишчанлиги, ҳис-туйғусининг ўзгариш хусусиятлари,

талабга интилиш, ўз харакатини идора қила олиш юзасидан материалларни йиғиш мумкин.

Ташқи кузатишда баъзан тафаккур бўйича ҳам маълумотлар олиш мумкин. Иш устидаги кайфиятни, чехрадаги ташвиш ва изтиробни, синчковлик каби руҳий ҳолатларни кузатиб, тафаккурдаги ўзгаришни аниқлаш мумкин. Бундан ташқари қўлнинг титраши, асабийлашиш, нутқнинг бузилиши ҳам инсоннинг руҳиятидаги ўзгаришлар бўйича маълумотлар беради. Психологияда ўз-ўзини кузатиш, яъни интероспекция методидан ҳам фойдаланилади, лекин бу психологиянинг илмий бўлмаган методи ҳисобланади.

Тажриба ёки эксперимент методи – ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади. Табиий тажриба методларининг илмий асосларини 1910 йилда рус психологи А.Ф.Лазурский томонидан ишлаб чиқилган. У кичик мактаб ёшидаги бола шахсининг шаклланишини ўрганиш мақсадида ушбу методни қўллаган. Табиий методдан ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчилар, кексайган кишиларнинг психологик ўзгаришлари, ўзаро муносабатлари, иш қобилиятлари, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш жараёнида фойдаланиш назарда тутилади. Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишдан синалувчиларнинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши, катта ёшдаги одамларга тарбиявий таъсир ўтказиш, кундалик меҳнат доирасида амалга оширилиши, завод ва фабрикада эса моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим.

Табиий эксперимент методи сиртдан кузатиш методидан кескин фарқ қилади. Сиртдан кузатиш методидан бирор психик жараён кузатилаётган киши ўша жараён қандай юз берса, шу ҳолича текшираверади, лекин бу жараённинг намоён бўлишига аралашмайди, яъни психик жараённи юзага келтирувчи шароитни ўзгартирмайди. Табиий эксперимент методидан фойдаланганда эса текширувчи ўрганилаётган бирор психик жараённи ўзи вужудга келтиради, лекин уни текширилаётган одам учун табиий бир шароитда ва унга сездирмасдан ўтказилади.

Лаборатория (клиника) эксперименти методининг (1879 йили В.Вунт киритган) асосий хусусияти, шундан иборатки бунда ўрганилиши лозим бўлган психик жараёнларнинг (масалан идрок, диққат, хотира каби) қандай шароитда қачон юз беришини кутиб ўтирмасдан текширувчи киши (экспериментатор) синалаётган одамда шу жараёнларни махсус тарзда ишга солади. Бундан ташқари лаборатория эксперименти шароитида экспериментатор ўрганаётган ҳар бир психик жараённи ҳоҳлаган марта, яъни такрор-такрор яхшилаб синаб кўриши мумкин. Бу мураккаб психик жараёнларнинг табиатини ўрганишда катта қулайлик туғдиради. Биринчидан, исталган психик жараённи ҳоҳлаган пайтда юзага келтириш вақтни тежаш имконини берса, иккинчидан ҳар бир психик жараённи такрор-такрор юзага

келтириб, синчиклаб ўрганиш бу жараёнларнинг қонуниятларини аниқлаш имкониятини беради.

Ҳозирги кунда одамдаги айрим психик жараёнларнинг юз бериш тезлигини, диққатнинг барқарорлиги ва кенглигини, хотиранинг хусусиятларини уқув ҳамда малакаларнинг қонуниятларини аниқ ва пухта текшира оладиган кўплаб махсус асбоблар мавжуддир. Масалан, электрон хроноскоп орқали айрим психик (акс эттириш, кўриш, эшитиш, ҳид билиш, тери сезгилари каби) жараёнларнинг юзага келиш тезлигини аниқ ўлчаш мумкин. Электрон тахистоскоп орқали диққатнинг хусусиятларини белгилаш мумкин, перцептометр орқали идрок қилиш хусусиятларини ўрганиш мумкин, аудиометр орқали эшитиш хусусиятларини ўрганиш мумкин ва бошқалар. Умуман, ҳозирги кунда техниканинг илдам тараққиёти муносабати билан лаборатория экспериментининг имконияти ортиб бормоқда.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, лаборатория эксперименти методи билан турли ёшдаги инсонларнинг психик жараёнлари ўрганиладиган бўлса экспериментни тайёрлаш ва ўтказишда уларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

Психик жараёнларнинг моддий, яъни нерв-физиологик асосларини ҳам лаборатория эксперименти ёрдами билан текширилади. Психик жараёнларнинг нерв физиологик асосларини аниқлашда академик И.П.Павловнинг шартли рефлекслар методи жуда катта аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда бу метод болаларнинг ўсишини текширишда ҳамда биринчи ва иккинчи сигналлар тизимлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни текширишда кенг қўлланилмоқда.

Лаборатория эксперименти методи энг аниқ метод сифатида психология фанининг тараққиёти учун катта аҳамиятга эга. Лекин лаборатория эксперимент методининг ҳам маълум камчилиги мавжуд. Бу камчилик шундан иборатки, лаборатория шароитида ўтказилаётган текшириш ҳеч вақт маълум сунъийликдан холи бўлмайди. Текширилаётган одамга ҳеч нарса дейилмаса ҳам, бари бир лаборатория шароитининг ўзи текширилаётган одамнинг табиий психик ҳолатига таъсир қилади. Бинобарин, бу нарса ўз навбатида текшириш натижаларига салбий таъсир қилади. Ана шуни назарда тутиб лаборатория эксперименти ёрдами билан кўлга киритилган натижаларни баъзан бошқа методлар ёрдами билан текшириб кўриш лозим бўлади. Лаборатория эксперименти методи махсус хона ва турли асбоблар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли бу методдан айрим шароитларда фойдаланиш имконияти бўлмайди. Шунинг учун психология фанида лаборатория эксперименти билан бир қаторда табиий эксперимент методидан ҳам кенг фойдаланилади.

Ёрдамчи методлар

Сухбат методи билан инсон психикасини ўрганишда фойдаланилди. Унинг мақсади ва вазифаси белгиланади. Сухбатнинг объекти ва субъекти танланади, мавзу ўтказиладиган вақти аниқланади, яққа шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади маълум бир

вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисидаги маълумотлар олинади. Сухбат чоғида ўзаро изчил боғланган саволлар берилади.

Сухбат методидан тўғри фойдаланиш ва ундан кутиладиган натижага эришиш сухбат ўтказиш учун пухта тайёрланишга боғлиқдир. Сухбат методи кўйидаги шартларга риоя қилишни талаб этади.

- Ўтказилган сухбатнинг мавзуси ва мазмуни синалувчининг тараққиёт даражаси ҳамда ёш хусусиятларига мос бўлиши керак.
- Сухбат пайтида синалувчиларга берилган саволлар мазмунан яхшилаб ўйлаб олинishi лозим.
- Сухбат пайтида берилган саволларга «ҳа», «йўқ» каби қисқа тарзда эмас, балки батафсил жавоб олишга эришиш керак.
- Синалувчилар зерикиб ёки толиқиб қолмасликлари учун сухбат ҳаддан ташқари чўзилиб кетмаслиги лозим.

Сухбат методининг юқорида таъкидланган ижобий жиҳатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам мавжуд. Такрорланган сўзлар, «ғализ» иборалар нутқнинг тезлиги, фикрнинг мавҳумлиги, зерикарлилиги, муваффақиятсизликка сабаб бўлади. Шунингдек, савол-жавобнинг бир хил шаклда эмаслиги синалувчида ўзига хос ишлаш услуби ошкораликнинг етишмаслиги, ийманиш, уялиш атрофлича маълумотлар олишни қийинлаштиради ва шу сабабли бошқа методларга муурожаат қилишга тўғри келади.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи

Инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва хаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида бу метод фаолият психологиясида кенг қўлланилади. Болалар чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, ёзган шеърларини таҳлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, техник, бадий ва адабий қобилияти, ижодий хаёли юзасидан материалларни қўллаш мумкин. Мазкур методдан фойдаланишда маҳсулотни яратган шахс бевосита иштирок этмайди. Объект билан субъект ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сиртдан маълум ҳукм, хулоса чиқарилади.

Ижодий фаолият маҳсулларини таҳлил қилиш орқали болалар, ўқувчилар, талабалар, конструкторлар, олимлар, хунармандлар, ишчилар психик хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин. Лекин инсондаги психик ўзгаришлар камол топиш ва уларнинг кечишини ифодаловчи материаллар йиғиш учун бу методнинг ўзи етмайди. Шунинг учун инсон психикасини ўрганиш мақсадида бошқа методлардан ҳам фойдаланиш маъқул.

Тест методи – “Тест” инглизча сўз бўлиб синаш текшириш демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва

бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ тест деб аталади. Тест айниқса, одамнинг қандай касбни эгаллаши мумкинлиги, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тажрибанинг илмийлик даражасига текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик материалларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қилишга боғлиқдир.

1905 йилдан француз психологи А.Бине ва унинг шогирди А.Симон инсоннинг ақлий ўсиши ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини илгари сургандан кейин психологияда тест методи қўллана бошлади.

Биография (таржимаи ҳол) методи - инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёт фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, хотиралари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди. Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар, эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавлар, ҳужжатли фильмлар ўрганилаётган шахсни тўлиқроқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишга ёрдам беради.

Сўровнома методи - психологияда кенг қўлланиладиган методлардан биридир. Унинг ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари нарса ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилади. Сўровнома одатда 3 хил тузилишда бўлади. Уларнинг биринчиси анланган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади. Иккинчи хилида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади. Учинчи турида синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Сўровномадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлашда фойдаланилади.

Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади. Бунга Америкалик социолог Дж.Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳ аъзоларининг бир-бирлари билан муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятда ким билан бирга қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади. Улардаги миқдор кўрсаткичлар гуруҳдаги кишиларнинг шахслараро муносабатлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради. Шунинг учун ҳозир Я.Л.Коломинский ва И.П.Волков томонидан социометриянинг ёш даври психологиясига мослаб ўзгартирилган янги турлари ишлаб чиқарилган. Булар шахснинг бир-бирини танлаш

мотивларини кенг ифодалаш имконини беради. Айниқса социометриянинг Я.М.Коломинский ишлаб чиққан ўзгартирилган тури болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ ахборот беради.

ПСИХИКА ВА ОНГНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Психиканинг филогенетик тараққиёти.

Жамики материя, жонсиз анорганик материядан тортиб, то органик материянинг юксак ҳамда мураккаб шакли – инсон миясигача моддий оламнинг умумий хусусиятига, яъни турли таъсирларга жавоб қайтариш қобилиятига эгадир.

Жонсиз табиатда ҳаракат жисм ёки моддаларнинг ўзаро механик, физик ва кимёвий муносабатлари тарзида намоён бўлиши мумкин.

Воқеликдаги таъсирни акс этиш қобилияти-материянинг умумий хусусиятидир. Лекин оламда тирик ва ўлик табиатни акс этиши турличадир. Тирик материянинг ташқаридан таъсир этаётган моддалар алмашинувига жавоб бериши **таъсирланувчанлик** деб аталади. Оддий таъсирланувчанлик барча ўсимликларга хос. Эволюция жараёнида организмлар ташқи муҳит билан муносабатларининг умумий турини ўзгариши натижасида таъсирланувчанликнинг сифат жиҳатидан янги босқичга ўтиши сезувчанликни юзага келишига сабаб бўлади. А.Н.Леонтьевнинг фаразига асосан сезувчанлик «генетик шундай таъсирланувчанлик-ки ташқи муҳит таъсирига организмни йўналтиради ва бунинг натижасида организм ташқи муҳитида сигнал вазифасини бажаради.

Демак, сезувчанлик шундай таъсирланувчанлик-ки, унинг натижасида ҳаёт учун зарур таъсирлар сигналлашади. Сезувчанликнинг намоён бўлиши, психиканинг пайдо бўлишига объектив биологик белги сифатида хизмат қилади. Психик таъсирланувчанликнинг ўзига хос юқори сифат ўзгариши – сезувчанлик-психик акс эттиришнинг оддий тури юзага келганида бошланади. Ҳайвонлар эволюцияси жараёнидаги психиканинг сифат ўзгаришларини А.Н.Леонтьев ўзи ифодалаган психик ривожланиш босқичларига асос қилиб олди.

1. Элементар (содда) сенсор психика босқичи - А.Н.Леонтьев таърифича, ташқи муҳит объектнинг у ёки бу сифатига қараб жавоб бераверади. Бу оддий сезиш босқичидир. К.Э.Фабри фикрича, оддий сенсор психиканинг икки-паст ва юқори даражасига ажратилади. Кўпгина бир ҳужайралилар ҳамда айрим кўп ҳужайралиларда психик ривожланишнинг паст даражаси кузатилади. Бунда психик фаолликнинг оддий турлари намоён бўлади. Элементар психиканинг юқори босқичида кўп ҳужайрали умуртқасизларда намоён бўлади. Бу ҳайвонот эволюциясининг зарур давридир. Нерв тизими диффуз, тўрсимон ганглиоз ёки занжирсимон бўлиб, улар алоҳида предметларнинг сифатларинигина акс эта оладилар. Ҳайвонлар учун ушбу босқичда предмет олами мавжуд бўлмайди, улар объектни идрок эта олмайдилар. Улар психик акс эттириши оддий сезги тарзида бўлади.

2. Перцептив босқич бўлиб, у ташқи, объектив воқеликни яхлит акс этиши билан характерланиб, алоҳида оддий сезиш тури эмас. К.Э.Фабрининг фикрича, перцептив психикани ҳам икки даражаси мавжуд.

Паст даражага юқори даражали умуртқасизлар киради. Перцептив психиканинг қуйи босқичида мавжуд бўлган ҳайвонлар учун ижобий таъсир этувчиларни фаол излаш хусусияти хосдир.

Предметни идрок этиш-перцептив психиканинг юқори даражасидир. Ушбу даража ривожланган нерв тизимига эга умуртқалиларга хосдир.

3. Интеллектуал босқич – юксак даражада ривожланган нерв тизимига эга бўлганлар, яъни одамсимон маймунларга хосдир.

Сесканувчанлик ва тропизм

Ҳамма тирик организмлар ўсимликлардан тортиб, ҳайвонларгача акс эттиришнинг биологик шакли сесканувчанлик хусусиятига эгадир.

Сесканувчанлик - тирик организмнинг биологик аҳамиятига эга бўлган таъсирларига жавоб қайтариш қобилиятидир. Биотик, яъни биоло-гик аҳамиятга эга бўлган омилларига махсус ҳаракатлар билан реакция қилиш усулларига **тропизм ёки таксислар** дейилади.

1. **Фототропизм** - бу тирик организмнинг ёруғлик таъсирида ҳаракатга келишидир. Масалан, ёз куни тунги чироқ ёруғлигига майда чивинларнинг учи келиши.

2. **Термотропизм** - тирик организмнинг иссиқлик таъсири остида ҳаракат қилишга мойиллигидир. Масалан, баҳор келиши билан ҳашоратларнинг жонланиб ҳаракатга келиши.

3. **Хемотропизм** - тирик организмнинг физик-химиявий муҳитни танлаб олишга бўлган мойиллигидир. Масалан, ачиган, қатиқ, меваларга майда чивинларнинг йиғилиши.

4. **Топотропизм** - тирик организмларнинг механик қўзғатувчилар таъсири остида ҳаракат қилишига мойиллигидир. Масалан, чириган олмага тегилса, унга йиғилган майда ҳашоратларнинг ҳаммаси учи кетади. **Мимоза** ўсимлигига тегилса, у дарҳол япроғини ёпиб олади.

5. **Гемотропизм** - тирик организмнинг қуёш нури таъсири остида ҳаракат қилишга мойиллигидир. Масалан, кунгабоқар ўсимлигининг қуёш нури томон ҳаракатланиши.

6. **Баротропизм** - тирик организмнинг ҳаво босими остида ҳаракат қилишга мойиллигидир. Масалан, ҳаво булут бўлганида, ҳавода учи юрган ҳашоратлар ерга пастга қараб учадилар.

7. **Гидротропизм** - тирик организмнинг намлик сув таъсири остида ҳаракат қилишига мойиллигидир.

Ўсимликларда акс эттиришнинг биологик шакли фақатгина тропизмлардан иборат бўлиб, бу ҳаракатлар ўсимликларга ўз-ўзини бошқаришига ёрдам беради, яъни улар ўзлари учун фойдали бўлган манбага қараб интилади ёки ўзини ҳимоя қилишга доир бошқача ҳаракат қилади. Масалан, номозшомгул кечки пайт очилиб, кундузи ёруғликдан ёпилади.

Ҳайвонларда акс эттиришнинг янги тури – сезувчанлик юзага келади. Сезувчанлик қобилияти туфайли, ҳайвонлар, ўсимликларга нисбатан анча кўп таъсиротларни акс эттириш имкониятига эга бўлади. Ҳайвон нерв тизими ва мияси қанчалик юксак даражада тараққий этган бўлса, унинг психикаси

хам шунчалик юқори босқичга кўтарилган бўлади. Одамда психиканинг ривожланиши энг юқори бўлиб, онг даражасига эга.

Ҳайвонларнинг инстинктлари

Инстинктлар – ҳайвоннинг табиий эҳтиёжларини қондириш учун қиладиган мураккаб туғма ҳаракатларидир. Қушлар жуда усталлик билан ин ясар эканлар, материал танлаш ва инни пишиқ қилиб қуриш йўлида хилма-хил ҳаракатларни бажарадилар. Масалан, қалдирғочларнинг ин қуриши, Калюшка деб аталувчи балиқнинг эркаги сув тагида ердан чуқурча қовлаб, уни майда сув ўсимликлари билан тўсади, иннинг ён деворини қуради ва устини беркитади буни у йириқроқ ўсимликлардан ўз танасидан елимсимон модда чиқариб ясайди. Шундан кейин эркак балиқ урғочи балиқни уруғ кўйиш учун ҳайдаб киргизади ва то уруғдан балиқчалар очиб чиққунга қадар ин атрофини кўриқлаб туради. Рус зоопсихологи В.А.Вангер (1849-1934) урғочи ўргимчакнинг номақул бўлиб қолган инстинктлари шаротида унинг хатти-ҳаракатларини кузатган ва тасвирлаб берган эди.

Чунончи, кўпинча ўргимчак пилласининг ичидагини зарарқунандалар еб кетган бўлади. Лекин урғочи ўргимчак бўшаб қолган пиллани кўриқлашда ва у ёқдан-бу ёққа кўчиришда давом этади. Шундай ҳоллар ҳам бўлади-ки, урғочи ўргимчак пиллани ясаб ва одатда тухум кўйиш чоғида бажариладиган ҳаракатларни бир неча марта такрорлаб, амалда тухум кўймаслиги ҳам мумкин. Шундай бўлса-да, у келгуси босқичга, яъни бўш пиллани кўриқлашга ва уни у ёқдан – бу ёққа кўчиришга ўтади. Асаларилар реакциясининг мақсадга мувофиқлиги ҳам нисбийдир. Агар мумкатакнинг орқа томони тешиб кўйилса, асалари яроқсиз уяга маълум миқдордаги ширани тўкиб бўлгач, гарчи унинг иккинчи томонидан шира оқиб кетадиган бўлса ҳам мум билан беркитиб кетади. Француз тадқиқотчиси К.Фабри ер арисининг бир қолипдаги мақсадга мувофиқ бўлмаган хатти-ҳаракатини кузатган эди. Ер ариси уясининг олдида чалажон чигирткани келтириб, барча арилар сингари уясини текшириш учун кириб кетганида тадқиқотчи унинг ўлжасини йироққа суриб кўяди. Ари уясидан чиқиб, уни излаб, шошиб яна уясининг олдида кўяди ва текшириш учун яна уясига кириб кетади. Фабри арининг уяси олдидан чигирткани қирқ марта четга суриб кўяди ва ари қирқ мартасида ҳам ўлжасини топиб, уни олиб кириш учун уясини текширган. Бу мисоллар инстинктнинг чекланганлигини кўрсатади. Инстинктив ҳаракатлар муайян шарт-шароитларга қатъий боғлиқ бўлади. Инстинктнинг амал қилиш механизми шундан иборат-ки, ташқи шарт-шароитлар рефлектор муносабатни билдиришга ундайди, энг охирида эса навбатдаги муносабат билдириш учун қўзғайди ва ҳоказо. Шу тарзда рефлексларнинг бутун бир занжирини ҳаракатга келтиради ва наслий йўл билан мустаҳкамланган дастурни амалга оширади. Инстинктив ҳаракатлар стандарт шарт-шароитлар ўзгариши биланок ўзининг мақсадга мувофиқлигини йўқотади. Шундай қилиб, хатти-ҳаракатларнинг инстинктив шакллари фақат доимий шароитлардагина мақсадга мувофиқдир.

Ҳайвонларнинг инстинктлари турли хил кўринишда намоён бўлади. Овқатланиш инстинкти – ҳайвонларнинг ўзи ва боласи учун овқат қидириб топиш, овқат ғамлаш ҳаракатларидир.

Ҳимояланиш инстинкти – ҳайвон ўз ҳаётини ва омонлигини сақлаш ҳаракатларида ифодаланиб, у икки кўринишда содир бўлади. Биринчиси душманга ҳужум қилиш, иккинчиси ўзини ҳимоя қилишдир. Ҳар бир ҳайвон душмандан ҳимоя қилиш учун бирор органидан шохлари, туёқлари, тиш-тирноқлари, тиканлари каби ёки заҳарли-ҳидли суюқликдан фойдаланади. Масалан, Африка кобраси ўз заҳрини 3,5 метр масофагача ота олади. Америкада терисининг усти қора жун билан қопланган унча катта бўлмаган бир йиртқич ҳайвон яшайди. У амалда барча турдаги йиртқич ҳайвонларнинг ҳужумидан сақлангандир. Ҳайвонлар уни орқасидаги узун чизигидан таниб олади. Бу ҳайвон скунс деб аталади. Табиат скунсга бир безни ато этганки, у бениҳоя заҳарли, ҳидли суюқлик таркатади. Салгина хавф туғилиши биланоқ, скунс душманга орқасини ўгириб, думини кўтаради ва ҳавога суюқлик пуркайди. Натижада энг катта йиртқичлар ҳам бир неча соат давомида «хушидан кетиб қолади». Америка китъасидаги барча ҳайвонлар скунсни четлаб ўтишга ҳаракат қиладилар. Бу ҳайвонни янги иқлимга мослаштиришга қарор қилиниб, ёш ҳайвонларни олдинга ўралган майдонда сақлашди. Йиртқичларни парвариш қилишда хизматчилар қийналмасликлари учун ҳайвонлардаги мумак безлари олиб ташланди. Эркинликка кўйиб юборилган скунслар ўрмонларда бемалол юришарди. Скунсларга ҳужум қила бошланганида, улар қочмасдан, орқаларини ўгириб туришаверди ва душманларининг енгилгина ўлжасига айланишди. Шундан кейин, скунсларнинг безлари кесиб ташланмай, уларни боқишнинг бошқа усулари топилди.

Насл қолдириш инстинкти – бу ота-оналик инстинкти сифатида кўриниб, насл – авлод учун ғамхўрлик қилиш, уни маълум вақтгача овқат билан таъмин этиш, хавф-хатардан сақлаш ўз болаларини парвариш қилиш туғма маҳоратига эга бўлиб, ўз наслининг келажаги ҳақида ғамхўрлик қилади. Жумладан, ўргимчакнинг баъзи турларида урғочилари ўз тухуми учун толалардан пиллалар ясайди. Бу пиллани урғочи ўргимчак кўриқлаб ва тез-тез кўчириб юради, ўргимчак болалари пайдо бўлиши билан урғочи ўргимчак уяларини ёнидан силжимасдан кўриқлаб туради. Насли катталашгани сари урғочи ўргимчак ҳам уларга шунча бефарқ бўла боради ва сўнгра эса ўргимчак болалари мустақил ҳаракат қиладиган бўлиб, қолгандан кейин уларни ташлаб кетади.

Тўда бўлиб яшаш инстинкти–бу инстинкт ҳайвонларнинг турли усуллар билан ўзаро алоқа қилишида хилма-хил шаклда биргалашиб, тўдалашиб, пода бўлиб, гала бўлиб яшашларида зоҳир бўлади. Бу тўдаланиш баъзи ҳайвонларда доимий характерга эга бўлса (чунончи, чумолилар, асаларилар), баъзилари эса ўзига ўхшаш ҳайвонлар билан вақти-вақти билан биргалашиб яшайди асосан йиртқич ҳайвонлар масалан, қоплон энг кучли ва маймун учун энг кўрқинчли йиртқич ҳисобланади. Қоплон маймунларга ерда доим мушукдек чакқон ҳужум қилади, Шимпанзе доим кучли ҳайвон,

лекин қоплондан уларга доим кун йўқ. Шимпанзелар қоплонни одатда ёмон кўрадилар, уни кўришлари биланоқ шимпанзе маймунлари тўда бўлиб, ваҳшиёна букчайиб қўлларини пастга тушириб, сакраб, бақиришиб ҳайвонни ҳамма томонидан қуршаб оладилар. Айрим ҳолларда шимпанзелар қўлларига калтак олиб, қоплонни уриб ҳайдайдилар. Ҳашоратлар галаси, кушлар галаси, сут эмизувчилар подаси, йиртқичлар тўдаси, ҳайвонларнинг доимий тўда бўлиб яшаш шаклидир.

Маълумки, асаларилар уясида битта она ари, бир неча ўнлаб эркак ва бир неча юзлаб бепушт ишчи ари (жинсий органлари етишмаган)лар бўлади. Ишчи ариларнинг хатти –ҳаракатлари жуда ҳам мураккабдир. Ривожлана борган сари ҳар бир ишчи асалари уядаги вазифасини ўзгартира боради. Олдинига у асалари болаларини (гумакларини) боқади, уяни тозалайди, сўнгра уяни кўриқлайди, озуқа топиб келади, катакчалар ясайди. Ерда яшайдиган арининг инстинктлари ҳам жуда мураккаб ҳаракатлар занжиридан иборатдир. У ўзига уя қазиб олиб, учиб кетишидан олдин ҳар гал уни оғзини тупроқ билан қоплайди. Ўлжасини олиб келганидан кейин ари уни уяга кираверишига қўйиб, ҳалиги тупроқни четга суриб, уяни текшириб кўради, шундан кейингина уни уяга олиб киради. Инстинктив ҳаракатлар, туғма ва наслдан-наслга ўтадиган онгсиз ҳаракатлардир. Улар ҳайвонларнинг ҳаёт учун курашиш ва муҳитга энг муваффақиятли уйғунлашиш жараёнида ҳосил қилинган ҳолда ирсий йўл билан мустаҳкамланиб қолган, онгсиз ҳаракатлардир. Булар ақл билан ўйлаб бажариладиган оқилона ҳаракатлар эмас. Масалан, янги туғилган сичқон болаларини чўмилтириб, мушук олдига олиб келинса, у сичқонни ўз болаларидек меҳр билан боқади, эмизади, ҳимоя қилади, аммо уни сичқон боласи эканлигини англамайди. Ўрдак тухумлари товукқа бостирилганда, у ўрдак тухумининг фарқига бормасдан, шу тухумдан чиққан ўрдак болаларини боқади, улар сувга тушиб сузганларида сув лабида у ёқ, бу ёққа юриб уларнинг товук жўжалари эмаслигини англамайди. Демак, инстинктлар доимо бир шаклда кўринадиган ҳаракатлардир, аммо инстинктлар шароитга мувофиқ ўзгариши мумкин.

Ҳайвонларнинг кўникмалари

Тараққиётнинг юқори босқичидаги ҳайвонларда ҳаракатнинг инстинктив шаклари билан бир қаторда, хатти-ҳаракатнинг индивидуал ўзгарувчан шакллари – кўникма ва интеллектуал ҳаракатлар ҳам мавжуд. **Кўникма** – бу ҳайвонларда шартли боғланишлар асосида юзага келувчи ва автоматик равишда содир бўлувчи ҳаракатлардир, яъни бирор фаолиятни такрорланиб туриши натижасида аста-секин ҳосил қилинган хатти-ҳаракатлардир. Нерв тизимининг ривожланиши жиҳатидан ҳайвон қанчалик юқори ўринни эгаласа, у ўзида шунчалик мураккаб кўникмаларини ҳосил қила олади. Инстинктларга қараганда, кўникма хатти-ҳаракатларнинг анча ўзгарувчан шакли ҳисобланади. Ҳайвонларнинг кўникмалари, ота-оналаридан “ўрганиш” йўли билан ҳам ҳосил бўлади. Масалан, бўрилар болаларини овга ўргатадилар, қари бўри қилган ҳаракатни ёш бўри такрорлайди, бу тақлид қилиш инстинктига асосланган, хатти-ҳаракатлар кўникмасидир. Уй ҳайвонларини одам «ўргатганда» улар кўп кўникмалар

ҳосил қилади. Шунингдек, циркда ўргатилган ҳайвонлар хилма-хил жуда мураккаб кўникмаларни намоён этадилар. Маълумки, ҳайвонда одам томонидан кўникмалар ҳосил қилиниши **ўргатиш** ёки **дрессировка** дейилади. Машҳур ҳайвон ўргатувчи В. Дуровнинг таъкидлашича, маълум нарсага ўргатишда ҳайвонлар керакли ҳаракатни бажарган пайтда уларга овқат бериб, рағбатлантирган, шу йўсинда мураккаб ишларни бажаришга ўргатган. Масалан, айиқларни велосипедда юришга ёки самоварни столга қўйишга, филларни уйин тушишга ва шу каби мураккаб хилма-хил кўникмаларга ўргатган. Ҳосил бўлган кўникмалар хатто айрим инстинктларни тўхтатиб қўя олади. Жумладан, балиқларда шартли боғланишлар анча тез ҳосил бўлади. Шартли боғланишларнинг ҳосил бўлиши учун ёруғлик, ранг, нарсанинг шакли, шунингдек, товуш ва таъм белгилари сигнал бўлиб хизмат қилиши мумкин. Лекин бу боғланишлар тез ўзгармайдиган бўлади. Чунончи чўртанбалиқда майда балиқларни овлашга оид шартли рефлекс осонгина ҳосил бўлади. Лекин бу рефлексни сусайтириш жуда қийин. Тадқиқотда майда балиқлар чўртанбалиқдан шиша билан ажратиб қўйилганда йиртқич янгидан вақтинчалик боғланиш ҳосил қилмагунга қадар узоқ вақт давомида шишага урилиб турди, шиша олиб қўйилгандан сўнг эса янги боғланиш ўз навбатида узоқ вақт сақланиб туради. Шундан кейин чўртанбалиқ ёнида сузиб юрган майда балиқларга умуман аҳамият бермай қўяди. Бу фактлардан маълумки шароит ўзгариб кетганда шартли боғланишлар ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатларини бир оз ўзгартириши мумкин экан. Шундай қилиб, кўникмалар бир-биридан муҳим жиҳатидан фарқ қилиши мумкин: бир ҳолатда кўникмалар ўзларининг автоматизмларга кўра инстинктларга яқинлашсалар, бошқа бир ҳолатда интеллектуал ҳаракатларга яқинлашадилар.

Ҳайвонларнинг интеллектуал ҳаракатлари .

Ақл (интеллектуал) босқичи ҳайвонларнинг деярли мураккаб фаолияти билан тавсифланиб, у акс эттиришнинг мураккаб туридир.

«Ҳайвонларнинг борлиқни психик акс этиш усули интеллектуал фаолиятга ўтишида алоҳида нарсаларгина эмас, балки уларнинг муносабатларини акс эттириш ҳам вужудга келади. Ҳайвонлар ривожланишнинг бу босқичида, нарсалар орасидаги боғланишларни акс эттира оладилар.

Немис зоопсихологи В.Кёлернинг тадқиқотларида маймунларга етиб бўлмайдиган жойга хўрак қўйилади. Хўракдан яқинроқ, лекин бевосита етиб бўлмайдиган жойга узун таёқ қўйилади. Бу таёққа етишиш учун қафасда қисқа таёқча билан хўракни олиб бўлмайди. Маймун эса биринчи босқичда қисқа таёқ билан узун таёқни олади. Иккинчи босқичда эса узун таёқ орқали хўракни олишга муваффақ бўлади.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, муваффақиятсиз ҳаракатлардан сўнг тўсатдан жавобни топиши ақлий хатти-ҳаракатларнинг яна хусусиятидир. Бу ходиса В.Кёлер томонидан “инсайт”-равшанлашиш деб аталган.

Ақлий хатти-ҳаракат бошқа икки хусусияти мавжуд бўлиб, бу топилган муаммонинг ечимини тез эслаб қолиш ва шу билан шаклланган операцияларни бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга ўткази олишдир.

Ҳайвонот оламининг юксак босқичидаги вакиллари (куруқликда яшовчилардан, хусусан, одамсимон маймунлар, денгиз ҳайвонларидан дельфинлар) инстинкт, кўникмаларни эгаллашдан ташқари яна мураккаб ҳаракатларни бажара олади, ҳайвонларнинг бундай хатти-ҳаракатларини интеллектуал ҳаракатлар деса бўлади. Интеллектуал хатти-ҳаракатлар ҳайвоннинг анча юксак шаклдаги психик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у туғма инстинктлар ва ҳаётда ҳосил қилинган кўникмалар ҳайвоннинг яшаш шароити талабларига жавоб бера олмаган тақдирда юзага келади. Юксак тараққий қилган ҳайвонлар улар учун маълум муаммолар билан бир қаторда янги бўлган нарсани ҳам ҳал қила оладилар. Масалан, тажриба ўтказилган асбоб иккита бўш найчадан иборат эди. Найчадан биттасига қарғанинг кўз ўнгида инга боғланган хўрак бир парча гўшт жойлаштирилди. Қарға хўракнинг найча ичига кириб кетганини кўради. Қарға шу заҳотиёқ иккинчи найчанинг охирига сакраб боради ва хўракнинг пайдо бўлишини кутиб туради. Шунингдек, маймунларда ўтказилган тадқиқот ҳам бунга яққол мисолдир. Қафаснинг шипига банан осиб, қафас ичига икки - учта яшик ёки бир иккита қамишли таёқча қўядилар. Маймун қафас ичига кириши билан мевани олмоқчи бўлади, аммо бўйи етмайди. Маймун теварак-атрофига кўз югуртириб, ерда ётган қамишни кўради, ва бу қамиш билан мевани қоқиб туширишга ҳаракат қилади. Лекин унда ҳам бўйи етмаганидан сўнг қамишларни олиб, бир неча вақт улар билан турлича ҳаракатларни қилиб кўриб, улар бир-бирини ичиг кириб, узунлашади, кейин маймун бананни қоқиб туширади. Ёки ерда ётган яшикни устма-уст қўйиб уни меванинг тагига суриб келтиради ва устига чиқиб мевани олмоқчи бўлади, аммо бўйи етмайди. Шунда маймун ерда ётган бошқа яшикларни устма-уст қўйиб, нарвон қилади ва уларнинг устига чиқиб мевани олиб ейди.

Киши кўзига маймунлар нечоғли ақлли ҳайвон бўлиб туюлмасин, аммо уларнинг тафаккури ниҳоятда тордир. Бу фикрни исботлаш учун шундай бир тажриба ўтказилган. Яшик қўйилган мева олдига спирт лампаси ёқиб, ёниб турган спирт лампасининг тепасига сувли – жўмракли бак ва стакан қўйилади. Мевани олиш учун маймун аввал оловни ўчириш керак бўлади. Бир одам оловни ўчириб, овқат олиш йўлини маймунга кўрсатади, маймун бакдаги сувдан кружкага қўйиб оловга сепеди ва сўнг мевани олиб ейди. Кейинчалик сув тўлдирилган бак бошқа столга кўчирилади. Маймун бир столдан, иккинчисига ўтиш учун узун кўприк ясаб кўприк орқали бошқасига ўтган ва бакдан кружкага сув тўлдириб яна орқасига қайтган, ниҳоят оловни ўчириб, мевани олиб еган. Айнан маймун атрофида сув туриб бундан фойдаланмагани қизиқдир. Бу маймунда умумлаштириш хусусияти йўқлигидан далолат беради, яъни ҳар қандай сув оловни ўчира олишини маймун мутлоқо тушунмайди, у ўзи кўрган ишини, яъни бакдан олинган сув билан оловни ўчиришнигина қила олади, холос. Булардан маълумки, ақлни ишлатиш билан бирор бир масалани ҳал қилишда маймун

масалани ечишни барча зарур шартларини кўра олмайди, улардан фақат айримларинигина фаҳмлайди, холос. Маймунларнинг интеллектуал ҳаракатлари ҳар қандай ҳаракатларни синаб кўриш жараёнида аниқ амалий тафаккур тарзида содир бўлади. Таклидчанлик - маймунлар ҳулқ-атворининг характерли хусусиятидир. Масалан, маймун супурги билан полни супуради ва «латтани хўллаб сиқади», «полни артади», «ювади». Одатда, маймунлар ҳаракатнинг натижасига эмас, балки ҳаракатнинг ўзига таклид қиладилар. Маймун полни супураётган экан, ахлатни бир жойдан иккинчи жойга кўчириб юраверади-ю, лекин ахлатни полдан тозалаб ола билмайди.

Шундай тадқиқот ўтказилган уйга бўш челақ ва қуруқ латта қўйилган. Маймун латта билан полни артади ва ҳар сафар у латтани челаққа тушуриб айлантириб сиқади, бу ишни маймун фаррош қилгани каби бажаради. Шунингдек, маймун қалам билан дафтарга «ёзади» (чизиқлар чизади) ва унга диққат билан қарайди. Маймунга қалам ўрнига таёқча берилса, ҳам у «ёзишни» давом эттиради. Интеллектуал ҳаракатнинг натижасига таклид қилиш маймунларда учрамайди. Америкалик

олимлар Г.Харлоу, М.Харлоу, С.Суомиларнинг тадқиқотлари янги туғилган маймунлар боласи сунъий онанинг айрим турларигагина ҳаддан зиёд ихлос қўйиши мумкинлигини кўрсатади. Тажриба қўйидагича олиб борилади, яъни Макака маймунининг янги туғилган болаларини худди ҳақиқий онасининг катталигида қилиб ишланган сунъий она билан қафасга солиб қўйилади. Маймунчаларнинг бирига металл краскадан ясалган «она», иккинчисига ёғоч цилиндрдан ясаиб, тукли мато билан ўралган «она» тўғри келади. Юмшоқ оналик маймунча кўп вақтини унинг ёнида ўтказди, уни гоҳ кучоқлар, гоҳ унинг устига ҳам чиқиб кетарди. У ҳар гал хавф туғилса, онасининг ҳимоясига қочиб борган. Металл онага теккан маймунча эса жуда қийналди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, маймунларнинг болалари сут берган онадан кўра, сут бермас ва матодан ясалган онани афзал кўришади. Матодан ясалган оналар маймунларда хавфсизлик ва ишонч хиссини уйғотади.

Бироқ юксак тараққий этган катта маймунларнинг инстинктив хатти-ҳаракати, бир ҳужайрали ҳайвонлар инстинктдан жиддий фарқ қилади. Юксак тараққий этган маймунлар (жумладан шимпанзе)да хатти-ҳаракатнинг уя қуришдек туғма шакли мавжуддир. Табиий шароитларда улар ҳар куни дарахтларда шох-шабалардан уя қуришади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, маймунлар уя қуришда, материалларни танлаш чоғида амалий таҳлилга биноан иш кўрадилар. Тадқиқот жараёнида маймунларнинг бинокорлик «фаолияти» кемирувчилар (каламуш)нинг уя қуриши билан таққослаб кўрилди. Қаттиқлиги турлича материаллар, жумладан, дарахт шохлари ва қоғоз мавжуд бўлган ҳолда шимпанзе ва каламушлар ҳам уяни бир хил типда, яъни уянинг асосий қисмини қаттиқ материалдан ясаб, ичига анча юмшоқроқ материал тўшайди. Агар шимпанзе ва каламушга фақат юмшоқ материал берилса, у ҳолда иккаласи ҳам уяни шу материалдан қуришга тушади. Лекин улар тавсия қилинган материалдан уяларини ясаб бўлганларидан кейин уларга анча дағалроқ материал берилса, у ҳолда

хайвонларнинг реакцияларида дарҳол сифат фарқ кўринади. Шимпанзе анча дағал материалга эга бўлганидан кейин шу заҳотиёқ уясини қайта қуришга киришади. Юмшоқ материалдан қурилган иншоатини бир чеккага суриб кўяди ва анча дағал материалдан уянинг асосини қура бошлайди. Шундан кейингина у юмшоқ материалдан фойдаланади, уни уясининг ички юзаларига тўшайди, каламушларда ҳам худди шунга ўхшаш вазиятни кўришни давом эттирадилар, дағал материални юмшоқ материал устидан тушай берадилар.

Шундай қилиб, уя қуриш маймунларда гарчи инстинктив ҳаракатлар натижасида амалга оширилган бўлса, ҳам бу ҳаракатлар ташқи шарт-шароитлар ҳисобига олинган ҳолда юз беради.

Интеллектуал хатти-ҳаракатлар ҳайвонларнинг кўпинча яширин имконияти сифатида қолиб кетади. Жумладан, рус психологи Н.Н.Ладигина –Котс (1889-1963) нинг тажрибаларида Парис деган шимпанзе ичига ҳўрак солинган найчани олиши биланоқ найчанинг ичига киритиш учун яроқли бўлган, ишлатишга қулай қуролни танлашга тушарди. Бунда Парис турли белгиларни-нарсаларнинг шакли, узунлиги, кенглиги, қалинлигини ажрата биларди. Агар мос келадиган нарса топилмаса Парис ёнида ётган дарахт шохларидан ён шохларини юлиб олар, энли тахтадан пайрахалар ажратиб чиқар, букланган симларни тўғирлар, хуллас маймунлар «қурол» ясар эди.

Бироқ юксак тараққий ётган маймунлардан «қурол яшаш» фаолиятининг аҳамиятини ошириб юбориш ярамайди. Э.Г.Вацуро, Н.Н.Ладигина-Котслар ўтказган тажрибаларидан маълумки, шимпанзелар айнан бир хилдаги вазиятда, яъни мақсадга эришиш учун иккита таёқни бирлаштириш зарур бўлган пайтда ўзларини йўқотиб қўйишади. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин, яъни шохларни ғажир, пайрахаларни ажратиш маймуннинг табиатда бажарадиган ҳаракатларидир. Лекин маймунлар табиий шароитларда таёқларни бир-бирига улаб иш кўрмайди.

Психиканинг муҳит ва аъзолар тузилишига боғлиқлиги

Муҳит шароити жиҳатидан ниҳоят даражада ҳар хил экан, бу ҳол организмларнинг дифференциалланишига олиб келган. Барча тирик организмлар мавжуд шароитга мослашади. Ўз-ўзини бошқариш оддий таъсирланувчанликдан бошланиб, ўзининг юксак тараққиётига эришади.

Акс ётириш усули қанчалик юксак бўлса, мазкур турдаги ҳайвон муҳитнинг бевосита таъсиридан шунчалик озод бўлади. Муҳитдаги ҳароратнинг ўзгариши билан организмдаги кимёвий реакциялар тезлиги ҳам ўзгаради, ҳарорат кўтарилса, реакция тезлиги ошади, ҳарорат пасайса реакция тезлиги камаяди. Борди-ю ҳарорат жуда ошиб ёки жуда тушиб кетса: бир ҳужайрали организм ҳалок бўлади. Юксак тараққий ётган ҳайвонлар эса шароит ўзгариши билан бир жойдан иккинчи жойга кўчишга мажбур бўлади. Масалан: кемирувчилар ерни чуқур кавлаб ичкарига кириб кетади. Бунда инстинкт таъсир қилади. Ёзнинг иссиқ қунида фил ўзига сув сепади туради.

Ҳайвонлар тараққиётининг ҳар қандай даражасида ҳам муҳитга бўлган боғлиқликдан батамом қутула олмайди. Муҳит тирик организмнинг яшаш шароити, тирик организмлар ҳаётини белгиловчи омилдир.

Акс эттиришнинг адекват (мос) бўлиши, аввало психиканинг моддий асоси, сезги аъзолари ва асаб тизимининг тузилишига боғлиқдир. Рецептор маълум бир турдаги кўзгатувчилар таъсирига қанчалик тўғри реакция қилса, организмнинг реакцияси ҳам шунчалик адекват, яъни мос бўлади.

Рецепторларнинг тараққиёти маълум даражада бирон типдаги асаб тизими тараққиёти билан боғлиқ. Сезги аъзолари ва асаб тизими тараққиёти даражаси муқаррар равишда психик акс эттириш даражасини белгилайди. Тўрсимон асаб тизимига эга бўлган ҳайвонлар асосан ташқи таъсиротларга туғма равишда жавоб қайтарадилар. Вақтли алоқалар уларда қийинчилик билан юзага келади ва ёмон сақланади.

Тараққиётнинг навбатдаги поғонасида асаб тизимида бир қатор сифат ўзгаришлар юзага келади. Тугунча шаклидаги нерв хужайралари асаб тизимининг кўпроқ миқдордаги кўзгатувчиларни қабул қилиш ва қайта ишлаш имкониятини беради. Чунки бундай асаб тизими учун муҳит қандайдир ўзгармайдиган доимий нарса эмас.

Инсон онгининг ривожланиши

Инсон психикаси билан энг юксак тараққий этган ҳайвон психикаси ўртасида катта фарқ мавжуд. Ҳайвонлар “тили” билан инсон тилини ҳеч бир жиҳатдан таққослаб бўлмайди. Ҳайвон ўз тўдасидаги бошқа ўзига ўхшаш ҳайвонларга айна чоқдаги бевосита вазият билан чекланган ҳодисалар ҳақида фақатгина сигнал беролса, инсон тил ёрдами билан бошқа одамларга ўтган, ҳозирги ва келгуси замондаги нарсалар ҳақида ахборот бериши ва уларга ижтимоий тажрибани ўтказиши мумкин.

Ҳайвон ва одам тафаккурининг бир-биридан фарқ қилиши улар тили ўртасидаги фарққа боғлиқдир. Инсон абстракт тафаккурга, ҳайвон эса амалий тафаккурга эга. Одам заруриятга мос равишда онгли суратда иш кўриш қобилиятига эга. Қурол ясаш ва уни асраш қобилиятига эгаллик одам психикаси билан ҳайвон психикасининг бир-биридан ажратувчи иккинчи муҳим фарқ ҳисобланади. Конкрет вазиятдан ташқарида ҳайвон ҳеч вақт қуролни бошқа нарсалардан фарқлаб, қурол сифатида ажратмайди ва уни кейинчалик фойдаланиш учун сақлаб қўймайди. Аниқ вазиятда қурол ўз ролини ўтаб бўлгач, шу заҳотиёқ, ҳайвон учун қуроллик сифатини йўқотади. Одам илгаридан ўйлаб қўйилган режа билан қурол ясайди, қуролдан тегишли мақсадларда фойдаланади ҳамда уни сақлаб қўяди. Одам нисбатан доимий буюмлар оламида яшайди. Одам қуролдан фойдаланиш тажрибасини бошқалардан ўрганади ва ўзи бу тажрибани бошқаларга ўргатади. Одам психик фаолиятининг ҳайвонлар психикасидаги учинчи фарқи шуки, инсон ўзидан кейинги авлодларга ижтимоий тажриба қолдиради.

Одам билан ҳайвон ўртасидаги тўртинчи ғоят муҳим фарқ ҳиссиёт ўртасидаги фарқдир. Ривожланиш шароитларининг турлича бўлиши одам психикасининг ҳайвон психикасидан ажратувчи муҳим фарқлардан ҳисобланади. Агар одам инсоният тажрибасини ўзлаштирмас экан, ўзига ўхшаган одамлар билан муносабатга киришмас экан, шахс сифатида таркиб топмайди. Инсон онгининг ривожланишига асосий омил меҳнат фаолияти,

яъни одамларнинг биргаликда курул яшаш ва ундан фойдаланиш фаолиятлари бўлган.

Меҳнат фаолияти ижтимоий муносабатлар тараққиётига таъсир қилади, ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши эса меҳнат фаолиятининг такомиллашувига таъсир кўрсатади. Инсон онги меҳнатда ривожланади. Инсон онги эволюцион тараққиёт жараёнида акс эттиришнинг энг юксак шакли сифатида майдонга келиб, онг туфайли одам моддий дунёдаги нарсаларнинг объектив, барқарор хусусиятларини ажрата олади ва шу асосда теварак-атрофдаги воқеликни ўзгартира олади. Демак, инсон психикасининг олий босқичини онг деб аташ мумкин.

ФАОЛИЯТ

Фаолият ҳақида тушунча

Одам табиати жиҳатидан фаол мавжудотдир. У маълум фаолиятда бўлмасдан яшай олмайди. Инсон фаолиятининг тури жуда кўп бўлиб, улардан энг муҳими ижтимоий қийматга эга бўлган ишлаб чиқариш меҳнатдир. Одам ҳар доим жамоада бўлиб меҳнат қилади ва меҳнат натижаларини ҳам жамоа турмуш тарзини ўзлаштиради. Ҳар бир тирик организмнинг фаоллиги унинг эҳтиёжларини қондирилишига қаратилган бўлади. Англаб бўлмайдиган ва англаб бўладиган табиий ёки, маданий, ёки маънавий, шахсий ёки ижтимоий-шахсий эҳтиёжлар одамда ҳар турли фаоллик туғдиради. Маълумки, инсон фаолияти жараёнида маълум бир маҳсулотни яратади ва ундан ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланади. Айнан фаолиятда эришилаётган муваффақиятини таъминловчи бир қатор омиллар мавжуд. Агар ҳайвонларни хатти-ҳаракатлари бевосита теварак-атрофдаги муҳит билан белгиланса, одамнинг фаоллиги эса илк ёшлик давридан бошлаб, бутун инсониятнинг тажрибаси ва жамият талаби билан бошқарилади. Шу боис “фаолият”, “фаоллик”, “хатти-ҳаракат” тушунчаларининг мазмун моҳиятини англаб олиш лозим. Шунга кўра адабиётларда мазкур тушунчаларга берилган таърифларга асосий эътиборни қаратиш лозим.

Фаолият-англанган мақсад билан бошқариладиган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) ҳаракатлар йиғиндисига айтилади.

Адабиётларда фаоллик ва ҳаракат тушунчалари ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлгани билан улар ўртасидаги айрим фарқли белгилар кузатилади. Жумладан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табиий-биологик ва маънавий эҳтиёжлар билан шартлашмаганлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизда қурилиши мумкин.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психик нарса ва ҳодисаларнинг хусусият объектив хоссаларни акс эттириши, қўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриқларини аниқлаб бериш лозим.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ-атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни руёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга муҳтожлиги, фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни уддалаш лозим. Шунинг учун фаолиятни билиш жараёнларисиз, иродавий зўр беришсиз

амалга ошириш жуда мушкул. Айнан иккала омил ўзаро узвий алоқага киргандагина яратувчанлик хусусиятини касб этади.

Одамни ишлашга мажбур қилувчи мотив унинг овқатланиш эҳтиёжи бўлиши мумкин. Бироқ одам, масалан, дастгоҳни очлик эҳтиёжини қондириш учун бошқармайди. Инсон фаолиятининг мазмуни жамият талаб қиладиган бирон маҳсулотни тайёрлаш мақсади билан белгиланади. Фаоллик манбаи бўлган фаолият яхши англаб олинган мақсад билан белгиланади.

Фаолиятнинг интериоризацияси ва экстериоризацияси.

Ташқи оламда турли ҳодисалар маълум даражада ўзаро доимий боғлиқликка, маълум шароитларда намоён бўладиган бирор мустақкам хусусиятга ва тузилишга эгадир.

Объектлар билан ҳодисалар ўртасидаги бундай барқарор (инвариант) муносабатларни объектларнинг муҳим хусусиятлари деб юритилади. Бу уларнинг келажакда қай даражада ўзгариши ва шу мақсадга мувофиқ иш тутиш, яъни объект ва ҳодисаларнинг “хатти-ҳаракатлари”ни олдиндан кўра олиш имкониятини беради. Ташқи, яъни буюмлар билан қилинадиган бундай ҳолда гуё ички, яъни илдам фаолиятни олдиндан пайқаб олинади. Объект (нарсаси) устида қилинадиган конкрет ишлар бу объектларнинг муҳим хусусиятлари устида қилинадиган операциялар билан, яъни идеал (психик) ишлар билан алмашинади. Бошқача қилиб айтганда, нарсалар билан жисмоний тарзда қилинадиган ишлар шу нарсаларнинг мазмуни билан алмашинади.

Ташқи реал ишдан ички идеал ишга мана шундай ўтиш жараёнини **интериоризация** деб юритилади (ички ишга айланади). Инсон психикаси интериоризацияси туфайли айни чоғда кўз ўнгида йўқ бўлган нарсаларнинг образлари билан ишлай билиш қобилиятига эга. Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жабҳаларда тадқиқ қилинган. Интериоризация орқали инсон психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонида йўқ нарсаларнинг тимсоли (образи) дан фойдаланиш қурбига эга бўлади. Шу нарсаси маълумки бундай ўзгаришларнинг муҳим қуроли бўлиб, сўз ўзгариши воситаси сифатида нутқий фаолият хизмат қиладиган. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқулодда буюмларнинг муҳим хусусиятлари ҳақида ахборотдан фойдаланишнинг усуллари ўзлаштириш демакдир. Инсон ақлий тараққиётида интериоризациянинг аҳамияти каттадир.

Маълумки, одамнинг ички дунёси пайдо бўлгандан сўнг ҳар бир нарсани, ҳар бир ҳаракатни олдиндан ичида ўйлаб сўнгра амалга оширади. Олдин ичида ўйлаб, сўнгра бевосита ташқи муносабатга ўтиши фаолиятнинг **экстериоризацияси** деб юритилади.

Шунинг учун шахс фаолиятининг жисмоний (ташқи) ва психик (ички) тузилмалари бир-бири билан уйғунлашганлиги кўзга ташланади. Инсон фаолиятининг ташқи жабҳаси унинг атроф–муҳитга таъсир кўрсатишга мўлжалланган сабаби – ҳаракатлар ички психик жиҳатига боғлиқ бўлиб, уларни мотивлаштиради, билишга ундайди ва бошқаради. Шунингдек ташқи жабҳа

Ўз навбатида а) психик фаолият буюмлар ва жараёнлар хусусиятини ўзида намоён қилади; б) уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширади; в) психик андозалар ўхшашлигини, натижалар ва ҳаракатларнинг кутилмаларига мувофиқлигини кўрсатади; г) уларни узлуксиз равишда йўналтириб ва назорат қилиб туради. Шунга мувофиқ равишда ташқи яққол фаолиятини ҳам ички (психик) фаолиятнинг экстериоризациялашувга айланиши деб баҳолаш мақсадга мувофиқ.

Фаолиятнинг таркиби

Инсон фаолияти жуда хилма-хилдир. Унга меҳнат, педагогик, бадий-ижод, илмий-тадқиқот фаолиятларини киритиш мумкин. Инсон фаолияти таркибини таҳлил қилиш, шуни кўрсатадики, фаолият ташқи дунёни онгли психик акс эттирилишида намоён бўлади. Ҳар қандай фаолиятда инсон ўз хатти-ҳаракатларини мақсадни англайди, кутилаётган натижани тасаввур қилади, шароитни идрок қилади ва баҳолайди, бажариладиган ҳаракат таркибини ўйлайди, иродавий зўр беради, фаолиятнинг боришини кузатади, муваффақият ва мағлубиятини ўйлайди.

Фаолият бир томондан, шахснинг ривожланиши ва сифатларининг намоён бўлиш шароити, иккинчидан, шу фаолият субъекти бўлган шахснинг тараққиёт даражасига боғлиқдир.

Барча фаолият турлари таркибида учта таркибий қисмни: мақсад-мотив-ҳаракатни ажратиш мумкин.

Мақсад – инсон фаолияти сўнгги натижасининг образи сифатида намоён бўлади ва эҳтиёжларини амалга оширилишидир.

Мотив – кишини фаолиятга ундайди ва унга мазмун бахш этади.

Иш-ҳаракат галдаги битта оддий вазифани бажаришга қаратилган, нисбатан тугалланган фаолиятнинг таркиби. Фаолиятга қаратилган мақсад озми-кўпми узоқ ёки яқин бўлиши мумкин. Шунинг учун бу мақсадга эришиш одам томонидан ана шу мақсад сари ҳаракат қилиш давомида унинг олдида туғиладиган қатор жузвий мақсадларни изчиллик билан ҳосил қилишдан иборат бўлади.

Ташқи оламдаги нарсаларнинг ҳолатини ва хоссаларини ўзгартиришга қаратилган ҳаракатларни иш-ҳаракат (саъи-ҳаракат) деб юритилади. Нарсалар билан қилинадиган исталган бир иш макон ва замон билан боғлиқ бўлган маълум ҳаракатлардан ташкил топади. Масалан: “А”, “И” ҳарфларни ёзишдаги ҳаракатлар, бир-биридан фарқ қилади. Одамларнинг нарсалар билан қиладиган ҳаракатлари таҳлили шуни кўрсатадики, бу ҳаракатлар ташқи жиҳатдан жуда кўп, ранг-барангдир. Шундай бўлса ҳам, одатда улар учта содда элементлардан ташкил топгандир; “олмоқ”, “жойини ўзгартирмоқ”, “қуйиб юбормоқ” бу ҳаракатлар одамнинг танаси, оёқлари ва боши билан қилинадиган ёрдамчи ҳаракатлар билан амалга оширилади.

Инсон фаолиятига йўналтирилган мақсадга эришиш учун шу йўлда ҳаракат қилиш туфайли хусусий вазифаларни бажаришга киришади. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралиғида у ёки бу амални бажаради. Бирор матнни компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экранни ишга созлайди, унинг тугмачаларини

босиш орқали ҳарф ва сўзларни теради, сўнгра маълум маъно англоври матн пайдо бўлади.

Инсон фаолияти нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган саъи – ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати, б) қиёфанинг сақланиши (тик туриш, ўтириш), в) жой алмашиш (юриш-югуриш), г) алоқа воситалари саъи–ҳаракатлари қатнашади. Одатда алоқа воситалари таркибига; а) ифодали саъи– ҳаракат (имо-ишора, пантомимика), б) маъноли ишора, в) нутқий саъи– ҳаракатларни киритади. Саъи–ҳаракатларнинг ушбу турларида таъкидлаб ўтилганидан ташқари мушаклар, ҳикилдоқ, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян саъи–ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини англатади. Бу ҳодиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг амалга ошиши, шарт–шароитларга боғлиқ. Жумладан: а) китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги саъи–ҳаракатни тақазо этади, б) автомобилни ҳайдаш велосепедда учишга қараганда ўзгача саъи–ҳаракат талаб қилади, в) эллик килограмм штангани кўтаришда бир пудлик тошга қараганда кўпроқ қувват сарфланади, г) картонга катта шаклни жойлаштириш, қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига қарамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича эканлиги саъи–ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолияти тузилишига ҳар хил талабларни қўяди. Ушбу воқелик рус олимлари П.К.Анохин, Н.А. Бернштейн, Э.А.Асратянларнинг тадқиқотларида исботлаб берилган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига қараганда, мушакларнинг фаолияти саъи – ҳаракат вазифаси билан эмас, балки мазкур саъи–ҳаракат рўй берадиган шарт-шароитлар билан бошқарилиш мумкин. Мушаклар бу ўринда саъи– ҳаракатларнинг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади, ҳар хил қаршиликларни (ҳажм, куч, вазн таъсири) муайян даражада сусайтиради.

Саъи–ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқариш тесқари алоқа тамойилига биноан рўёбга чиқади. Ушбу ҳодисани амалга ошиш имконияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда кечади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган тақдирда; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат ролини ўйнаганда; в) саъи–ҳаракатларни акс эттирувчи аломатлар бу жараёнда хабар етказувчи сифатида қатнашганида ва бошқалар. Таъкидлаб ўтилган омиллар орқали амалга ошадиган тесқари алоқанинг бундай шаклини (кўринишини) рус тадқиқотчиси П.К.Анохин тесқари афферентация деб атаган. **Афферентация** (лотинча *afforens* келтирувчи деган маънони англатади) ташқи қўзғатувчилардан ҳамда ички органлардан ахборотни қабул қилувчи ҳиссий аъзолардан марказий нерв системасига келиб тушувчи нерв импульсларининг доимий оқимини билдиради. Тўғри алоқа ахборотларнинг ташқаридан кириб боришини англаиб келса, тесқари афферентация унинг акс ҳолатини намоён қилади. Саъи – ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам органларнинг фаолиятини тушунтириш

учун хизмат қилади ва назорат (бошқарув) жараёни қандай кечишини таҳлил этиш имкониятига эга.

Фаолият таркибига кирувчи саъи-ҳаракатлар тизими охир оқибатда мазкур ҳаракатнинг мақсади билан назорат қилинади, баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Мақсад мияда фаолиятнинг бўлғуси маҳсулоти тимсоли, ўзгарувчан андазаси тарзида вужудга келиши мумкин. Эзгу ниятга айланган бўлғуси андоза билан ҳаракатнинг амалий натижаси қиёсланади, ўз навбатида андоза саъи-ҳаракатни йўналтириб туради. Ана шу ҳолатнинг турлича психофизиологик талқинлари мавжуд бўлиб, улар “Бўлғуси ҳаракат моделлари”, “саъи-ҳаракат дастури”, “мақсаднинг дастури”, “мияда ҳаракатнинг ўзи олдиндан ҳосил қиладиган андозалари” сингари тушунчаларида ўз ифодасини топади. Жумладан, уларнинг энг муҳимлари; “Ҳаракат акцептори” ва “Илгарилаб акс эттириш” (П.К.Анохин), “Ҳаракатлантирувчи вазифа” ва “Бўлғуси эҳтиёж андозаси” (Н.А.Бернштейн), “Зарурий моҳият ” ва “Келажак андозаси” (Миттельштедт, У.Эшби) ва бошқалар. Санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг талқинлари илмий фараз (тахмин) тарзида берилганлиги туфайли улар мияда қандай акс этилиши мумкинлигини мукамал билишга қодир эмасмиз. Лекин уларнинг мияда илгарилаб акс эттириш тўғрисидаги мулоҳазалари, бу борада тасаввурларнинг яратилиши психология фани учун ижобий илмий воқелик бўлиб ҳисобланади.

Нарсалар билан қилинадиган иш-ҳаракатидан ташқари, одамнинг фаолиятини баданнинг маълум вазиятини ва қиёфасини сақлаб туришни таъминлайдиган ҳаракатлар, организмнинг бир жойидан иккинчи жойига ўрин алмаштириши, коммуникацияни таъминлайдиган ҳаракатлар, ифодали ҳаракатлар ва нутқ ҳаракатлари мавжуд.

Нарсалар билан қилинадиган ишларни бажариш маълум тизимдаги ҳаракатларни амалга оширишдан иборат. Ҳаракатлар тизими ва мақсади билан, бу мақсад йўналтирилган нарсалар хусусияти ва иш шароити билан боғлиқдир. Масалан, стакан ва қаламни олиш, пиёда ва чанғида юриш, оғир ва енгил нарсани бошқа жойга олиб қўйиш, майда ва катта миҳни қоқиш, гантел ва штангани кўтариш, ҳаракатлари бир-биридан фарқ қилади.

Ҳаракатнинг бошқарилиши ва унинг натижаларини эришиладиган пировард мақсад, таққослаш йўли билан доим назорат қилиб борилади ва тўлдириб турилади. Ундай назорат сезги аъзолари ёрдами билан эришилиши мумкин бўлган нарсалар ташкил этади. Демак, мақсад мияда, келажакдаги фаолият натижасида, тилакдаги келажак модели билан ишнинг мазкур натижалари таққосланади, худди ана шу ишнинг қай йўсинда бўлиши бошқарилади.

Ҳаракатларнинг истаган бир томонларини уларнинг мотор, сенсор ва марказий таркибий қисмлари деб аташ мумкин. Ишни амалга оширишда бажарадиган вазифаларига мувофиқ, улар ишни ижро қилувчи, бошқарувчи деб белгиланиши мумкин. Бу вазифаларнинг ҳар бирини киши онгли ва онгсиз равишда бажариши мумкин. Одам талаффуз қилмоқчи бўлган гапнинг грамматик шакли ва мазмуни ҳамиша онг ёрдамида олдиндан пайқаб

олинади. Одатда, ишдан кўзланган мақсад ва шунинг билан бирга ишнинг умумий характери ҳамма вақт англаб олинади. Масалан, велосипедда кетаётган одам мутлақо онгсизлик ҳолатида бунинг уддасидан чиқа олмайди.

Бажариладиган ҳаракатнинг маълум томонлари даставвал тўла англаб бошқаришни талаб қилинади, ундан кейин ишнинг бажарилиши онгнинг иштирокини борган сари камроқ талаб қилади. Бундай ҳолларда ишнинг бажарилиши автоматлашади. Одамдаги мақсадга мувофиқ ҳаракатларнинг амалга оширилиши ва автоматлашуви **малака** деб айтилади. Ишнинг тузилиши шундай қисман автоматлашуви туфайли ўзгариш имконияти кўйидагидан иборат:

1. Ҳаракатларни ижро қилиш усуллариининг ўзгариши. Бундан аввал ҳар бири алоҳида-алоҳида бажарилган айрим ҳаракатлар бир бутун ҳаракат таркибидаги оддий ҳаракатлар ўртасида ҳеч қандай “тўхтаб қолиш” ва танаффуслар бўлмайдиган битта яхлит актга айланади. Масалан, котибанинг ўрганаётган ҳайдовчи, ёзишни ўрганаётган бола ҳаракатини кўриш мумкин.
2. Ишни бажаришда сенсор, яъни ҳиссий назорат усуллариининг ўзгариши. Ишни бажариш устидан қилинадиган кўриш назорати кўп жиҳатдан мускул назорат билан алмашинади. Масалан, машинистканинг хат ёзишдаги, ҳайдовчи мотор овозидаги, пўлат қуювчи метал рангининг ўзгаришини фарқ қилади.
3. Иш-ҳаракат марказий бошқарувчи усуллариининг ўзгариши. Диққат иш-ҳаракатининг усуллариини идрок қилишдан озод бўлади ва асосан иш-амалнинг ҳамда натижаларни идрок қилишга қаратилади. Айрим ҳисоблаш, қарорга келиш ва бошқа интеллектуал операциялар тез ва бирлашган ҳолда “интуитив” бажарила бошлайди.

Малака фаолият таркибида ўзига хос ўрин тутади. **Малака** деб машқ қилиш жараёнида иш ҳаракатлар бажарилишининг автоматлашган усулларига айтилади. Малака иш унумдорлигининг ортишига, вақтни тежашга, ақлий фаолиятни бир мунча муҳимроқ нарсаларга сафарбар қилишга имкон беради. Малака қуйидагича ҳосил қилинади:

- а) меҳнат ҳаракатлари, уларни эгаллаб олишнинг зарур эканлиги ва аҳамиятини англаш;
- б) ҳаракат намунасини эсда олиб қолиш;
- в) малака намуналарини кўп марта бажариш, машқ қилиш;
- г) изчиллик билан олиб бориладиган машқ натижасида ҳаракатлар тезлашади, хатолар камаяди;
- д) малака ҳаракатларни автоматлаштириш билан шаклланади. Айрим ортиқча ҳаракат элементлари тушиб қолади.

Бирор фаолиятни амалга ошириш учун мавжуд билимлардан ва малакалардан фойдалана олиш **к ў н и к м а** дейилади.

Малака турли йўллар билан кўрсатиш, тушунтириш, кўрсатиш ва тушунтиришни қўшиб олиб бориш орқали ҳосил қилиниши мумкин.

Ҳар бир кўникма ва малака одамнинг ўз тажрибасида аввал эгаллаб олган малакалари асосида юзага келади ва амал қилади. Малака,

кўникмаларнинг айримлари кишининг кўникма ҳосил қилишига ва малакали ишлашига ёрдам беради, бошқа бирлари ҳалақит беради, учинчилари, янги кўникмаларни ўзгартириб боради. Бу ҳодиса психологияда малакаларнинг ўзаро таъсири дейилади.

Аввал ҳосил қилинган малакаларнинг янги малакаларга ижобий таъсири малакаларнинг кўчиши ёки **малакалар индукцияси** деб аталади. Масалан, математика дарсида ҳосил бўлган кўникмани, физикада қўллаш мумкин.

Фаолиятнинг яна бир қисми одат бўлиб, кўникма малакалардан ҳеч қандай самара ёки натижага эга эмаслиги билан ажралиб туради. Одатда одам томонидан беихтиёр, онгсиз тарзда муайян мақсадга йўналтирилмаган ҳолда амалга оширилади. Баъзи ҳолларда одатлар шахс томонидан назорат қилиниши мумкин, лекин ҳар доим ҳам ақлли ва керакли ҳаракатлар бўлмаслиги мумкин.

Фаолиятнинг асосий турлари

Одамларнинг фаолияти онгли фаоллик сифатида инсон онгининг таркиб топиши ва тараққиёти билан боғлиқ ҳолда таркиб топади ва ривожланади. Инсон фаолиятида тараққиётнинг асоси ҳамда онг мазмунининг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Фаолиятда инсоннинг шахси ифодаланади, шу билан бирга фаолият одам шахсини таркиб топтиради. Одамларда ҳар хил турдаги фаолиятларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти жуда ҳам мураккаб ҳамда узок давом этадиган жараён. Боланинг фаолияти унинг камолоти давомида фақат аста-секин таълим ва тарбиянинг таъсири остида онгли мақсадга мос фаолият шаклини эгаллаб боради.

Инсон фаолияти асосан уч турга бўлинади: ўйин, меҳнат, таълим фаолияти. Бу фаолият турлари бола шахсининг таркиб топишида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўйин. Бола бир ёшга тўлгандан бошлабоқ унда фаолиятнинг содда шакллари эгаллаш учун шарт-шароитлар юзага кела бошлайди. Бундай шарт-шароитлардан биринчиси ўйиндир. Ўйин фаолиятини ҳайвон болаларида ҳам учратиш мумкин. Ҳайвонларнинг ёш болаларида кузатиладиган ўйин фаолиятига ҳар хил нарсалар билан шуғулланиш, ёлғондакам уришишлар, югуришни ва шу қабиларни киритиш мумкин. Болаларда ҳам ўйин уларнинг фаолиятларини, фаолликларини амалга ошириш шаклидир. Соф ҳолдаги ўйин фаолиятини юзага келтирадиган сабаб эҳтиёж бўлса, унинг манбаи тақлид ва тажрибадир. Болалар нарсалар билан ролли қоидалар, ҳаракатли, дидактик мазмунли ўйинларни ўйнайдилар.

Ўйин нарса ва ҳодисаларнинг мазмунини боланинг ўз тажрибасида билиб олишга, мазкур мазмунларни ишлата билишга машқ қилдиради. Боланинг шахсий сифатлари бошқалар билан муносабатларда таркиб топиб боради.

Ўйин фаолиятида бола ижтимоий воқеликни тақлид, роль орқали ижро этишга ҳаракат қилади ва шу йўсинда атроф-муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахслараро муносабатларни ўзлаштира боради.

Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ҳодисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида ўйин фаолияти тусини олади ва муайян маънода ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки ўйин айнан катталар хатти-ҳаракатини такрорлаш, уларга тақлид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли ўйинлар борлиқнинг гоҳ англаган, гоҳ англамаган тарзда у ёки бу томонларини эгаллашга ҳаракат қилади.

Ўйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий-тарихий тараққиёт намуналарини ифодалаш даражасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тушунчалар бола шахсини шакллантиришда фаол иштирок этади. Бола туғилгандан то мактаб таълимигача унинг учун ўйин фаолияти етакчи фаолият ролини бажаради, шунингдек ўйин дидактик тус касб этиши ҳам мумкин.

Таълим фаолияти ўйин фаолиятининг пировардида юзага келади. Бу фаолиятнинг мақсади маълум ахборотларни, билимларни, ҳаракатлар ва амалларни ўзлаштиришдан иборатдир. Одамнинг ўз мақсадига кўра батамом ўрганиш ва ўзлаштиришдан иборат бўлган мана шундай махсус фаолияти **таълим фаолияти** дейилади. Психологик жиҳатдан олганда, таълим фаолияти ўз ичига қуйидаги жараёнларни олади: маълум бир назария ва амалий фаолият турини муваффақиятли амалга ошириш учун объектив оламнинг энг муҳим хусусиятларига доир ахборотларни ўзлаштириш. Бу жараённинг маҳсулоти билимлардир. Мана шу фаолиятни, яъни билимларни ўзлаштиришда юзага келадиган усул ва операцияларни эгаллаш, бу жараёнларнинг маҳсулоти малака ва укувлардан иборатдир. Таълим фаолиятининг таркиби жуда ҳам мураккаб бўлиб, билимлар, тушунчалар, малакалар, одатлар, укувлар киради.

Таълим фаолияти маълум равишда ташкил этилган шароитда амалга оширилади. Катта ёшли кишилар болаларнинг тараққиётига фаол таъсир этиб, уларнинг таълим фаолиятларини ҳамда бу фаолият билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатларни ташкил қиладилар. Бу фаолият ва ҳаракатларни инсоният ижтимоий тажрибасини ўрганиш томон йўналтиришдир. Шундай қилиб, таълим фаолияти катта кишилар томонидан ташкил қилиниб, бошқарилади ва тизимли равишда назорат қилиб борилади. Маълумки, таълим фаолияти билан тарбия ишлари узвий боғлиқдир. Бизнинг мактабларимизда ҳар қандай таълим жараёни ҳамма вақт тарбиявий характерга эга, болаларга у ёки бу фан бўйича таълим берар эканмиз, шунинг билан бирга уларни биз тарбиялашимиз керак. Мактабдаги тарбиявий ишларни асосан тушунтириш, ишонтириш, кўрсатиш, рағбатлантириш, талаб қилиш, вазифа бериш ва жазолаш каби воситалар ёрдамида амалга оширилади. Мактабдаги барча тарбиявий ишларни асосий мақсади ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Меҳнат фаолияти – маълум ижтимоий фойдали, моддий ёки маданий, маънавий маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолиятдан иборат. Кишиларнинг меҳнати маълум мақсадга қаратилган ҳар доим ижтимоий табиатга эга бўлади.

Меҳнат фаолиятининг мақсади кишиларнинг истеъмол қилинадиган нарсаларни, яъни нон, машиналар, турли ишлаб чиқариш маҳсулотларини тайёрлаш, яъни кийим-кечак озиқ-овқат ва бошқа шу каби нарсаларни ишлаб чиқаришга қаратилган бўлиши мумкин.

Меҳнат фаолияти ўз моҳияти жиҳатдан ҳам ижтимоийдир. Меҳнат тақсимоти ҳам ижтимоийдир. Меҳнат тақсимоти туфайли бирорта киши ҳам ўзига керак бўладиган нарсаларни фақат ишлаб чиқаришга қатнашмай, балки деярли ҳеч қачон ҳатто биргина нарсани бошдан охиригача ишлаб чиқаришда ҳам қатнашмайди. Шунинг учун одам ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма нарсаларни жамиятдан олади, ўз эҳтиёжларини қондиради.

МУЛОҚОТ

Мулоқот ҳақида тушунча

Мулоқот инсон ҳаёти ва фаолиятининг муҳим шартидир. Айнан мулоқот ёрдамида инсонлар табиатини ўзлаштириш ва ўз индивидуал эҳтиёжларини қондириш учун биргаликда ҳаракат қилиш имкониятига эга бўладилар. Мулоқот жараёнида инсон хулқ-атворининг муайян образ ва моделлари шаклланиб, кейинчалик улар инсоннинг ичига киради. Шахснинг тафаккури, оламни ва ўзининг образини таҳлил қилиш ҳамда баҳолаш қобилияти мулоқот жараёнида шаклланади. Мазкур муаммога атрофлича баҳо берган польшалик психолог Е.Мелибруда қуйидагиларни таъкидлайди: *«Мулоқот шахслараро муносабатларда биз учун ҳаводек аҳамиятга эгадир».*

Мулоқот – камида икки кишининг ўзаро таъсир жараёни бўлиб, бу таъсир давомида ахборот алмашинади, муносабат ўрнатилади, ривожлантирилади.

Мулоқот тушунчасини коммуникация тушунчасидан фарқлаш лозим. **Коммуникация**-тирик ва ўлик табиатдаги тизимлар ўртасида ахборот алмашинувини англатади. Ҳайвонлар ўртасидаги сигналлар алмашинуви, инсоннинг техник воситалар билан алоқа қилиши, буларнинг барчаси коммуникацияга мисол бўлади. Мулоқот фақат инсонлар ўртасида амалга оширилиши мумкин. Мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти беқиёсдир. Инсон боласи айнан бошқалар билан мулоқотда, муносабатда бўлиш жараёнида шахсга айланиб боради. Мулоқот орқали инсон ижтимоий тажриба ва маданиятни эгаллаб боради. Янги туғилган инсон бошқалар билан мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлса, у ҳеч қачон шахсга айлана олмайди, яъни у ўз психик тараққиёти бўйича орқада қолиб кетади. Зеро, инсон психик тараққиёти мулоқотдан бошланади.

Мулоқотнинг коммуникатив томони

Биргаликдаги фаолият давомида одамлар турли фикрлар, ўй-хаёллар, ҳис кечинмалар билан ўртоқлашадилар. Бунда ўй-фикрлар, ҳис-кечинмаларни ахборот сифатида, коммуникацияни эса ахборот алмашинуви сифатида талқин этиш мумкин. Аммо шуни эътиборга олиш керакки инсонлараро коммуникация шунчаки ахборот алмашинувидан иборат эмас. Чунки мулоқот жараёнида ахборот нафақат узатилади, балки шакллантирилади, аниқлаштирилади, ривожлантирилади. Демак, инсон мулоқотни

шунчаки ахборот алмашинувидан иборат жараён деб ҳисоблаши мумкин эмас. Зеро, биринчидан мулоқот жараёнида ахборот бир томондан иккинчи томонга шунчаки ҳаракатланмайди, балки фаол алмашинади (коммуникатив жараён иштирокчилари бир-бирига ахборот юбораётганда бир-бирининг мотивлари, мақсадлари, установкалари ва бошқаларни таҳлил қиладилар); иккинчидан мулоқот жараёнида ахборот алмаша туриб кишилар белгилар орқали бир-бирига таъсир этиши мумкин (инсонлараро ахборот алмашинувида, албатта суҳбатдош хулқ-атворида муайян таъсир ўтказилади); учинчидан мулоқот жараёнида коммуникатор (ахборот юборётган одам) ва реципиент (ахборотни қабул қилаётган одам) бир хил кодлаштириш тизимида эга бўлиши керак, тўртинчидан мулоқот жараёнида фақат инсонлараро коммуникацияга хос тўсиқлар вужудга келиши мумкин.

Коммуникатив жараёнда қўлланиладиган бир неча белгилар тизими мавжуд. Улар вербал коммуникация (нутқ орқали) ва невербал (нутқ билан боғлиқ бўлмайдиган белгилар орқали) коммуникациядир.

Вербал коммуникация. Инсон нутқи белгилар тизими сифатида қўлланилади. Нутқ – инсон томонидан қўлланиладиган товуш сигналлари ёки ёзма белгилардан иборат бўлиб, улар орқали мулоқотдан олинган маълумот қайта ишланади, сақланади ва узатилади. У жараён тил орқали амалга оширилади. Тил сўз белгилари тизими бўлиб, у мулоқот жараёнида психик фаолият маҳсули бўлиб юзага келади.

Тил муомала воситасидир. **Тил** муомалага киришувчилар ўртасидаги коммуникацияни таъминлайди, чунки уни ахборот берувчи ҳам, уни қабул қилувчи ҳам бирдай тушунади. Бошқа кишига ахборот берувчи (коммуникатор) ва уни қабул қилувчи (реципиент) мулоқот жараёнида бир хил тилдан фойдаланиши керак, акс ҳолда бир-бирини тўғри тушунолмайди. Ахборот алмашиш муомала қатнашувчиларига тушунарли белги ва мазмунга эга бўлиши керак. Тил сўз белгилари йиғиндисидан иборатдир. Сўзнинг маъноси унинг мазмуний томонидир. Ҳар бир алоҳида одамнинг ҳаракатлари ва фаолиятларини бошқа одамнинг ҳаракати ва фаолиятларини 3 та муҳим омил белгилайди.

Биринчидан, бутун инсониятнинг ёки бир мунча тор доирадаги кишилар жамоасининг ижтимоий-тарихий тажрибасини белгилайди. Кичкина бола дунёни мустақил равишда билиб олмайди. У ота-онасига саволлар беради ва улар унга жавоб берадилар, бу жавоблардан бола ўз фаолиятини кейинчалик фойдаланадиган умумий билимларнинг фақат озгина қисмини олади. Умумий билимларнинг бу озгинагина қисмини бола тил шаклида, тил ёрдамида сўз белгилари тизимида ҳосил қила олади. Мактабда ҳам худди шундай бўлади, ўқувчи олам ҳақида барча билимларни ўқитувчининг тушунтиришидан ёки дарсликдан, яъни тил ёрдамида ўзлаштиради. Бу ерда тил ўзининг муҳим вазифаларидан бирини бажарадиган, яъни яшаш воситаси, ижтимоий-тарихий тажрибани бериш ва ўзлаштириш воситаси тарзида намоён бўлади.

Иккинчидан, ҳар бир алоҳида одамнинг иш-ҳаракати ва фаолиятини кўпинча ижтимоий қийматга эга бўлмаган ўзга кишиларнинг бевосита

тажрибаларини белгилайди. Масалан, мен ошхона томон йўл оламан. Йўлда ўртоғим учраб менга: «ошхона ёпилган», дейди. Шу пайтда бу хабар менинг фаолиятимни маълум бир тарзда бошқаради: мен қайрилиб, бошқа ошхона томон жўнайман. Бу ерда тил ўзининг бошқа муҳим вазифаси билан, яъни восита ёки коммуникация усули ёки оламнинг хатти-ҳаракатларини бошқарувчи бир восита сифатида намоён бўлади. Натижада ҳар қандай коммуникация, ҳар қандай муносабат суҳбатдошига таъсир қилишдан иборатдир.

Учинчидан, ҳар бир алоҳида одамнинг иш-ҳаракатлари ва фаолиятларини ҳар бир айрим кишиларнинг шахсий тажрибаси белгилайди. Одамнинг «шахсий» ўз индивидуал тажрибаси бошқа кишиларнинг тажрибалари ва ижтимоий тажрибанинг ўзига хос аралашмасидан иборат. Одам хайвондан фарқли ўлароқ, ўз ҳаракатларини режалаштира олади. Бундай режалаштириш ва умумий фикрий масалаларни ҳал қилишнинг асосий қуроли тилдир. Бу ерда биз тилнинг учинчи вазифаси ақлий фаолиятнинг (идрок, хотира, тафаккур, хаёл) қуроли сифатидаги вазифасига тўқнаш келдик. Сўз белгилари тизими сифатида тилдан нутқ фаолиятида фойдаланилади.

Нутқ фаолияти – одам томонидан ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва авлодларга бериш ёки коммуникация ўрнатиш, ўз ҳаракатларини режалаштириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир. Тил алоқа воситаси ёхуд қуролдир, нутқ фаолияти ёки нутқ эса алоқа жараёнининг ўзидир. Бу жараёнда нутқ фаолиятининг фаол ва пассив турлари фарқланади. Сўзловчининг нутқи **фаол нутқ**, тингловчининг нутқи **пассив нутқ** ҳисобланади. Нутқ ички ва ташқи нутққа бўлинади. **Ташқи нутқ** – ёзма ва оғзаки нутққа, оғзаки нутқ эса монолог ва диалогик нутққа бўлинади. **Монолог** – бир кишининг ўзига ёки бошқаларга қаратилган нутқидир. Бу ўқитувчининг баёни, ўқувчининг тўлароқ жавоби, маъруза ва бошқалардир. Монологик нутқ маълум қийинчиликларга эга. Монологда гапираётган киши фикрларнинг аниқлигига, грамматик қоидаларнинг сақланишига, мантиқ ва айтилаётган фикрларнинг изчиллигига эътибор бериши керак. Диалогик нутққа нисбатан монологик нутқ кечроқ шаклланади. Мактабда ўқитувчилар ўқувчиларда монологик нутқни ривожлантиришга алоҳида эътибор беришлари керак. Икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасидаги нутқ – **диалог** дейилади. Диалогик нутқда баён қилинаётган фикр кўп жиҳатдан ундан олдинги фикрга боғлиқ бўлади. Диалогик нутқда суҳбатдошларга маълум бўлган айрим сўзлар тушириб қолдирилади. Шунинг учун ёзиб олинган диалог бошқаларга унчалик тушунарли бўлмаслиги мумкин: Диалогик нутқда ҳар хил турдаги шаблонлар, яъни одатланиб қолинган сўз бирикмаси кўп учрайди (қойил, марҳамат қилиб айтингчи). Нутқнинг **ички нутқ** деб аталган тури нутқ фаолиятининг алоҳида тури ҳисобланади. Ички нутқ амалий ва назарий фаолиятни режалаштириш фазаси сифатида намоён бўлади. Биз сўзни чала-ярим айтишимиз биланоқ тушунаверамиз. Ички нутқ айрим оғзаки нутқ актларидан илгарироқ, хусусан ихтиёрийлик даражаси анча юксакроқ бўлган оғзаки нутқдан илгарироқ содир бўлиши мумкин. Ёзма

нутқ монологик нутқнинг турларидан бири бўлиб, ёзма нутқ монологик нутққа нисбатан батафсилроқдир.

Мулоқотнинг коммуникатив акти сифатида қуйидагиларни тасаввур этиш мумкин

Коммуникатор адресант	Мулоқот субъекти сифатидаги омил намоён бўлади.
Рецепиент адресат	Бу маълумот кимга узатилмоқда
Маълумот	Нима узатилмоқда
Код	Қандай воситалар асосида
Мақсад	Нима учун узатилмоқда
Алоқа канали	Овоз, хат, эфир орқали алоқа
Натижа	Нимага эришилди.

Шунингдек америкалик журналист Г.Лассуэл беш унсурдан иборат бўлган коммуникатив жараённинг моделини таклиф этади.

- ✓ Ким (ахборот ким томонидан узатилмоқда)
- ✓ Нима (қандай ахборот узатилмоқда)
- ✓ Қандай (ахборот қандай йўл билан узатилмоқда)
- ✓ Кимга (ахборот кимга йўналтирилмоқда)
- ✓ Қанчалик самарали (ахборот қанчалик самарадор узатилди)

Коммуникатив жараён аксиал (бунда ахборот айрим аниқ одамларга йўналтирилади) ёки ретиал (бунда ахборот бир қанча эҳтимол қилинаётган реципиентларга йўналтирилади) характерда бўлиши мумкин.

Коммуникатив жараёнда ўзаро муносабатга киришувчиларни бир-бирларини тушунишлари жуда муҳимдир. Бунда нутқнинг қуйидаги муҳим хусусиятлари пайдо бўлади, яъни мазмундорлик, тушунарлилик, ифодалилик, таъсирчанлик кўрсатилади.

Буюк француз ёзувчиси Антуан Сент Экзюпери «*Мулоқот – шундай неъматки, у орқали инсон лаззатланади*», деб ёзган эди.

Сўзнинг моҳияти ҳақида Саъдий «Ақлимисан ёки аҳмоқ каттамисан ёки кичик буни бир сўз айтмагунча била олмаймиз» деган эди.

Халқимизда шундай ибратли ибора бор «инсон ақл фаросати унинг нутқининг аниқлигида намоён бўлади».

Новербал коммуникация воситаларига юз ифодаси, мимика, оҳанг, пауза, поза (ҳолат), кўз ёш, кулгу ва бошқалар киради. Бу воситалар вербал коммуникация – сўзни тўлдиради, кучайтиради ва баъзан унинг ўрнини босади. Болгарларда бошни қимирлатиш йўқ дегани, русларники тескариси бўлади. Турли ёш гуруҳларида новербал коммуникация воситаси турлича бўлади. Масалан, болалар кўпинча катталарга таъсир этиш, уларга ўз хоҳиш ва кайфиятларини ўтказишда йиғидан восита сифатида фойдаланадилар. Ахборотни сўз билан баён этишнинг мазмуни ва мақсадига новербал коммуникация воситаларининг мос келиши муомала маданиятининг бир туридир.

Новербал коммуникацияга белгиларнинг оптик-кинетик тизими кириб, уларга жестлар (қўл ҳаракатлари), мимика (юз ҳаракатлари) ва пантомимика (қўл, оёқ, тана ҳаракатлари) киради.

Жестлар – инсоннинг қўл ҳаракатлари бўлиб, у орқали инсоннинг ички ҳолати, бирор бир объектга муносабати ва ташқи оламга йўналганлиги ифодаланади. У ёки бу халқларда жестлар турлича қабул қилинади. Италия ва французлар ўз мулоқотларини жестларсиз тавсавур эта олмайдилар. Ўзбек халқида нутқда жестлардан фойдаланиш яхши одат сифатида қабул қилинмайди. Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, новербал коммуникация оғзаки нутқда айтилмай қолган фикрларни ифода этиш имконини беради.

Мимика – инсон юз ҳаракатларининг бир қисми бўлиб, у орқали инсоннинг ўйлари, хатти-ҳаракатлари, тасаввурлари, хотирлаши, таажжуби ва ҳоказоларда намоён бўлади.

Пантомимика – инсон танаси ёки унинг қисмлари ёрдамида ифодаланадиган ҳаракатлар тизимидир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кундалик мулоқот жараёнида сўзлар 7% ни, товушлар ва интонация 38% ни, нутқсиз мулоқот эса 55% ни, ташкил қилади.

Публиций айтганидек, биз «*Овоз билан гапирамиз тана билан суҳбатлашамиз*». Новербал коммуникациянинг бошқа белгилар тизимини кўриб чиқайлик.

Паралингвистик ва экстралингвистик белгилар тизими – бу локализация тизими бўлиб, у овоз сифатида диапозонини нутқдаги паузалар, йўтал, йиғи, кулгу, нутқ темпида намоён бўлади.

Мулоқот жараёнида мулоқотга киришувчиларни бир-бирларига нисбатан жойлашишлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, аудиториядаги столлар жойлашиши мулоқот учун жуда ноқулайдир. Айниқса, семинар машғулотлари жараёнида ўқитувчи, маърузачи мулоқоти вақтида қолганлари мунозарада фаол иштирок этиш имкониятига эга эмасдилар.

Семинарларни ёки шу каби суҳбатларни «Т» шаклида жойлашган стол стулларда ўтказиш ҳам фойдали, лекин думалоқ шаклда жойлаштирилган стол, стулларда мулоқот жуда самаралидир.

Визуал мулоқотда «кўз контакти» белгилар тизими ҳам қўлланилади. Ушбу тизим педагоглар, раҳбарлар иш фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир.

Мулоқот кишилар ўртасидаги ўзаро таъсир этиш

Кишилар мулоқотга киришар экан, савол бериш, буйруқ, илтимос қилиш, бирор нарсани тушунтириш билан бирга ўз олдига бошқаларга таъсир этиш, шу нарсани уларга тушунтириш мақсадини кўяди.

Мулоқотнинг мақсади кишиларнинг биргаликдаги фаолиятига эҳтиёжини акс эттиради. Бунда мулоқот шахслараро ўзаро таъсири сифатида намоён бўлади, яъни кишиларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида пайдо бўлувчи алоқа ва ўзаро таъсирлар йиғиндисидир. Биргаликдаги фаолият ва мулоқот ижтимоий назорат шароитида рўй беради. Жамият ижтимоий нормалар сифатида махсус ҳулқ-атвор намуналари тузилишини ишлаб чиққан. Ижтимоий нормалар кўлами ниҳоят кенг – меҳнат интизоми ҳарбий

бурч ва ватанпарварлик, хушмуомалалик қоидалари ана шулар жумласидандир. Ижтимоий психология нуқтаи назаридан мулоқотга киришувчилар бажарадиган ролнинг «репертуар»ига мос ҳолда намоён бўлади. Психологияда «роль» деганда ижтимоий (социал) мавқени эгаллаб турувчи ҳар бир кишидан атрофдагилардан кутадиган, норматив томонидан маъқулланган хулқ-атвор намунаси тушунилади. (Ёш, мансаб, жинс ва оиладаги, ўқитувчи ва ўқувчи шифокор ва бемор, катта киши ёки бола, бошлиқ ёки ходим, она ёки буви, эркак ёки аёл, меҳмон ёки мезбон ролида намоён бўлиши мумкин). Ўз навбатида ҳар бир роль ўзига мос талабларга жавоб бериши керак.

Бир киши турли мулоқот вазифаларида турли ролларни бажариши мумкин. Масалан, хизмат жойида директор, касал бўлса шифокор кўрсатмаларига итоат этувчи бемор, оилада кекса ота-онасининг қобил фарзанди, меҳмондўст оила бошлиғи бўлади. Турли ролларни бажарувчи кишиларнинг ўзаро муносабати роль кутишлари билан бошқарилади. Хохлайдими ёки йўқми атрофдагилар ундан маълум намунага мос келувчи хулқ-атворни кутадилар. Агар роль яхши бажарилмаса, ижтимоий назорат томонидан баҳоланади, озми-кўпми чекланишлар қилинади. Мулоқотнинг бевосита муваффақиятининг шарти ўзаро таъсир этувчи кишиларнинг ҳар биридан кутилаётган ҳаракатларга мос келувчи хулқ-атвор намунасини қўлланишидандир. Кишининг бошқалар ундан нимани кутаётганини, нимани эшитишга ва унда нимани кўришга тайёр эканлигини тўғри, аниқ, хатосиз кўчира олиш қобилияти **такт** деб аталади.

Маълумки такт педагогик фаолиятда муҳим компонент ҳисобланади. Айниқса, педагогик жараён ўқитувчи ва ўқувчиларнинг уюшган фаолиятлари асосида тузилган. Шу боис ўқитувчи педагогик жараёни ўқувчилар жамоасидан ташкил топганлигини унутмаслиги ҳар бир ўқувчи шахсини эътибордан четда қолдирмаслиги керак. Ўқувчилар билан психологик алоқанинг қисқа муддатга бўлсада йўқолиши, оғир оқибатларни вужудга келтиради.

Мулоқотнинг интерактив томони деганда, биргаликдаги фаолиятни ташкил этиш ва амалга оширишда мулоқот иштирокчиларининг бир-бирига таъсир ўтказиши тушунилади.

Коммуникация орқали одамлар биргаликдаги фаолиятни ташкил этадилар. Умумий фаолиятда иштирок этар экан, одамлар бир-бирларига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўзаро таъсир биргаликдаги фаолиятнинг ташкил этилиши сифатида тушунилади.

Биргаликдаги фаолиятнинг уч хил модели мавжуд.

- ҳар бир иштирокчи бошқалардан мустақил равишда ишнинг ўзига тегишли қисмини бажариши (масалан шанбаликдаги иш)
- умумий вазифани босқичма-босқич ҳар бир иштирокчи томонидан бажарилиши (масалан конвейердаги иш)
- ҳар бир иштирокчи бошқалар билан биргаликда бир вақтнинг ўзида умумий фаолият билан машғул бўлиши (масалан, футбол жамоасидаги иш).

Одатда мулоқот жараёнидаги ўзаро таъсирнинг икки хил тури ажратилади.

а) кооперацияга асосланган ўзаро таъсир – коммуникатив жараён иштирокчиларнинг умумий мақсад йўлида ўз кучларини бирлаштиришдан иборат. Кооперацияларнинг бир неча тури фарқланади.

- автоматик (инстинктив- биологик даражада мавжуд бўлади),
- автоматик (таркиб топган ижтимоий меъёрлар билан анъана ва урф одатлар билан тақозоланган бўлади)
- спонтан (дўстлик, муҳаббат ва шу каби муносабатлар билан тақозоланган бўлади)
- директив (мажбурий ҳамкорлик ҳукм сурувчи жойларда мавжуд бўлади)
- шартномавий (расмий келишувлар билан тақозоланган бўлади).
- кооперация- биргаликдаги фаолиятнинг зарурий элементи.

б) Рақобатга асосланган ўзаро таъсир – коммуникатив жараён иштирокчиларининг шахсий ёки гуруҳий мақсадларга эришиш учун ўзаро кураш шароитида бир-бирига таъсир кўрсатишдан иборат. Бундай ўзаро таъсирда томонларнинг шахсий фаоллиги одатда юқори бўлади. Шундай бўлса-да у кооперация билан маълум даражада боғлиқдир. Чунки рақобат давомида ҳам муайян қоидалар ўрнатилиши талаб этилади. Акс ҳолда ўзаро кураш урушга айланиб кетиши мумкин. Рақобатнинг энг ёрқин шакли низодир. **Низо** – мулоқот иштирокчиларининг ҳар бири муҳим бўлган муаммони ҳал этиш вақтида улар ўртасида вужудга келган қарама-қаршилик ва курашнинг кескин кучайиб кетиш жараёнидир.

Мулоқот жараёнида низонинг одатда икки хил тури фарқланади.

а) **Деструктив низо**. Унинг келиб чиқиш сабаблари қуйидагилардан иборат;

- шахсий хусусиятларни бир-бирига мос келмаслиги туфайли вужудга келади
- муносабатларнинг бузилишига олиб келади
- иштирокчилар сони ортиб боради
- қарама-қарши томонга нисбатан негатив баҳолар кучайиб боради
- низо жараёнидаги объектнинг шахсга кўчиши осон юз беради

б) **Продуктив низонинг** келиб чиқиш сабаблари қуйидагилардан иборат

- нуқтаи - назарларнинг бир-бирига мос келмаслиги сабабли вужудга келади;
- муаммони кенгроқ қарши олишга олиб келади;
- оптимал ечимнинг топилишига ёрдам беради;
- шахсга кўчирилмайди.

Мулоқот кишиларнинг бир-бирини тушуниши

Биргаликдаги фаолиятнинг муваффақиятли рўй бериши кўп жиҳатдан коммуникатив жараён иштирокчилари бир-бирини қандай идрок этаётганини, ҳар бир иштирокчида бошқа иштирокчи ҳақида қандай тасаввурлар шаклланаётганлигига боғлиқ. Бу эса мулоқотнинг перцептив томонини ўрганиш заруратини вужудга келтиради.

Кишиларнинг бир-бирини идрок этиш жараёни мулоқотнинг ажралмас қисми бўлиб, у мулоқотнинг перцептив томонини ташкил этади.

Инсоннинг инсон томонидан идрок этилиши «**ижтимоий перцепция**» дейилади. Дастлаб бу атама Дж.Брунер томонидан 1947 йил ишлатилган бўлиб, у перцептив жараёнларнинг ижтимоий детерминациясини англатган. Кейинчалик бу атама бошқачароқ маънога эга бўлиб, у ижтимоий объектларни, яъни одамлар ижтимоий гуруҳлар, катта ижтимоий тузилмаларни идрок этиш жараёнини англата бошлаган.

Ижтимоий перцептив жараёнларда индивид қуйидагиларни идрок этиши мумкин:

- A. ўз гуруҳига муносиб индивидни;
- B. бошқа гуруҳга мансуб индивидни;
- C. ўзининг гуруҳини;
- D. ўзга гуруҳни.

Ижтимоий перцептив жараёнларда гуруҳ қуйидагиларни идрок этиши мумкин:

- A. ўз индивидини;
- B. ўзга гуруҳ индивидини;
- C. ўзини;
- D. ўзга гуруҳни.

Рус психологи А.А.Бодалев «инсонни инсон томонидан идрок этилишига» синоним равишда «инсоннинг бошқа инсонни билиши» иборасини қўллайди. Инсон жамият аъзоси сифатида қабул қилинганлиги сабабли мулоқотда ҳам шахс сифатида намоён бўлади. С.Л.Рубинштейн айтганидек, «*биз инсонни ташқи хулқ-атворида қараб уни ўқиймиз*». Бундан, инсонни ташқи қиёфаси уни қандай шахс эканлигидан далолат беришини англашимиз мумкин.

«Бошқа одамни била туриб, ўрганаётган индивиднинг ўзи ҳам шаклланади»- деб ёзади Л.С.Выготский.

Инсонни инсон томонидан идрок этилишида энг камида икки киши жалб қилинган бўлиши лозим бўлиб, уларнинг иккалови ҳам фаол субъектдир. Демакки ўзаро идрок жараёнида иккала томон бир-бирларининг эҳтиёжлари, мотивлари ва йўналишларини билишлари ва ўзларини қарама-қарши томон ўрнига қўя олишлари лозим. Мулоқот жараёнида бир-бирини идрок этаётган одамлар бир-бирини тушунишга ҳаракат қиладилар. Бунинг учун қуйидаги механизм ишга солинади.

- A. идентификация;
- B. рефлексия;
- C. стереотипизация.
- D. эмпатия

Идентификация (лотинча тенглаштириш) —у кишига тенглаштириш, бараварлаш маъносини англатиб, инсоннинг ўзини хаёлан суҳбатдоши ўрнига қўйиш орқали унинг фикрлари ва тасаввурларини тушунишга интилиши.

Рефлексия (лотинча акс эттириш) – инсоннинг суҳбатдоши томонидан қандай идрок этилаётгани ва тушунилаётганини англашга интилиши. Кишини киши томонидан идрок қилинишини иккиланган ойнадаги акс эттиришга ўхшатиш мумкин. Одам бошқа кишини акс эттирар экан, шу билан бирга ўзини ҳам акс эттиради, агар киши ўзи мулоқотга киришадиган кишилар ҳақида тўлиқ, илмий асосланган ахборотларга эга бўлса, улар билан беҳато аниқликда ўзаро таъсир ўрнатиши мумкин. Бирок субъект ҳамма вақт бундай аниқ маълумотга эга эмас. Шунинг учун у бошқалар хатти-ҳаракатининг сабабларини ўйлаб чиқишга мажбур бўлади. Бошқа кишининг ҳаракатларини тушунтириш учун фаолият мотивлари, ҳистуйғулар, интилиш ва фикрлашнинг ўйлаб чиқарилиши **каузал атрибуция** деб аталади. Ўқитувчилар томонидан бола ҳаракатларининг шундай сабабини талқин қилиниши мактабдаги педагогик муомалани қийинлаштиради.

Стереотипизация – грекча ўзгаришсиз, такрорланиш деган маънони билдириб, инсоннинг суҳбатдошини тушунишга интилиши йўлида муайян шаблондан фойдаланиши. Стереотипизация маълум ёки тахминан маълум бўлган воқеаларни тиклаш, нисбат бериш йўли билан хулқ нормаларини таснифлаш ва уларнинг сабабларини изоҳлаш демакдир. Баъзан муомала жараёнида нотўғри стереотип вужудга келади. *Масалан*, А.А.Бодаев томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, кишининг ташқи қиёфаси ва унинг характери ҳақидаги стереотип тасаввурлар оммавийлашиб кетганлиги тасдиқланди. Сўралган 72 кишининг 9 таси агар инсоннинг юз тузилиши квадрат кўринишига эга бўлганлар кучли, иродали, 17 киши пешонаси катта киши ақлли, 3 киши сочи тикка кишилар енгилмас, бўйсунмас характерга эга. 5 киши бўйи ўртачадан паст кишилар бошқалар устидан ҳукмронлик қилишга, буйруқ беришга интилувчи кишилар, 5 киши чиройли кишилар ё аҳмоқ ёки ўзини яхши кўрадиган кишилар бўлади деб тасдиқлаган. Бегона кишини идрок қилишда биринчи ахборот, дастлабки тасаввур катта аҳамиятга эга. Кишилар ташқи қиёфаси ҳам муҳим ўрин тутлади. Америкалик психологлар томонидан ўтказилган тадқиқот бунга яққол мисол бўла олади. 400 та ўқитувчиларни баҳолаш учун тарқатилган ишларни улар 200 таси ижобий, чиройли, 200 таси салбий хунук, ёқимсиз деб берганлар. Экспертлардан ташқи қиёфасини эмас, балки характерини таърифлаш сўралган эди. Афсуски баҳоларнинг субъективлиги кишининг ташқи қиёфасини баҳолаш билан боғлиқдир.

Эмпатия – инсоннинг ўзини хаёлан суҳбатдоши ўрнига қўйиш орқали унинг кечинмалари ва ҳиссиётларини тушунишга интилиши. Бунда инсоннинг эмоционал муаммоларига ёндашиши тушунилади. Бу бошқа одам ҳиссиётлари ва кечинмаларига ҳамдард бўла олишдир. Бир томондан объектни тушунишда уни ўрнига ўзини қўя олиши муҳим бўлса, иккинчи томондан унинг ички ҳиссиётларини тушуниш унга ҳамдард бўла олиш ҳам муҳимдир.

Инсоннинг инсон томонидан идрок этилишида йўналтиришнинг роли каттадир. Бу айниқса инсон ҳақида, номаълум инсон ҳақида илк фикрларни

олишда муҳимдир. Бу борада А.А.Бодалевнинг ўтказган тадқиқотлари ниҳоятда аҳамиятлидир. Икки гуруҳ талабаларига бир инсон расми берилади. Биринчи расмда берилган инсон жиноятчи деб, иккинчи гуруҳда эса расмдаги киши йирик олим деб эълон қилиниб, уларга портретни ёзма ифодалаш вазифаси берилади. Биринчи ҳолатда қуйидаги тавсифлар берилади, яъни кўзларини ичига кириб кетгани, ички алам, қасосдан узун даҳан бошлаган иши, жумладан жиноятни якунига етказиш кабилар эканлиги қайд этилади.

Иккинчи гуруҳда ичига кирган кўзлари фикрнинг чуқурлиги ҳақида гапириб, бунда узун даҳан қийинчиликларга бардошлилик, иродалилик сифатида баҳоланган.

Келтирилган мулоҳазалардан кўринадики, инсонни инсон томонидан идрок қилинишида ташқи томондан берилаётган кўрсатма, шахснинг бу борадаги билим, кўникма ва малакалари муҳим роль ўйнайди.

Мулоқотнинг қонуниятларини, малака ва қобилиятларининг шаклланишини билиш педагог учун ғоят муҳимдир. Бу тўлақонли педагогик мулоқотни ёки муомалани йўлга қўйишни таъминлайди. Педагогик мулоқот педагог ва ўқувчиларнинг ўзаро таъсир этиш усуллари йиғиндисидир. Мулоқотнинг мазмуни ахборот алмашиш, ўқитувчи томонидан турли коммуникатив воситалар ёрдамида ўқувчилар билан ўзаро тушуниш ва ўзаро муносабатларни ташкил этишдир. Педагогларнинг тарбиявий ва дидактик вазифаларни ўқитувчилар ҳамда ўқувчилар жамоаси ўртасида муносабатларни таъминламай туриб амалга ошириб бўлмайди.

Педагогик фаолиятдаги мулоқат

- ўқув вазифаларни бажариш воситаси
- тарбиявий жараёни таъминлашнинг ижтимоий-психологик тизими
- таълим-тарбия жараёни муваффақиятини таъминловчи ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабатини ташкил қилиш усули
- ўқувчининг индивидуал хусусиятларини тарбиялаш жараёни сифатида намоён бўлади.

Педагогик мулоқот – бу мулоқотнинг ўқув тарбиявий жараёнларни хиссий фони ва восита, мазмунини ташкил этади.

Мулоқот муваффақиятли бўлиши учун у албатта қайта алоқага эга бўлиши, яъни субъект ўзаро таъсир натижалари ҳақида ахборот олиши керак. Коммуникатор ўзи узатган ахборотни реципиент қандай қабул қилишини ва қандай муносабатда бўлаётганлигини қайта ахборот маълумотларига асосланиб билиб олади. Муомалада суҳбатдошни ёки тингловчини идрок этиш бир-бирини тушунишнинг асосий шартидир. Агар ўқитувчи ўқувчиларини қандай идрок этаётганлигини, тушунаётганлигини англай олмаса, педагогик муносабат яхши бўлмайди. Айниқса, маъруза ўтаётганда бу жуда муҳимдир.

ШАХС

Шахс ҳақида тушунча

Шахс тушунчаси кенг ва кўп қирралидир. Меҳнат қила олиш кўникмасининг мавжудлиги, инсонлар билан биргаликда фаолият муносабатни амалга ошираётган киши аста – секин шахсга айланиб боради.

Бевосита моддий дунёни, жамиятни ва хусусан ўзини ўрганиш ва фаол тарзда қайта ўзгартириш жараёнининг субъектга айланмокда. Шу ўринда ҳақли бир савол туғилади, яъни шахс, индивид, индивидуаллик тушунчасининг ўзаро боғлиқлик жиҳатлари мавжудми? Бунинг учун мазкур тушунчаларнинг мазмунини таҳлил қилиш самарали ҳисобланади. Шунинг учун ҳам дастлаб индивид тушунчасининг мазмунига тўхталиш лозим. А.В.Петровский таҳрири остида чиққан “Умумий психология” дарслигида “Индивид” тушунчасида кишининг насл-насаби ҳам мужассамлашгандир. Янги туғилган чақалоқни, катта ёшдаги одамни ҳам, мутафаккирни ҳам, ақли заиф овсарни ҳам, ёввойлик босқичидаги қабиланинг вакилини ҳам, маданиятли мамлакатда яшаётган юксак билимли кишини ҳам индивид деб ҳисоблаш лозим. Индивид тушунчаси профессор Э.Ғозиевнинг “Умумий психология” дарслигида тавсифланишича, индивид лотинча ажралмас, алоҳида зот маъноларини англатиб, инсон зотига хослик масаласини белгилаб беради. Шунингдек, катта ёшдаги руҳий соғлом одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган ақли заифлар ҳам индивидлар деб аталади.

Индивид сифатида дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Дунёга келаётган чақалоқнинг гавда тузилиши унда тик юриш учун имкониятининг мавжудлигини тақозо этса, миясининг тузилиши ақл-хушининг ривожланиши учун имконият туғдиради, кўлларининг шакли шамойили меҳнат қуролларидан фойдаланиш истиқболларининг мавжуд-лигини кўрсатади. Юқорида айтилганларнинг барчасида чақалоқнинг инсон зотига мансублигини таъкидланади ва бу факт индивид тушунчасида қайд этилади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири – бу унинг индивидуаллигидир. **Индивидуаллик** деганда инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик кишининг ўзига хослигини, унинг бошқа одамлардан фарқини акс эттирувчи психологик фазилатлар бирикмасидир. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йиғиндиси, ирода, фаолият мотивлари, инсон маслағи, дунёқараши, иқтидори, ҳар хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва шу қабилар киради. Индивидуаллик индивиднинг бошқалардан фарқлайдиган ижтимоий хусусиятлари ва психикасининг ўзига хослиги ҳамда унинг қайтарилмаслигидир. Зикр этилган психологик хусусиятларнинг бир хилдаги бирикмасини ўзида мужассамлаштирган одам йўқ, инсон шахси ўз индивидуаллиги жиҳатидан бетакрордир.

“Эндопсихика” ва “экзопсихика” ҳақида тушунча

Ҳозирги кунда асосий муаммолардан бири бир шахснинг бошқа одамлардан ажратиб турадиган индивидуал тузилишга эга эканлигидир. Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг мазкур тузилишининг

ички шароитларида ифодаланувчи хулқ-атвори олдиндан башорат қилиш имконини яратади.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир неча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндиси яхлит инсон шахсини вужудга келтиради. Жаҳон психология фанида психологлар шахснинг психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли жиҳатларига асосланиб, туркумларга ажратишни тавсия этмоқдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табиий) ва ижтимоий омилларнинг воқеликка таъсири остида шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария юксак мавқени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга биноан “ички психик” (“эндопсихик” – юнонча эндо ички деган маънони билдиради) деган ғояни илгари сурдилар. Унинг талқинига кўра, “**эндопсихика**” шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлигини акс эттиради. Унинг негизида инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан “эндопсихика” айнан бир нарса деган тушунча тасдиқланади, чунки у одам шахсининг ички механизмини юзага келтиради. Психик тузилишнинг “эндопсихик” қисми бўлса, шахснинг ташқи муҳитга нисбатан муносабатини, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатларни, шахслараро ва объектив муносабатини белгилайди. “Эндопсихика” ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини иродавий зўр бериш хислатларини ихтиёрсиз ҳаракатларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. “**Экзопсихика**” эса ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслағи устунлик қилувчи, ҳукмрон хиссиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни қамраб олади. Табиий асосга эга бўлган “эндопсихика” биологик шарт-шароитларга боғлиқ бўлса, “экзопсихика” аксинча ижтимоий воқеликлар таъсир остида юзага келади, таркиб топади ва такомиллашиб боради.

Собиқ совет психологиясида шахс таърифи

Умумий психология фанида шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари тадқиқ этилади. Бу борада психологлар томонидан шахсга нисбатан турлича таъриф берилган ва унинг тузилишини ўзига хос тарзда тасаввур қилишган. Қуйида муаллифлар томонидан келтирилган таърифлар таҳлилларининг келтириб ўтамиз.

А.Г.Ковалёвнинг фикрича, *шахс* – бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти ҳам субъектидир. А.Н.Леонтьев ушбу масалага бошқачароқ ёндашади ва унга шундай таъриф беради: *шахс* фаолият субъектидир. К.К.Платоновнинг талқинига биноан жамиятда ўз ролини англовчи, жамиятнинг ишга лаёқатли, яроқли аъзоси *шахс* дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинштейн таърифича, *шахс* – бу ташқи таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи, ички шарт-шароитлар мажмуасидир.

Психология фанида бир-бирига якин, лекин ўзаро фарқланиб турувчи тушунчалар қўлланиб келинади, чунончи одам, шахс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш, ҳар бирининг психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам сут эмизувчилар синфига даҳлдорлиги биологик жонзот эканлиги одамнинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришлик қўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак таракқий этган мияга эгаллиги, сут эмизувчилар таснифига кириши, унинг ўзига хос томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзот сифатида одам онг билан қуролланганлиги туфайли борлиқни онгли акс эттириш қобилиятидан ташқари ўз қизиқишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзда уни ўзгартириш имконига ҳам эгадир.
2. Шахс меҳнат туфайли ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққан. Жамиятда ривожланувчи тил ёрдами билан бошқа кишилар билан (мулоқот) муомалага киришувчи одам шахсга айланади. Ижтимоий моҳияти шахснинг асосий тавсифи ҳисобланади.
3. Индивидуаллик – ҳар қандай инсоннинг бетакрор, ўзига хос хусусиятларга эгадир. Шахснинг ўзига хос қирраларининг мужассамлашуви индивидуалликни вужудга келтиради. Индивидуаллик шахснинг интеллектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

Собиқ совет психологиясида шахс тузилишига доир қатор манбалар келтирилган. Жумладан, С.Л.Рубинштейн бўйича шахс тузилиши қуйидаги кўринишга эга:

1. Йўналганлик – эҳтиёжлар, қизиқишлар, идеаллар, эътиқодлар фаолият ва ҳуққнинг устувор мотивлари ҳамда дунёқарашларда ифодаланади.
2. Билимлар, кўникмалар, малакалар – ҳаёт ва фаолият жараёнида эгалланади.
3. Индивидуал типологик хусусиятлар – темперамент, характер, қобилиятларда акс этади.

К.К.Платонов таълимотига кўра шахс тузилиши қуйидагича шаклга эга:

1. Йўналганлик осттузилиши – шахснинг ахлоқий қиёфаси ва муносабатларини бирлаштиради. Унда ҳаракатчанлик, барқарорлик жадаллик кўлами (ҳажми) даражаларини фарқлаш лозим.
2. Ижтимоий тажриба осттузилиши – таълим натижасида шахсий тажрибада эгалланган билимлар, кўникмалар, малакалар ва одатларни камраб олади.
3. Психологик акс эттириш шакллари осттузилиши – ижтимоий турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёнларининг индивидуал хусусиятлари.
4. Биологик шартланганлик осттузилиши – мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзгаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик ҳолатларини бирлаштиради.

А.Г.Ковалёв талқинига биноан шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик – воқеликка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли ғоявий ва амалий установакалар,

қизиқишлар, эҳтиёжлар киради. Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. Имкониятлар – фаолиятнинг мувафаққиятли амалга оширишини таъминловчи тизим, ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлича қобилиятлар.

3. Характер – ижтимоий муҳитда шахснинг хулқ-атвор услубини аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизими иродавий ва маънавий шароитларга ажралади.

4. Машқлар тўплами – ҳаёт ва фаолият, ҳаракат ва хулқ-атворни тузатиш (коррекциялаш), ўзини-ўзи назорат қилиш, ўзини-ўзи бошқаришни таъминлайди.

Шахснинг фаоллиги

Шахс ўзининг фаолияти туфайли теварак-атрофдаги олам билан фаол муносабатда бўлади. **Шахснинг фаоллиги** деганда одамнинг атрофдаги ташқи муҳитга кўрсатадиган таъсири тушунилади. Ташқи муҳит билан фақат одамлар эмас, ҳайвонлар ҳам ўзаро муносабатда бўладилар. Лекин ҳайвонлар ташқи муҳитга мослашиб яшайдилар, одамлар эса ташқи муҳитга мослашибгина қолмасдан, уни ўзгартиришга ҳам қодирлар. Шахснинг фаоллиги унинг турли қизиқишларида, эҳтиёжларида намоён бўлади. XX аср бошларида австриялик психолог З.Фрейд шахс фаоллигини қуйидагича тушунтиради. Одам ўзининг авлодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларининг намоён бўлиши туфайли фаолдир, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади З.Фрейд шахснинг фаоллигини жинсий майллар билан боғлайди. Шахснинг фаоллигини ҳозирги замон илмий психологияси тўғри ҳал қилиб беради. Инсон шахсий фаоллигининг асосий манбаи унинг эҳтиёжлар, деб тушунтиради.

Психологик нуқтаи назардан борлиқ тўғрисида мулоҳаза юритилганда, тирик мавжудотларнинг (оддий тузилишга эга бўлганидан тортиб, то мураккабигача) теварак-атроф билан ҳаётий аҳамиятга эга бўлган турли хусусиятли боғланишларни таъминлаб турувчи фаолияти (қайси даражаси, шакли эканлигидан қатъий назар) уларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади. Уларнинг фаоллиги туфайли мураккаб тузилишли фаолият юзага келиб, (онгнинг маҳсули сифатида) турли-туман моҳиятли ҳар хил кўринишдаги эҳтиёжлар (уларнинг тоифаларга алоқадорлиги келиб чиқиши жихатидан биологик, моддий, маънавий ва бошқалар)ни қондириш учун хизмат қилади. Худди шу боисдан фаоллик фаолиятнинг асосий механизмларидан бири бўлиб, тирик мавжудотларнинг ўз имконияти даражасида ташқи олам таъсирларига жавоб қилиш укувчанлигининг таркиби саналади.

Психологик манбаларга асосланиб, фикр юритишимизда эҳтиёж – жонли мавжудотнинг тобе эканлигини ифода этувчи ва мазкур шарт-шароитларга нисбатан фаоллигини намоён қилувчи ҳолат тариқасида ифодаланилади.

Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудотлардан ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатидан тафовутга эга бўлиб, юзага келган эҳтиёжларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Жумладан, мавжудотлар ва ҳайвонлар ўзларининг танаси ва унинг аъзолари тузилишига, инстинктларнинг турли-туманлигига биноан, ўз ўлжасини тутиб олишга нисбатан интилишни вужудга келтирувчи табиий имконияти уни олдиндан пайқаш, сезгирлик орқали зудлик билан фаол ҳаракат қилади. Ҳайвонлар эҳтиёжларининг қондирилиш жараёни қанчалик мақсадга мувофиқ равишда кечган бўлса, бу эса ўз навбатида уларнинг қуршаб олган яшаш муҳитига енгиллик билан мослашувини таъминлайди. Масалан, асалари хатти-ҳаракатларининг туғма, ирсий дастурида унинг гулларга қўниб, нектар йиғиш эҳтиёжлари билан чекланиб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни қондириш объектлари (гулларнинг навлари, уларнинг узоқ ва яқинлиги, қайси томонда жойлашганлиги, мўл-кўллиги кабилар ва ҳокозо) акс этади. Шу боисдан мавжудотларнинг эҳтиёжларида уларнинг фаоллиги омили сифатида табиий аломатлар инстинктлар, шартсиз рефлекслар ва ҳоказолар бевосита қатнашади.

Одамнинг эҳтиёжи унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижтимоий тажриба, кўникма, малака, одат, маънавият, қадриятлар билан яқиндан танишиши уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Табиат томонидан вужудга келтирилган жисм, нарса, буюм инсон учун биологик эҳтиёжни қондирувчи ўлжа маъносини ва аҳамиятини йўқотади. Одам бошқа мавжудотлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий-тарихий тараққиёт даврининг хусусий эҳтиёжларига хизмат қилувчи муайян буюмни зарурият талабига биноан тубдан қайта ўзлаштиришга, такомиллаштиришга қодир онгли зотдир. Худди шу боисдан одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёни ижтимоий-тарихий тараққиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол муайян мақсадга йўналтирилганлиги, маълум режага асосланган ижодий кўриниши сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Инсондаги тор маънодаги эҳтиёжлар унинг шахсий талабларини қондириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳамкорлик фаолиятида юзага келувчи жамоавий эҳтиёжлар яккахоллигига оид хусусият касб этади. Айтайлик, маъруза ўқишга таклиф қилинган машғулотга ўқитувчининг пухта тайёргарлиги ўз предметининг ўта фидоийси эканлиги учун эмас, балки жамоа нуфузига доғ туширмаслик маъсулияти ижтимоий бурч ҳиссига нисбатан эҳтиёж сезганлиги туфайли амалга ошади. Шахсий эҳтиёж гуруҳий, жамоавий муносабатлар уйғунлашиб кетганлиги сабабли ўзаро қоришиқ хусусиятига эга бўлади. Ҳар қандай индивидуал фаолиятга нисбатан эҳтиёжнинг тузилиши ижтимоий аломат, умумийлик, ҳамкорлик хусусиятини касб этиб, фаолиятга ёндашувда яккахоллик умумийликни, умумийлик эса алоҳидаликни узлуксиз равишда бетўхтов акс эттириб туради. Психология фанида эҳтиёжларни таснифлаш уларни келиб чиқиши ва ўз предметининг хусусиятига биноан амалга оширилади.

Одатда ўзларининг келиб чиқишига биноан эҳтиёжлар табиий ва маданий турга ажралади.

Табиий эҳтиёжларда инсон фаолияти фаоллиги ўз шахсий ҳаётини химоя қилиш, ўз авлоди ҳаётини сақлаш, уни қўллаб-қувватлаш учун зарурий шарт-шароитларга юритилганлик, тобелик акс этади. Табиий эҳтиёжлар таркибига одамларнинг овқатланиши, ташналикни қондириши, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан сақланиш, мусаффо ҳавога интилиш тана аъзоларига дам бериш кабилар киради. Табиий эҳтиёжлар узоқ вақт давомида қондирилмаса, унинг оқибатида инсон ҳалокатга маҳкум бўлади, ўз сулоласи ҳаёти ва фаолиятини хавф остида қолдиради.

Инсон фаолиятининг фаоллиги инсоният маданияти маҳсули билан боғлиқлигини ифодалаб, маданий эҳтиёжларни юзага келтиради. Маданий эҳтиёжлар тўғрисида мулоҳаза юритилганда унинг ижтимоий илдизлари кишилик тарихининг дастлабки манбалари билан узвий боғланиб кетишини таъкидлаб ўтиш лозим.

Лекин табиий эҳтиёжлар маданий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлашган бўлиб, биринчиси иккинчисини тақозо этади. Чунки улар бир-бирининг негизидан келиб чиқади. Худди шу боисдан маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларини қондирувчи уй-рўзғор буюмлари, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқалар ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижтимоий турмуш заруриятига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Одатда жамиятда таълим ва тарбия тизимини эгаллаш, халқ анъаналари, маросимлари, байрамлари, одатлари расм-русумлари, хулқ-атвор кўникмаларини ўзлаштириш жараёнида ранг-баранг маданий эҳтиёжлар вужудга келади, янгича маъно касб эта бошлайди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, табиий эҳтиёжлар қондирилмаса, улар инсонни ҳалокат ёқасига етаклайди, бироқ маданий эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги ундай оқибатларга олиб келмайди, унинг камолотини секинлаштиради.

Психология фанида эҳтиёжлар ўз предметининг хусусиятига кўра моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича эканлиги эътироф этилади.

Инсоннинг овқатланиши, кийиниши, уй-жойга эга бўлиши, маиший турмуш ашёларига интилиши, комфорт ҳиссини қондириш билан боғлиқ маданият предметларига нисбатан эҳтиёж сезиш моддий эҳтиёжлар мажмуасини юзага келтиради. Маънавий маданиятни яратиш ва ўзлаштириш шахсининг ўз фикр мулоҳазалари ва ҳис-туйғулари бўйича бошқа одамлар билан муомалага киришиши ҳамда ахборот алмаштириши, бадий ва илмий адабиётлар билан танишиши, маҳаллий матбуотни ўқиш, кино ва театр кўриш, мусиқа тинглаш кабиларга эҳтиёж сезиш, яъни ижтимоий онг маҳсулига тобелик маънавий эҳтиёжлар тизимини вужудга келтиради.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб вужудга келган маънавий эҳтиёжларни қондириш жараёни моддий

эҳтиёжларнинг таркибига кирувчи моддий нарсалар ёрдамида амалга оширилади, чунончи китоб, ёзув қоғози ва бошқалар.

Эҳтиёжларнинг турлари ҳақида фикр билдирилганда яна шу нарсага эътибор бериш керакки, келиб чиқишига биноан табиий турга тааллуқли эҳтиёж ўз предметиға кўра моддий гуруҳға худди шу мезонлар бўйича бир даврнинг ўзида маданий эҳтиёжнинг моддий ёки маънавий эҳтиёж туркумиға киритиш мумкин. Шу тариқа эҳтиёжнинг келиб чиқиши ва предмети, хусусияти бўйича икки мезонға асосланиб, муайян гуруҳларға ажратилади. Инсон онгининг тарихий тараққиётиға нисбатан ва эҳтиёжларнинг объектиға берган муносабатиға биноан ҳар хил таснифланади ва худди шу мезонларға кўра улар ранг-баранг турларға ажратилади. Уларнинг изчиллиги, барқарорлиги, давомийлиги, кўлами, аҳамиятлилиги, предметлилиги, ижтимоийлиги, индивидуаллиги каби хусусиятлари билан ўзаро бир-биридан фарқланади. Эҳтиёжлар фаолияти ва хулқ-атвор мотивлари билан тенг алоқада бўлади.

Психология фанида эҳтиёж қуйидаги типларға ажратилади:

1. Индивидуал – яққа шахсға йўналтирилган.
2. Гуруҳий – реал гуруҳларға моддий ва маънавий интилиш.
3. Жамоавий – жипслашган гуруҳлар талаби мажмуаси.
4. Худудий – этник гуруҳнинг муайян ўзига хос талаблари қондирилиши.
5. Этник – маълум миллат ёки халқларнинг сафарбарлигини таъминлаш.
6. Умумбашарий – ер юзи халқларининг умумий талабларининг мажмуавий акс этиши.

Инсон шахсининг фаоллиги унинг қизиқишларида ҳам намоён бўлади. Қизиқиш шахсининг муҳим психологик жабҳаларидан бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. **Қизиқиш** – инсонларнинг дунёқараши, эътиқодлари, идеаллари, яъни унинг олий мақсадлари, орзу ниятлари, орзу умидлари билан бевосита муҳим роль ўйнайди ҳамда уларнинг муваффақиятли кечишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Қизиқиш билимларни онгли, пухта, барқарор, англаган ҳолда ўзлаштиришда, шахс қобилияти, зеҳни, уқувчанлигини ривожлантиришға, оламни мукамалроқ тушунишға, билим савиясининг кенгайишиға ёрдам беради.

Қизиқиш мотив сингари борлиқнинг мўъжизакор томонларини билишға, фан асосларини эгаллашға, фаолиятнинг турли туман шаклларига нисбатан ижодий ёндашишни вужудға келтиради, меҳнатға, таълимға масъулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳар қайси яққаҳол (индивидуал) шахсға ишчанлик, ғайрат-шижоат, енгилмас иродани таркиб топтиришға пухта психологик шарт-шароитларни яратади.

Қизиқишнинг психологик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш, инсонға интилиш, фаоллик, ички туртки эҳтиёжни рўёбға чиқариш манбаи, ролини бажаради.

Қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан Л.А.Добринин, Н.Д.Левитов, М.Ф.Беляев, Л.А.Гордон, Л.И.Божович, Н.Г.Мордова,

М.Г.Давлетшин, М.В.Воҳидов, Э.Ғ.Ғозиев ва бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга бўлган асарларида ҳамда махсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши – бу одамлар томонидан англаб етиш ёки тушуниш имкониятидир. Шахс қизиқиш маҳсулини, унинг оқибатини англаш, тасаввур этиш орқалигина объектив борлиқдаги нарса ва ходисаларга онгли, танлаб муносабатда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирданига содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида унда билиш жараёнлари, шахсий фазилатлари, индивидуал-типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Инсон ўз шахсий қизиқишини қондиргандан кейин унда ёқимли ҳистуйғулар уйғонади, рухий қониқиш эса ўз навбатида лаззатланиш (праксик) ҳиссини вужудга келтиради, бунинг натижасида фрустрация (рухий тушкунликка тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг учинчи кўриниши-унинг иродавий сифатлар билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш, баъзи қийинчиликларни енгиш, мустақилликни намоён қилиш хусусиятини қарор топтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши-уни олий нерв фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

Қизиқишнинг нерв-физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, даставвал рус олими И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз, унинг “бу нима?” рефлeksi, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлeksi қизиқишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади. И.П.Павлов ва унинг шогирдларидан кейин П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Б.М.Теплов, В.С.Мерлин, В.Д.Небилицин ва бошқалар инсондаги қизиқишнинг нерв – физиологик механизмларини бош мия катта ярим шарлари пўстлоғида ориентировка рефлeksi негизида мураккаб муваққат боғланишларнинг вужудга келишидир, деган тарзда талқин қилдилар. Қизиқишнинг моддий асослари ўзаро индукция қонуни, пўстлоқдаги оптимал кўзгалиш ўчоғи ва динамик стереотиплар (И.П. Павлов), доминанта (А.А. Ухтомский), ориентир мураккаб психофизиологик ходиса экани (Е.Н. Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Психологияда қизиқиш мана бундай типларга ажратилиши мумкин:

- **Мазмунига кўра:** шахсий ва ижтимоий;
- **Мақсадига биноан:** бевосита ва билвосита;
- **Кўламига қараганда:** кенг ва тор;
- **Қизиқишлар даражаси бўйича:** барқарор ва беқарор ва бошқалар.

Қизиқишнинг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовутланиши қуйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайсилар, билимнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги; шахснинг яшаётган муҳитига нисбатан муносабати кабилар.

Қизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг воқелик, жисмлар ва ҳодисаларнинг эмоционал жозибалилиги, ҳис-туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчанлиги туфайли вужудга келади. Бевосита қизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Психологияда бевосита қизиқишнинг юзага келиши фаолиятнинг мақсадини англаш билан боғлиқ бўлган билишни **эхтиёж** деб аташ қабул қилинган. У ёки бу нарсаларни (ҳодисалар моҳиятини) билиш, кўриш, идрок қилиш, англаб етиш учун қизиқарли туюлган ички кечинмалар бевосита қизиқишни акс эттиради. Билвосита қизиқишлар меҳнат фаолияти ёки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос тушганида билвосита қизиқиш юзага келади. Меҳнат фаолияти ва таълим жараёнини онгли ташкил этиш етакчи ва устувор роль ўйнайдиган билвосита қизиқишларни таркиб топтириш учун махсус тамойилларга, омилкор йўл-йўриқларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Одамларнинг қизиқишлари ўзининг кўлами билан бир-биридан фарқ қилади. Шундай шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг қизиқишлари фақат бир соҳага қаратилган бўлади. Бошқа бир тоифага тааллуқли одамларда эса қизиқишлар катор соҳаларга, фанларга, объектларга йўналтирилганини учратишимиз мумкин. Лекин турли соҳага нисбатан қизиқишларнинг бири, агарда уларни оқилона бошқариш имкониятига бўлса, иккинчисига салбий таъсир этиши мумкин эмас, Қизиқишнинг торлиги кўпинча салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши мумкин, лекин айтиш чоғда уларнинг кенглиги ҳам нуқсон тариқасида таҳлил қилинса бўлади. Бироқ шахснинг баркамол шахс бўлиб камол топиши қизиқишлар кўламини тор эмас, балки кенг миқёсда бўлишини тақазо этади.

Қизиқишлар ўзларининг даражасига қараб барқарор ва бекарор турларга ажратилади. Барқарор қизиқишга эга бўлган шахс узоқ вақт давомида ёқтирган предметларига, объектларига, ҳодисаларга нисбатан ўз майлини ҳеч ўзгаришсиз сақлаб тура олади. Шу боисдан инсон эҳтиёжларини ўзида мужассамлаштирувчи, шахснинг рухий фазилатига айлана бошлаган қизиқишлар барқарор қизиқишлар дейилади.

Инсон шахси хулқ-атворининг ўз мотивлари бўлади. **Мотив** – маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ бўлган қандайдир фаолиятга мойилликдир. Агар эҳтиёжлар инсон шахси фаоллигининг моҳиятини ташкил этса мотивлар бу моҳиятнинг намоён бўлишидан иборатдир. Шахснинг эҳтиёжлари мотивлар билан боғлиқдир. Шунинг учун мотивлар бир-биридан эҳтиёж турларига қараб фарқланади. Масалан, моддий эҳтиёжнинг қондирилиши билан боғлиқ бўлган мотивлар ёки маънавий эҳтиёжларнинг қондирилиши билан боғлиқ бўлган мотивлар бўлиши мумкин. Мотивлар англанилган ва англанилмаган бўлиши мумкин. Англанилмаган мотивда одам ниманидир истайди, аммо ўша нарса нималигини тасаввур қила олмайди. Демак, мотивлар инсон шахси хулқ-атворини ва турли фаолиятларини ҳаракатга келтирувчи сабабдир. Хатти-

ҳаракатларнинг муҳим мотиви эътиқоддир. **Эътиқод** – шахснинг ўз қарашлари, тамойиллари, дунёқарашига мос равишда ҳаракат қилишга ундовчи англанган эҳтиёжлар тизимидир. Тилаклар ҳам хатти-ҳаракат мотивлари бўлиб, бу мотивларда мазкур вазиятда бевосита бўлмаган яшаш ва тараққий этиш шароитларида эҳтиёжлар ўз ифодасини топади.

Фаолиятга нисбатан англанмаган майллар борасида энг кўп ўрганилган масала **кўрсатма беришдир**. Бу масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг ходимлари томонидан ишланган. **Кўрсатма бериш** деганда билиш фаолияти билан боғлиқ бўлган эҳтиёжларни маълум усулда кондиритишга тайёр туриш тушунилади. Талабалар ўқитувчилар берадиган топшириқларни бажаришга доим тайёр турадилар.

Шахснинг малака ва одатлари

Ҳар бир одам билим билан бирга малака ва одатларни эгаллайди. Малакалар бир неча хил бўлади (ёзиш, ўқиш, юриш, мусиқа чалиш, спорт ва ҳоказо). Мақсадни кўзлаб бирор нима бажариш малакага боғлиқдир. **Малака** – деб аввал онгли бажарилиб, кейинчалик автоматлашган хатти-ҳаракатларга айтилади. Исталган малакани қайта-қайта такрорлаш натижасида ҳосил қилиш мумкин. Малакалар содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Масалан, машина ҳайдаш, мусиқа чалиш, касб эгаллаш мураккаб малака, миҳ қоқиш, ўтин арралаш-содда малака ҳисобланади. Малакаларни машқ қилиш натижасида эгалланади. Шахсда малакадан ташқари одатлар ҳам бўлади. Одат киши қалбига ўрнашиб, унинг эҳтиёжига айланиб қолган ҳаракатлардир. Масалан, эрталаб туриб ювиниш, овқатланиш, озода юриш кабилар. Одатлар ижобий ва салбий бўлади. Салбий одатларга ёлғон гапириш, ичиш, чекиш кабилар киради. Малака ва одатларнинг нерв-физиологик асосларини шартли рефлекснинг ҳосил бўлиш механизми ташкил қилади. Бу шартли рефлекс оддий эмас, балки динамик стереотип тарзидаги, яъни такрорлаш натижасида мустаҳкамланган шартли рефлекслар мажмуасидан иборат. Масалан, бола болалар боғчасига ўргангунча қийналади, чунки ундаги шароитга уларда динамик стереотип ҳосил бўлади. Янги ҳосил қилинадиган малакалар илгари ҳосил қилинган малакаларга боғлиқ бўлади. Илгариги малакалар янгисига ижобий таъсир қилса, малакаларнинг кучайиши кузатилади. Масалан, чет тилларидан бирортасини ўрганган одам бошқа бир чет тилини ўрганишда қийналмайди. Агар илгариги малака янгисини ҳосил қилишга салбий таъсир қилса малакалар **интерференцияси** дейилади. Масалан, бир соҳада ишлаган одам бутунлай бошқа соҳага ўтса қийналади. Шахс шуғулланаётган иши билан узоқ вақт шуғулланмаса малакалар сўниши ҳодисаси кузатилади. Бу малакаларнинг диавторатизацияси дейилади. Малакаларнинг ҳосил бўлиш негизи ва мустаҳкамланиши одамнинг ёшига боғлиқ, масалан тилга 4-5 ёшда тез ўрганилади. Ҳунар эгаллаш 12-13 ёшда тез ўрганилади. Малакаларнинг мустаҳкамлиги қизиқишларга, шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ, асаб тизимига боғлиқ бўлади. Масалан, холерикларда малака тез, меланхоликларда секин ҳосил бўлади.

Демак, малакалар шахснинг таркиб топишига катта таъсир кўрсатади. Шахсни индивидуаллиги унинг ижтимоий муносабатларида белгиланади. Бу борада қуйидаги фикрларни келтириб ўтиш жоиз. Атоқли психолог К.К. Платонов шахсни “конкрет одам ёки дунёни яратувчи субъектдир”, Л.И.Божович эса “одам ўзини англаш жараёнида яхлитлигини идрок қилади, унда “мен” деган тушунча пайдо бўлади” деб таъкидлайдилар. А.Н.Леонтьевнинг “Фаолият, Онг, Шахс” деган китобида шахс ҳақида ажойиб фикрлар мавжуд. “Бу олий олам бирлиги ҳаётида доимийлигини сақлайди, ҳар қандай шароитда шахслигича бошқалар кўз ўнгида ва ўз кўз ўнгида қолади”.

Мазкур фикрлардан кўринадики, шахс ўзини-ўзи англашга қодир, ижтимоий муносабатларнинг субъекти, ўзини-ўзи англаш имкониятига эга бўлган онгли мавжудот сифатида эътироф этилади. Шу боис, инсонлар жамоаси, ижтимоий тарихий жараёнларининг таъсирида камолга етади.

ДИҚҚАТ

Диққат ҳақида тушунча

Одамга ҳар бир дақиқада атроф-муҳитдан жуда кўп нарса ва ҳодисалар таъсир этиб туради. Лекин одамга таъсир этаётган бу нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммаси бир хил аниқликда акс эттирилмайди. Улардан айримлари аниқ яққол акс эттирилса, бошқа бирлари шунчаки жуда хира акс эттирилади, ёки умуман акс эттирилмайди. Бу эса ана шу одамга таъсир этаётган нарсаларга диққатнинг қай даражада қаратилишига боғлиқдир. Демак, диққатимиз қаратилган нарса ва ҳодисалар аниқ ва тўла акс эттирилади.

Диққат тушунчасига олимлар томонидан бир қатор таърифлар келтирилганлигини таъидлаш мумкин.

П.И.Иванов томонидан диққат деб- онгни бир нуқтага тўплаб муайян бир объектга актив қаратилишга айтилади.

Ф.Н.Добринин, Н.В.Кузьмина, И.В.Страхов, М.В.Гамезо, Н.Ф.Гоноболин ва бошқаларнинг фикрича, диққатнинг вужудга келиши онгнинг бир нуқтага тўпланиши онг доирасининг торайишини билдиради, гуёки онг доираси бир мунча тифизланади.

Е.Б.Пирогованинг таъкидлашича, томонидан диққат индивиднинг ҳиссий, аклий ёки ҳаракатлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини тақазо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилганлиги ва бирор нарсага қаратилганлигидир.

Диққат шундай муҳим жараёндики, у одамнинг барча фаолиятларида албатта иштирок қилади. Энг содда фаолиятдан тортиб энг мураккаб фаолиятни ҳам диққатнинг иштирокисиз бажариш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун диққатнинг инсон ҳаётидаги роли бениҳоя каттадир. Жумладан, француз олими Кювье гениалликни чидамли диққат деб таърифлаши, Ньютоннинг кашфиёт фикрни доимо шу масалага қаратилиш жараёни, дейиши, К.Д.Ушинскийнинг «диққат руҳий ҳаётимизнинг шундай ягона эшигидирки, онгимизга кирадиган нарсаларнинг барчаси шу эшик орқали ўтиб киради» деган фикрлари унинг аҳамиятини билдиради.

Ҳақиқатдан ҳам диққат эшигидан ташқарида қолган нарса онгимизга етиб бормайди.

Диққат психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум аҳамиятга эга бўлган объект устида тўпланишидан иборат билиш жараёнидир. **Йўналтириш** деганда психик фаолиятнинг танловчанлик табиати, объектни ихтиёрий ва беихтиёрий танлаш тушунилади. Ўқувчи мактабда ўқитувчи гапираётган гапларни эшитиб ўтирганда мана шу эшитиб ўтириш фаолиятини онгли равишда танлаб олган, унинг диққати онгли равишда кўзғалган шу мақсадга бўйсундирилган бўлади. Ўқувчининг бирор бошқа нарсага чалғимасдан ўқув материалининг мазмунига зехн қўйиб ўтиришида унинг психик фаолиятининг йўналиши ифодаланади.

Психик фаолиятнинг йўналтирилиши деганда ана шу танлашгина тушунилиб қолмай, балки ана шу танланганни сақлаш ва қўллаб-қувватлаш тушунилади.

Диққатнинг билиш жараёни учун аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир. Диққат сезиш жараёнида, идрок қилишда, хотира, хаёл ва тафаккур жараёнларида ҳар доим иштирок этади. Диққат барча акс эттириш жараёнларимизнинг доимий йўлдошидир. Диққат барча психик жараёнларимизда қатнашса ҳам, лекин диққатнинг ўзи ҳеч нарсани акс эттирмайди.

Одам бирор нарсага зўр диққат билан киришган пайтида унинг ташқи киёфасида айрим ўзгаришлар кўзга ташланади. Демак, диққат одатда ўзининг сиртқи яъни ташқи аломатларига эгадир.

Биринчидан, диққат қаратилган нарсани яхши идрок қилиш учун унга мувофиқлашишга уринишдан иборат ҳаракатлар (тикилиб қараш, кулоқ солиш) қилинади.

Иккинчидан, ортиқча ҳаракатлар тўхтайдди. Жиддий диққатнинг хусусиятларидан бири қимирламасдан жим туришдир. Масалан, аудитория ва театр залидаги жимлик диққат вақтидаги ҳаракатсизлик натижаси бўлиб, бу жимлик одамлар маърузачини ёки артистни зўр эътибор билан тинглашаётганини англатади.

Учинчидан, кучли диққат пайтида кишининг нафас олиши секинлашиб ва пасайиб қолади.

Демак, диққат пайтида организм рецепторларимиз алоҳида ҳолатда бўлади. Аммо бу ҳолат диққатнинг фақат ташқи ифодаси бўлибгина қолмай, балки унинг маълум йўналиши ва барқарорлигини сақлаб турувчи шартлардан бири ҳамдир. Шунинг учун кўпинча бирор ишни бажаришдан аввал организмимизни шу ишга мослаб муайян бир ҳолатда тутиб оламиз.

Диққатнинг ташқи ифодаланишига рассомларнинг расмлари, турли журналлардан олинган суратлар энг яхши иллюстратив материал ҳисобланади. Улар ёрдамида киши диққатининг ташқи ифодасига хос бўлган мимика ва пантомимикани кўрсатиш мумкин.

Диққатнинг нерв-физиологик асослари

Одамга ҳар бир дақиқада таъсир қилиб турадиган қўзғатувчилар турлича рефлексларга сабаб бўлади. Чунки ҳар қандай рефлекс организмнинг ташқи таъсиротга берадиган қонуний жавоб реакциясидир.

Диққатнинг нерв-физиологик асосида ориентировка ёки текшириш деб аталадиган махсус рефлекс ётади. Бундай рефлексни академик И.П.Павлов махсус ибора билан «бу нима гап рефлекси» деб ҳам атайди. Ана шу рефлекс одатда организмга тўсатдан бирорта янги нарсанинг таъсири ёки ҳаддан ташқари кучли таъсирот орқали ҳосил бўлади. Ориентировка ёки текшириш рефлекси диққатнинг физиологик асоси ҳисобланади, чунки бу рефлекс бош мия ярим шарларининг пўстида кучли қўзғалиш жараёндан иборат бўлади. Бошқача қилиб айтганда ҳар бир дақиқада организмга турли нарсаларнинг таъсиридан ҳосил бўлган қўзғалишларга нисбатан ориентировка ёки текшириш рефлекси айни чоғда нисбатан кучли (яъни оптимал) қўзғалиш манбаини юзага келтиради.

Бош мия ярим шарларининг пўстида пайдо бўладиган кучли қўзғалиш манбаи нисбатан узоқроқ сақланиб турадиган мустаҳкам қўзғалиш бўлади. Ана шу нуқтаи- назардан академик И.П.Павлов “диққатнинг физиологик асосини бош мия пўсти қисмидаги оптимал қўзғалиш манбаи ташкил қилади”, деб таъкидлаган. Буни биз академик И.П.Павловнинг қуйидаги сўзларидан очиқ ойдин кўришимиз мумкин.

«Мия ярим шарларининг оптимал қўзғалишга эга бўлган қисмида – дейди И.П.Павлов, – янги шартли рефлекслар енгиллик билан ҳосил бўлади ва дифференцировкалар муваффақиятли равишда пайдо бўлади. Шундай қилиб, оптимал қўзғалишга эга бўлган жой айни чоғда бош мия ярим шарларининг ижодга лаёқатли қисми деса бўлади. Мия ярим шарларининг суст қўзғалган бошқа қисмлари бундай хусусиятга қобил эмас. Уларнинг айни чоғда функцияси жуда нари борганда тегишли қўзғовчилар асосида илгаридан ҳосил қилинган рефлексларни қайта тиклашдан иборатдир».

И.П.Павлов томонидан кашф этилган нерв жараёнларининг индукция қонуни диққатнинг физиологик асосларини тушуниб олиш учун аҳамиятга эгадир. Мана шу қонунга мувофиқ, бош мия пўстининг бир жойида майдонга келган қўзғалиш жараёнлари бош мия пўстининг бошқа жойларида тормозланиш жараёнларини юзага келтиради. Бош мия пўстининг айрим бир жойида юзага келган тормозланиш жараёни бош мия пўстининг бошқа жойларида кучли қўзғалиш жараёнларини пайдо бўлишига олиб келади. Айни шу пайтда ҳар бир онда мия пўстида қўзғалиш жараёни учун оптимал, яъни ниҳоятда қулайлик билан ҳаракатланувчи бирор бир кучли қўзғалиш манбаи мавжуд бўлади. «Агар бош суягига қараш имкони бўлганда, деган эди И.П.Павлов, унинг ичидаги мия кўринадиган бўлса, агар мия ярим шарларида оптимал кучли қўзғалиш учун энг яхши шароит туғилган нуқтаси милтиллаб кўринадиган бўлса, янги соғлом бир нарсани ўйлаб турган одамнинг миясига қараганимизда уни миясини катта ярим шарларида жуда ғалати жимжимадор шакли, сурати ва ҳажми ҳар дамда бир ўзгариб, турланиб, жимир-жимир қилиб турган ёруғ нарсани у ёқдан бу ёққа югуриб

кимирлаб турганини ва мия ярим шарининг бу ёруғ нарса атрофидаги бошқа ерларни бир мунча хира тортиб турганини кўрардик».

А.А.Ухтомский томонидан илгари сурилган доминантлик тамойили хам диққатнинг физиологик асосларини аниқлаш учун катта аҳамиятга эга. Доминантлик тамойилига мувофиқ мияда кўзғалишнинг ҳар доим устун турадиган ҳукмрон ўчоғи мавжуд бўлади, бу ҳукмрон кўзғалиш ўчоғи айнан шу дамда мияга таъсир қилиб, унда юзага келаётган ҳамма кўзғалишларни қандайдир равишда ўзига тортиб олади ва бунинг натижасида бошқа кўзғалишларга нисбатан унинг ҳукмронлиги янада ошиб боради. Нерв тизими фаолиятининг табиати кўзғалишнинг ҳукмрон бўлиши ёки доминантнинг мавжудлиги билан асосланади.

Бу ҳол психологик жиҳатдан бирор кўзғатувчиларга диққатнинг қаратилиши ва айни чоғда таъсир қилиб турган бошқа кўзғатувчилардан диққатнинг чалғишида ифодаланади.

Жиддий диққат, одатда ўзига характерли бўлган ташқи ифодалари билан боғлиқ бўлади. Нарсани яхшилаб идрок қилишга қаратилган ҳаракатлар билан (тикилиб қараш билан эшитиш) ортиқча ҳаракатларни тўхтатиш, нафас олишни секинлаштириш, диққат учун хос бўлган юз ҳаракатлари билан боғлиқ бўлади.

Диққат турлари

Одам айрим нарсаларга ўз диққатини онгли равишда ўзи хоҳлаб қаратса, бошқа бир нарсалар диққатни беихтиёр яъни бизнинг хоҳишимиздан ташқари жалб қилади. Одам психик фаолиятининг муайян объектга йўналтирилиши ва тўпланишида ифодаланадиган диққат қуйидаги турларга бўлинади.

Диққат турларида инсонда юзага келадиган ҳолатлар қуйидаги жадвалда акс эттирилган.

Ихтиёрсиз диққат деб тўсатдан таъсир қилган бирор сабаб туфайли бизнинг хоҳишимиздан ташқари ҳосил бўладиган диққатга айтилади.

Одамнинг кўз ўнгида пайдо бўладиган жуда ёрқин рангли нарсалар, ўзининг ташқи кўриниши жиҳатидан одатдаги нарсалардан кескин фарқ қилувчи предметлар, тўсатдан пайдо бўлган қаттиқ товуш, бирор нарсанинг кескин ҳаракати ва шу кабилар ихтиёрсиз диққатни юзага келтирувчи сабаблар бўлиши мумкин. Масалан, ҳикоя ўқиш машғулоти пайтида тўсатдан учиб ўтган реактив самолётнинг қаттиқ ва баҳайбат товуши ҳамманинг диққатини беихтиёр ўзига жалб қилади.

Ихтиёрсиз диққат одамнинг ҳар турли эҳтиёжлари ва қизиқиши билан бевосита боғлиқ бўлган диққатдир. Шунинг учун ҳам айни чоғдаги эҳтиёжларимиз, қизиқишларимиз билан боғлиқ бўлган нарсаларнинг таъсири ихтиёрсиз диққатга сабаб бўлади. Масалан, эркин ўйин пайтида залдан эшитиб қолган болани қизиқтирган мусиқа овози унинг диққатини ўйиндан дарҳол ўзига жалб қилиб олади.

Ихтиёрсиз диққатнинг нерв-физиологик асосини ориентировка ёки бу нима? рефлекси ташкил қилади. Чунки теварак-атрофимиздаги нарсаларнинг салгина ўзгариши бизда дарҳол ориентировка рефлексини юзага келтиради.

Бошқача қилиб айтганда, «нима гап» деган маънода атрофимизга разм сола бошлаймиз.

Ихтиёрий диққат деб, олдиндан белгиланган қатъий бир мақсад асосида ва онгли равишда диққатимизни маълум бир нарса ва ҳодисаларга қаратишимизга айтилади.

Одамнинг кўпчилик фаолиятлари асосан ихтиёрий диққатнинг иштироки билан амалга оширилади. Шунинг учун барча фаолият турларида, яъни ўқиш, ўйин ва меҳнат фаолиятларида ихтиёрий диққатнинг роли жуда каттадир. Ихтиёрий диққат ихтиёрсиз диққатга нисбатан узоқ вақт мобайнида давом этадиган диққат тури бўлиб, у зўр беришликни, яъни иродавий куч сарф қилишликни талаб этади.

Ихтиёрий диққатнинг нерв физиологик асосида мия ярим шарларининг пўстида вужудга келадиган оптимал кўзғалиш манбаи билан иккинчи сигналлар системасининг фаолияти ётади. Ихтиёрий диққатнинг юзага келишида нутқнинг роли ғоят каттадир. Чунки кўпчилик ҳолларда ҳоҳ таълим жараёнида бўлсин, ҳоҳ меҳнат жараёнида бўлсин нутқ орқали турли вазифалар қўйиш билан ихтиёрий диққат ишга солинади.

Шуни айтиш лозимки, ихтиёрий диққат ҳар доим ихтиёрсиз диққат билан алмашиб туради. Ихтиёрий диққат вақтида одам тез чарчайди, чунки ихтиёрий диққат одамдан ҳамма вақт ирода кучини сарфлашни талаб этади. Ирода кучини сарфлаш орқали, яъни одам ўзини мажбур қилиш орқали диққатни сафарбар қилиши одамни чарчатади. Ихтиёрсиз диққатда эса ҳеч қандай ирода кучини ишга солиш талаб этилмайди. Шунинг учун ихтиёрсиз диққатда одам чарчамайди. Ана шу жиҳатдан олганда таълим ва меҳнат жараёнида ихтиёрий диққатнинг вақти-вақти билан ихтиёрсиз диққатга ўтиб туриши яхши бўлади.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққатдан ташқари унинг яна бир алоҳида турини ихтиёрийдан сўнгги диққатни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу тушунча психологияга Н.Ф.Добринин томонидан киритилган.

Агар мақсадга қаратилган фаолиятда шахс учун диққатнинг ихтиёрий тўпланганидаги каби фақат фаолият натижаси эмас, балки унинг мазмуни ва жараённинг ўзи қизиқарли ва аҳамиятли бўлса ихтиёрийдан сўнгги диққат деб тушуниш мумкин. Бу ҳолда фаолият кишини шу қадар қизиқтириб юборадики, у диққатни объектга қаратиш учун сезиларли иродавий куч-ғайрат сарфламаса ҳам бўлаверади. Шундай қилиб, ихтиёрийдан сўнгги диққат ихтиёрий диққатдан кейин намоён бўлган ҳолда шунинг ўзидангина иборат деб ҳисоблаш мумкин эмас. Масалан, юқори синф ўқувчиси имтиҳонга тайёрланаётиб қийин китобни қисқача мазмунини ёзиб чиқар экан, олдинга ўзини диққат-эътиборли бўлишга, чалғимасликка мажбур қилади. Лекин кейинчалик у ишга шундай қизиқиб кетадики, оқибатда уни китобдан чалғитиш қийин бўлади. Даставвал иродавий куч-ғайратлар мададига таянган диққат ихтиёрийдан сўнгги диққатга айланади. Ихтиёрийдан сўнгги диққат бирор нарсага узоқ вақт давомида жуда ҳам барқарор қаратилиши билан белгиланади, кўпроқ юқори даражадаги жадал ва

унумли аклий фаолиятнинг барча турдаги меҳнатнинг юксак унумдорлигини асосли равишда ана шундай диққат тури билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар.

Диққат хусусиятлари

Одамнинг диққати бир қанча хусусиятларга эга бўлиб, улардан асосийлари – диққатнинг кучи ва барқарорлиги, диққатнинг кўлами, диққатнинг бўлинувчанлиги ва диққатнинг кўчувчанлигидан иборатдир.

Диққатнинг кучи ва барқарорлигига кўра одамларнинг диққатлари ўзининг кучи ва барқарорлиги жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Айрим одамларнинг диққати кучли ва барқарор бўлса, бошқа бир одамларнинг диққати кучсиз ва бекарор бўлади.

Диққатнинг кучи ва барқарорлиги деб, одам ўз диққатини бирор нарса ёки ҳодисага узоқ муддат давомида муттасил қаратиб тура олишига айтилади. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги инсон ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Чунки диққатни маълум муддат бирор нарсага муттасил, яъни узлуксиз тарзда қаратиб одам ишлай ҳам олмайди, ўқий ҳам олмайди ва хатто ўйнай ҳам олмайди.

Диққатнинг кучли ва барқарор бўлиши бир қанча сабабларга боғлиқдир. Биринчидан, диққатимиз қаратилган нарсанинг хусусиятлари, биз учун бўлган аҳамиятига, иккинчидан диққатимиз қаратилган нарса билан амалга ошириладиган фаолиятларимизга, учинчидан нерв системасининг айрим хусусиятларига боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси объектив, яъни бизнинг иродамиз билан боғлиқ бўлмаган сабаблардир. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги албатта субъектив, яъни одамнинг айни чоғдаги ҳолати билан ҳам боғлиқ. Масалан, айни чоғда бетоброқ бўлиб турган одамнинг ёки бошига бир оғир ташвиш тушган одамнинг диққати кучли ва барқарор бўла олмайди.

Одамлар ўз диққатларининг кўлами жиҳатидан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Айрим одамлар диққатининг кўлами кенг бўлса, бошқа бир одамлар диққатининг кўлами торроқ бўлади. Диққатнинг кўлами айни бир вақтда одамнинг идрокига сиғиши мумкин бўлган нарсалар миқдори билан белгиланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, идрок қилиш жараёнида диққатимиз қаратилган нарсалардан қанчасини онгимизга сиғдира олишимиз диққатнинг кўламини ташкил этади.

Диққат кўламини тажриба йўли билан аниқлаш қийин эмас. Бунинг учун диққатнинг кўламини аниқлаётган одамга айни бир вақтнинг ўзида бир неча ўзаро боғланмаган ҳарфларни, рақамларни ва турли геометрик шаклларни кўрсатиш йўли билан аниқлаш мумкин. Бунда одам кўрсатилаётган нарсалардан айни вақтда қанчалик кўпини бирданига идрок эта олса, унинг диққати шунчалик кенг бўлади.

Диққатнинг кўлами одатда **тахистоскоп** деган махсус асбоб билан аниқланади. Бу асбоб ёрдамида айни бир вақтнинг ўзида идрок эттириладиган нарсалар жуда тез кўрсатилади. Бунда одам ўз диққати доирасига қанча нарса сиғдира олса, ана шунга қараб диққатнинг кенг ёки торлиги аниқланади. Ўтказилган тажрибаларнинг кўрсатишича, катта ёшли

одамларда ўз диққат доираларига айнаи бир вақтда 3 тадан 6 тагача бир-бири билан боғлиқ бўлмаган нарсаларни сиғдира оладилар.

Диққат кўламининг кенг бўлиши одам идрок қилаётган нарсаларини атрофлича ва чуқур акс эттириши, бинобарин билиш жараёнининг сифатли бўлиши учун жуда катта аҳамиятга эгадир.

Одамнинг диққати бир вақтда фақат битта нарсагагина эмас, балки иккита ёки учта нарсага ҳам бирданига қаратилиши мумкин. Ана шундай пайтларда диққатнинг бўлиниши талаб қилинади. Демак, **диққатнинг бўлиниши** деганда биз айнаи бир вақтда диққатимизни икки ёки уч нарсага қаратишимизга айтамыз. Агар диққатимиз битта нарсага қаратилган бўлса, яъни диққатимиз битта нарса устида тўпланган бўлса, уни концентрациялашган (тўпланган) диққат деб юритилади. Бунинг аксинча агар диққатимиз айнаи бир вақтда бир неча нарсага қаратилган бўлса, буни бўлинган, диққат деб юритилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, аслини олганда диққатнинг айнаи бир чоғда икки ёки ундан ортиқ нарсага қаратилиши, яъни бир неча нарсаларга бўлиниши амалий жиҳатдан мумкин эмас. Шунинг учун диққатнинг бўлиниши, яъни айнаи бир вақтда икки ёки уч нарсага бирданига қаратилиши ўз моҳияти жиҳатидан диққатнинг бир нарсадан бошқа бир нарсага ниҳоятда тезлик билан бўлинишини талаб қилган вақтда диққатимиз бир нарсадан иккинчи нарсага шу қадар тезлик билан кўчадики, буни биз пайқай олмаймыз. Натижада диққатимиз айнаи бир вақтнинг ўзида бир неча нарсаларга бирданига қаратилаётгандек бўлиб кўринади.

Диққатнинг ана шундай бўлинувчанлик хусусияти ҳаётда жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бир қанча меҳнат турлари диққатнинг бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлишликни талаб қилади. Бундай хусусият педагоглар учун жуда зарур бўлган хусусиятдир. Масалан, тарбиячи болалар билан бирор машғулот ёки суҳбат ўтказаетган пайтида диққатни бир неча нарсаларга, яъни гапираётган гапига, болаларни кулоқ солиб ўтиришларига ва бундан сўнг нималар ҳақида гапиришга қарата олиши лозим. Ана шундагина тарбиячи суҳбат ёки машғулот пайтида гуруҳни бошқара олади.

Диққатнинг бўлиниши ҳар кимда ҳар хил бўлади. Бунинг сабаби шундаки диққатнинг енгиллик билан бўлиниши диққатимиз қаратилган нарсаларнинг илгаридан бизга қанчалик танишлиги билан боғлиқдир. Агар диққатимиз қаратилган нарсаларнинг айримлари бизга яхши таниш бўлса яъни биз уларни илгаридан яхши билсак фаолият жараёнида бир неча ишларни бирданига яъни бирга қўшиб бажара оламыз. Масалан, ёзиш ҳаракати илгаридан бизга яхши таниш бўлгани учун дарсда ҳам эшитиб, ҳам ёзиб ўтира оламыз. Шундай қилиб, диққатнинг бўлинувчанлиги жуда кўп фаолиятларимиз учун зарур бўлган хусусиятдир.

Диққатнинг кўчувчанлиги одамнинг диққати ҳар доим бир нарсадан иккинчи бир нарсага, бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга кўчиб туради. Диққатнинг ана шундай хусусиятини диққатнинг кўчувчанлиги деб юритилади. Диққатнинг кўчувчанлиги диққатнинг бўлунувчанлиги билан боғлиқ хусусиятдир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, диққатнинг айнаи бир

вақтда бирданига бир неча нарсага қаратилиши, яъни диққатнинг бўлиниши ўз моҳияти жиҳатидан диққатнинг бир нарсадан иккинчи нарсага жуда тез кўчишидан иборатдир. Ана шу жиҳатдан олганда диққатнинг кўчувчанлик хусусияти жуда кўп фаолият ва унинг турлари учун зарур бўлган хусусиятдир. Масалан, ҳикоя ўқиб бериш машғулотида болалар ўз диққатларини ҳикоя эшитишдан сурат кўришга, ундан сўнг яна эшитишга бемалол кўчира олишлари керак. Агар мактаб ўқувчиларига нисбатан оладиган бўлсак, ўқувчилар ўз диққатларини бир дарс предметидан бошқа бир дарс предметига бемалол кўчира олишлари керак. Акс ҳолда ўқувчилар ўтган дарс таъсирида ўтириб, янги дарснинг мазмунини сифатли ўзлаштира олмайдилар.

Диққат ҳамма вақт ҳам бир нарсадан иккинчи нарсага, бир фаолият туридан бошқа бир фаолият турига осонлик билан кўча бермайди. Баъзан қийинчиликларга тўғри келиб қолади. Албатта бунинг ўз сабаблари бордир. Масалан, бундай сабаблардан бири – диққатимиз кўчирилиши лозим бўлган нарсалар ёки ҳаракатлар ўртасида боғланиш бор ёки йўқлигига боғлиқ. Агарда диққатимиз кўчирилиши лозим бўлган нарсалар ўртасида маълум жиҳатдан мазмуний боғлиқлик бўлса, диққатимиз осонлик билан кўчади. Одамнинг қизиқишлари ва эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган нарсаларга ҳам диққат енгиллик билан кўчади.

Шундай қилиб, диққатнинг ана шу юқорида кўриб ўтган асосий хусусиятлари одамнинг барча турдаги фаолиятлари учун жуда керакли хусусиятлардир. Диққатнинг ана шу хусусиятлари туфайли одам атрофидаги муҳитга, ундаги турли туман ўзгаришларга тез мослаша олади. Диққатнинг бу асосий хусусиятлари одамга туғма равишда, яъни ирсий йўл билан берилмайди. Бу хусусиятлар одамнинг ёшлик чоғидан бошлаб турли фаолиятлар ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятлари жараёнида таркиб топиб боради.

С Е З Г И

Сезги ҳақида тушунча

Маълумки бизни ўраб турган ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг жуда кўп белги ва хусусиятлари мавжуд. *Масалан*, нарсаларнинг ранги, таъми, ҳиди, қаттиқ ёки юмшоқлиги, ғадир-будур ёки текислиги, ҳарорат ва бошқалар. Ана шу нарса ва ҳодисаларнинг турли хил белги, хусусиятларини биз ҳам турлича сезги аъзоларимиз орқали онгимизда акс эттирамиз.

Теварак-атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг турли хил белги ҳамда хусусиятлари ҳар доим ҳам бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этиб туради. Натижада бизда турли сезгилар ҳосил бўлади. Чунончи, нурларнинг кўзимизга таъсир қилиши натижасида кўриш сезгиси, ҳар хил тезлик ва кучланишдаги ҳаво тўлқинларининг қулоғимизга таъсир этиши натижасида эшитиш сезгиси, нафас олиш пайтида ҳаво билан бирга бурун бўшлиғига кирган ҳар турли модда заррачаларининг таъсири натижасида хид сезгиси, бирор нарсани кўлимиз ёки баданимизга тегиб таъсир этиш натижасида тери (тактил – бирор нарсанинг теримизга тегиши) ёки босим сезгиси ва шу каби сезгилар ҳар доим ҳосил бўлади.

Демак, **сезги** деб, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши натижасида уларнинг айрим белги ва хусусиятларини миямизда акс эттирилишини айтамыз.

Сезги билиш жараёнлари ичида оддий психологик жараён бўлиб, ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттиради. Ташқи оламдан келаётган кўзғатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиш орқали айрим белги ва хусусиятларни ва организм ички ҳолатини акс эттиради. Маълумки, инсондан сезишнинг дастлабки босқичи ҳиссий билишдан бошланиб, кейинчалик у мантикий билишга ўтади. Сезги ҳам оддий психологик жараён бўлгани билан унинг юзага келиши ўз-ўзидан ҳосил бўлмайди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

Сезги аъзоларига таъсир этадиган нарса ва ҳодисанинг бўлиши.

Сезувчи аппарат, яъни анализаторнинг мавжуд бўлиши. *Масалан*, ҳавонинг совуқлигини, темирнинг қаттиқлигини, қорнинг юмшоқлиги ва бошқаларни сезамиз.

Сезги идрок билан боғлиқ бўлади, лекин нарса ва ҳодисани идрок қилишдан олдин уни сезиш лозим, шу боис сезгилар материянинг сезги аъзоларимизга таъсири натижасидир. Сезги ахборотларини қабул қилиб, танлаб, тўплаб, ҳар бир секундда ахборотлар оқимини қабул қилиб ва қайта ишлаб мияга етказиб беради. Натижада теварак - атрофдаги ташқи оламни ва организм ўз ички ҳолатини адекват “мос” акс эттириши ҳосил бўлади. Сезги аъзолари ташқи оламнинг инсон онгига олиб кирадиган йўлларида биридир.

Сезгиларнинг нерв – физиологик асослари

Маълумки, сезгилар фақатгина ташқи таъсирлар натижасида ҳосил бўлмай, балки организмнинг ички ҳолатида ҳам амалга оширилади. Сезги нерв тизимининг у ёки бу кўзғатувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида ҳосил бўлади ва ҳар қандай психик ҳодиса каби рефлекторлик хусусиятига эгадир. Сезгиларнинг нерв – физиологик асосини кўзғатувчининг ўзига айнан ўхшайдиган анализаторга таъсири натижасида ҳосил бўладиган нерв жараёни ташкил қилади. Шунингдек, сезгиларнинг нерв физиологик асосини ўрганишда И.П.Павлов таъбири билан айтганда анализатор аппарати ташкил этади.

Анализатор – ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсиротларни қабул қилиб олиб, физиологик жараён бўлган кўзғалишни психик жараёнга, яъни сезгиларга айлантирувчи нерв механизмлари тизими. Анализатор аппарати 3 қисмдан ташкил топган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- периферик (рецептор) – ташқи қувватни нерв жараёнига ўтказадиган махсус трансформатор қисми;
- анализаторнинг периферик бўлимининг марказий анализатор билан боғлайдиган йўллари очадиган афферент (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан қочувчи) нервлар;
- анализаторнинг периферик бўлимларидан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир бўладиган қобик ости ва қобик бўлимлари.

Анализаторнинг қобик бўлимида рецептор хужайраларининг асосий қисми жамланган ўзак, яъни марказий қисм ва қобикнинг турли жойларида маълум миқдорда мавжуд тарқоқ хужайра қисмларидан таркиб топган ташқи қисм бўлади. Анализаторнинг ўзак қисмида рецептордан марказга интилувчи нервлар жойлашган бўлиб, кўплаб хужайралардан иборат. Мазкур анализаторнинг периферик, яъни тарқалиб кетган қисмлари бошқа анализаторларнинг ўзақлари билан ёндош соҳаларига киради ва алоҳида нарсаларни излаш жараёнида бутун бош мия қобиғининг катта қисми иштирок этишига эришилади. Анализаторнинг ўзаги анализ ва синтез қилиш функциясини бажаради, *масалан*, товушларнинг баландлиги.

Тарқоқ қисмлар дағал анализ функцияларни, масалан мусиқий оҳанг ва товушларни фарқлаш билан боғлиқ бўлади.

Анализатор нерв жараёнларининг ёхуд рефлексор ёйининг бутун йўли манбаси ва энг муҳим қисмини ташкил этади. Рефлексор ёйи рецептордан таъсиротни мияга олиб боровчи нерв йўллари ва эффектордан таркиб топгандир. Рефлексор ёйи элементларнинг ўзаро муносабати мураккаб организмнинг теварак–атрофдаги оламда тўғри мўлжал олишнинг организмнинг яшаш шароитларига мувофиқ тарздаги фаолиятининг негизини таъминлайди.

Сезгилар таснифи ва турлари.

Сезгилар қайси аъзолар ёрдамида ҳосил қилинишига қараб, қуйидаги турларга, яъни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, тери, мускул–ҳаракат, органик сезгиларга ажратилади. Улар сезги аъзолари қаерда жойлашганлигига қараб тавсифланади.

Жаҳон психологияси фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда атамаларига биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади. Ушбу таснифланишнинг дастлабки кўриниши инглиз олими Ч.Шеррингтонга тааллуқлидир. У рецепторнинг қаерда жойлашганлигига қараб, сезгиларни уч турга бўлади.

1. Ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторлари тананинг сиртқи қисмида жойлашган сезгилар, яъни **экстрорецептив** сезгилар;
2. Ички тана аъзолари ҳолатларини акс эттирувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарда жойлашган сезгилар, яъни **интерорецептив** сезгилар.
3. Танамиз ва гавдамизнинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган сезгилар, яъни **проприорецептив** сезгилар.

Сезгиларнинг таснифи ва бу борадаги тадқиқотларни таҳлил қиламиз. Дастлабки мулоҳазалар интерорецептив сезгилар у борасида рус психологи А.Р.Лурия тадқиқот ишини олиб борган. Унинг фикрича, интерорецептив сезгилар асл, туб, маънодаги сезгилар эмас, балки эмоциялар билан сезгилар ўртасидаги оралиқ сезгилар сифатида намоён бўлади. Психология фанида мазкур сезгилар тўла ўрганилмаганлиги сабабли уни “номаълум ҳислар” деб

аталган. Бу асосан ички органларнинг хасталикларида вужудга келувчи ҳолатларни диагностика қилишда алоҳида аҳамият касб этади.

Интерорецептив сезгилар инсоннинг кайфиятида, эмоционал реакциялари ўзгаришида кўзга ташланади, болада эса хатти-ҳаракатнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлади. Чунки бола тана аъзоларидаги ички ҳолатини англаш, ҳис қилиш имкониятига эга эмас. Шунинг учун ундаги хатти-ҳаракатнинг умумий ўзгариши белгилардан буни сезиш мумкин.

Интерорецептив сезгилар организмдаги ички жараёнларни ўзаро ўрин алмаштириш мувозанатини таъминлаб туришнинг асоси ҳисобланади. Бу жараённи бир сўз билан айтганда, организмдаги жараёнларни ўзаро ўрин алмашиб туришнинг гемостази (барқарорлиги) деб аталади. Шунингдек, мазкур сезгилар инсонда юзага келадиган пульс, зўриқиш, аффект ҳолатларини йўқотиш, туғилиб келаётган майлларни кондириш билан боғлиқ вазифани бажаради. Натижада ички тана аъзоларининг фаолиятини издан чиқариш ҳолати юз бериши мумкин.

Интерорецептив сезгиларнинг физиологик механизмлари интероцепция билан биргаликда К.М.Биков, В.Н. Черниговскийлар томонидан атрофлича ўрганилган. Уларнинг фикрига кўра, бу нарсаларнинг барчаси шартли рефлектор фаолияти механизмларидан келиб чиқади

Проприоцептив сезгилар гавданинг фазодаги ҳолати тўғрисида сигналлар билан таъминлаб туради. Улар инсон ҳаракатининг бошқарувчиси ҳисобланиб ва афферент асосини ташкил қилади.

Переферик рецепторлар мускуллар, пай ва бўғимларда жойлашган бўлиб, махсус таначалар шаклига эга ва улар Пуччини таначалари деб аталади.

Таначаларда вужудга келувчи кўзғатувчилар мускулларнинг ҳаракатлашуви натижасида ва бўғимлар ҳолатининг ўзгариши, нерв толалари ёрдамида, орқа миянинг орқа устундаги оқ суюқлигига етказилади. Кўзғовчилар Бурдах ва Голл ядросининг қуйи бўлимларига етиб келади ва ундан пўстости тугунчаларидан ўтиб, бош мия катта ярим шарининг қоронғулашган зонасида ҳаракатларини яқунлайдилар.

Проприорецепторлар ҳаракатнинг афферент асоси эканлигини А.Орбели томонидан, ҳайвонларда П.К.Анохин, одамларда эса Н.А.Бернштейнлар томонидан ўрганилган.

Психологик маълумотларга кўра, гавданинг фазодаги ҳолати, сезгирлиги **статик** сезгиларда ўз ифодасини топади. Унинг маркази ички кулоқ каналларида жойлашган бўлиб, улар ўзаро бир-бирига перпендикуляр бўшлиқда туташ ҳолатда ётади.

Масалан, бош ҳолатининг ўзгариши қуйидаги схемада кўриш мумкин:

- а) эндолимфа суюқлигига боғлиқ кўзғалиш;
- б) эшитиш нерви;
- в) вестибуляр нерви;
- г) бош мия пўстининг чакка бўлмаси;
- д) мия аппаратига ўтади;

Вестибулятор сезги аппарати кўриш билан бевосита алоқада бўлиб, фазони мўлжалга олиш (ориентирлаш) жараёнида иштирок этади.

Масалан, автомобил йўлидан ўтиш ва ҳоказо. Бу жараён патологик ҳолатда ҳам учраши мумкин.

Экстрорецептив сезгилар интермодал, носпецифик сезги туркумларига ҳам ажратилади. Масалан, эшитиш органи орқали 10-15 секундга тебранишни сезиш мумкин, лекин қулоқ билан эмас, балки суяклар ёрдамида (мия қопқоғи, тирсак, тизза учлари) пайқаш – **вибрация** сезгилари дейилади. Масалан, карларни товушларни идрок қилиши. Одатда вибрацион сезгирлик интермодал сезги деб ҳам номланади. Унинг қуйидаги кўринишлари ҳам мавжуд:

- а) ҳид, таъм ва маза сезгиларида;
- б) ўта кучли товушда, ўта ёрқин ёруғликда;
- в) уч хил таъсирнинг уйғунлашган интегратив ҳолатида;

Сезгининг носпецифик шаклига терининг фото сезгирлиги кириб, у рангларни, нозик жумлаларни ажратиш, қўл учлари билан сезиш орқали рўёбга чиқади. Терининг фото сезгирлиги А.Н.Леонтьев томонидан кашф қилинган бўлиб, бу нарса кўпгина ҳолатларга оқилона ёндашиш имкониятини вужудга келтиради. Тадқиқот асосан қўл учига яшил ва қизил рангларни юбориш орқали амалга оширилган. Терининг фото сезгирлиги табиати психологияда етарли даражада ўрганилмаган.

Сезги турлари

Психология фанида учта катта гуруҳга ажратилган сезгилар (экстрорецептив, проприорецептив, интрорецептив) ўз навбатида қуйидаги турларга ажратилади:

5. Кўриш сезгилари;
6. Эшитиш сезгилари;
7. Ҳид билиш сезгилари;
8. Таъм билиш сезгилари;
9. Тери сезгилари;
10. Мускул – ҳаракат (кинестетик);
11. Статистик сезгилар;
12. Органик сезгилар;

Кўриш сезгилари

Инсонлар томонидан ранг ва ёруғликни сезиш кўриш сезгилари орқали амалга ошади ва сезиладиган ранглар **хроматик** ва **ахроматик** турларга бўлинади. Психофизиологик қонунга кўра ёруғлик нурлари учбурчак шиша призма орқали ўтиб синганда ҳосил бўладиган ранг **хроматик ранглар** деб аталиб, уларга камалак ранглар, яъни қизил, зарғалдоқ, сарик, яшил, ҳаво ранг, кўк, бинафша тусларини қамраб олади. Одатда оқ ранг, қора ранг, кулранг ва уларнинг турлича кўринишлари **ахроматик ранглар** деб номланади.

Кўриш сезгиларининг органи кўз ҳисобланиб, у кўз соққаси ундан чиқиб келадиган кўрув нервларидан ташкил топган бўлиб, кўз соққасини ташқи томирлари ва тўр пардалари ўраб туради. Ташқи парданинг тиник бўлмаган оқ қисми склера ёки қотган қаттиқ парда деб номланади. Унинг олд

томонига жойлашган бир мунча қаварик қисми тиниқ мугус парда бўлиб, унинг олдинги қисми рангдор парда деб аталади. Мазкур парданинг рангига биноан унинг товланишига қараб, одамларда кўз кўк, қора каби жилва беради. Рангдор парданинг ўрта қисмида юмалоқ тиниқ модда бўлиб, уни қорачиғ деб атаймиз ва у орқали кўз ичига ёруғлик нурлари киради.

Кўзларнинг учинчи пардаси тўр парда деб номланиб, у кўз соққасининг деярли бутун ички юзасини қоплайди. Қорачиғ билан рангдор парданинг орқасида икки томони қаварик, тиниқ жисм кўз гавҳари жойлашган бўлади. Ёруғлик нурлари унда тўпланиб, сўнг синади ва тўр пардага нарса ёки жисмнинг акси, сурати тушади.

Кўз соққасининг гавҳари билан тўр парда ўртасидаги бутун ички юзаси шишасимон жисм деб номланувчи махсус тиниқ суюқлик билан қопланган бўлади. Тўр парда ранг ва ёруғликни сезиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда кўрув нервнинг тармоқлари жойлашгандир. Ушбу тармоқларнинг чеккадаги учларида таёқча ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв хужайралари мавжуддир. Инсон кўзини тўр пардасида 130 миллионга яқин таёқчалар ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв хужайралари мавжуддир. Инсон кўзининг тўр пардасида 130 миллионга яқин таёқча ва 7 миллионга яқин колбача бор деб тахмин қилинади. Колбачалар ёрдами билан хроматик, яъни кундузги ранглар кўрилади.

Таёқчалар ёруғликни яхши сезувчан бўлиб, хира ва қоронғу пайтларда ўз функциясини бажаради, ахроматик рангларни акс эттиради.

Тўр парданинг энг сезгир жойи – сариқ доғнинг асосан, колбачалар билан марказий чуқурчаси ҳисобланиб, унга қайси нарсанинг акси тушса, худди шуни ҳаммадан равшанроқ кўрамыз. Объектга тик қараш натижасида кўз мускуллари унга қаратилади ва акс эттирувчининг суръати сариқ доғга тушади. Бундай тарздаги кўриш тўғри кўриш дейилади.

Одам кўзи рангларнинг тахминан, 380 миллимикрондан 780 миллимикронгача узунликдаги тўлқинларнинг таъсирини сезади.

Уч рангли сезги назариясининг асосий қоидалари 1756 йилда М.В.Ломоносов томонидан баён қилинган бўлса, 1856 йилдан кейин немис физиги Г.Гельмголтц томонидан уни тўла исботлаб берилган.

Ушбу назарияга биноан тўр парданинг колбачаларида учта асосий элемент мавжуддир, улардан бирининг кўзғалиши қизил ранг сезгисини, иккинчи кўзғалиши яшил ранг сезгиси ва учинчи кўзғалиши бинафша ранг сезгисини ҳосил қилади. Назарияга кўра ёруғлик тўлқинлари бирданига учта элементни бир хилда кўзғатса, оқ ранг сезгиси вужудга келади. Лекин ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементга таъсир қилса-ю, аммо бу бир текис кечмаса, у ҳолда сезувчи элементлардан ҳар бирининг қанчалик кўзғалувчанлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари намоён бўлади.

Ҳозирги замон психологиясида рангларни сезиш ёлғиз тўр пардасидаги жараёнлар билангина эмас, балки мия пўстида юзага келадиган бошқа жараёнлар билан ҳам боғлиқ эканлиги тўғрисида маълумотлар мавжуддир. Замонавий маълумотларга биноан таёқчаларда кўриш пурпури деган махсус модда борлиги исботланган. Кўзга ёруғлик таъсири этганда

кўриш пурпури кимёвий йўл билан парчаланиб, таркибий қисмларга бўлинади ва мазкур жараён кўриш нервни кўзғатиб, ёруғлик сезгисини ҳосил қилади ва қоронғуликда эса пурпур функционал ҳолатини қайта тиклайди.

Эшитиш сезгилари

Эшитиш сезгилари товушларни эшитишдан иборат бўлиб, мусиқавий ва шовқинли товушларни акс эттиради. Одатда товушлар оддий ва мураккаб турларга ажратилади, уларнинг биринчиси тонли, иккинчиси эса бир неча тондан ташкил топади. Тонлардан бири асосий тон ҳисобланиб, у товушнинг баландигини, кучини белгилайди, бошқалари келувчи товушлар саналиб, улар обертонлар дейилади. Мусиқа асбобларидан таралаётган товушларнинг ўзига хослиги фан тилида тембр деб аталади. Ҳатто нутқ товушлари ҳам оҳангли товушлар (унли товушлар) ёки шовқинлардан (ундош товушлар) ташкил топган бўлади.

Эшитиш сезгилари органи кулоқ бўлиб, ташқи кулоқлар супраси билан эшитув йўлидан иборат. Ўша кулоқлар ноғора парда ва унга ёпишган учта суякча: болғача, сопдан ва узангидан ташкил топган. Ички кулоқ (кулоқ лабиринти) ўзаро бирлашмаган учта бўлақдан тузилган.

Ташқи кулоқ ҳаво тўлқинларини йиғувчи карнай вазифасини бажаради. Ноғора парда ва унга ёпишган суякчалар ҳаво тўлқинларини ички кулоққа узатади. Ўрта кулоқ махсус йўл орқали оғиз ва бурун бўшлиғи билан туташган бўлади. Ички кулоқларнинг юқори қисми учта ярим доира каналдан, ўрта қисми камерадан ва пастки қисми чиғаноқдан ташкил топган. Ички кулоқларнинг уччала бўлими эндолимфа номли суюқликдан иборатдир. Ички кулоқларнинг асосий қисми чиғаноқдан иборат бўлиб, унинг ичида кортий орган мавжуд, у гумбаз шаклига эга бўлиб, асосида мембрана жойлашган. Мембрана узунлиги қисқариб борувчи эластик толалардан иборат бўлиб, улар таранг тортилган тўрларга ўхшайди. Унинг юқори қисмида махсус, таёқчасимон ҳужайралар мавжуд ва улар кортий дугалари деб юритилади. Мембрананинг толалари эндолимфага ингичка қўллари бор махсус ҳужайралар ёрдамида корний дугалари орқали катта ярим шарлар пўстининг бўлагида жойлашган.

Ҳаво тўлқинларининг ҳаракати туфайли товуш чиқарувчи жисмлар тебранганида эшитиш сезгилари ҳосил бўлади. Агар мусиқавий товушлар ҳаво тўлқинларининг секин ҳаракатлари натижасида вужудга келса, шовқинли товушлар эса уларнинг нотекис ҳаракатлари натижасида юзага келади. Одамнинг эшитиш органи бир секундда 16 мартадан 20000 мартагача тебранишли товушларни қабул қилади.

Ҳид билиш сезгилари

Ҳид билиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун қавагининг юқори томони ҳисобланиб, бу ерда ҳид билиш ҳужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган. Улар шиллик пардаларда ботиб туради.

Ҳидли моддалар сезувчи нервни кўзғайди. Ҳид билиш маркази бош мия ярим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин

килинади. Ҳидли моддалар ҳид билиш ҳужайраларига газ ҳолатида таъсир этиб, кимёвий реакциялар йўли билан уларни кўзғатади. Оддий газ ҳолатидаги ҳидли моддалар ҳаво билан нафас олиш жараёнида бурун ҳавосига кириб келади, натижада акс эттириш ҳолати ҳосил бўлади.

Таъм билиш сезгилари

Таъм билиш сезгилари ширин, аччиқ, нордон, шўр сингари мазаларни ҳис қилиш билан тавсифланади. Таъм билиш сезгиларининг органи тилнинг юзаси ва танглайнинг юмшоқ қисмидан ташкил топган. Тилнинг шиллиқ пардасида махсус таъм билиш сўрғичлари мавжуд бўлиб, уларнинг таркиби таёқчасимон ҳужайралардан тузилган махсус таъм билиш “куртаклари”га эга. Таъм билиш сўрғичлари тил юзасида бир текис тақсимланмаганлиги учун унинг орқа қисми аччиқни, учи ширин мазани, четлари эса нордон мазани сезади. Лекин уларнинг ўртаси бўлса мазани акс эттира олмайди. Таъм билиш сўрғичларининг ҳужайрали қисмларида махсус сезувчи нервларнинг чекка учлари жойлашган, улар таъм билиш органидаги кўзғалишни бош мияга узатиб туради, унинг марказларига яқин жойлашган.

Тери сезгилари.

Тери сезгилари таркиби туйиш ва ҳарорат турларидан иборат бўлиб, уларнинг бундай номланишининг бош омили бу рецепторларнинг таркиби ва организмнинг ташқи шиллиқ пардаларида жойлашганлигидадир.

Туйиш сезгилари икки хил ахборотни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, биринчиси тегиш ва тарқалишини туйиш сезгилари, иккинчиси эса силлиқ ёки ғадир – будурни туйиш билан тавсифланади. Одатда тана аъзосига нарсаларнинг тегишини сезиш ташқи кўзғатувчи кучайганда сиқик сезгига айланади, у янада кучайганда оғриқ сезгисига айланади.

Туйиш сезгилари органи теридаги ва ташқи шиллиқ пардалардаги туйиш таначалари деб номланувчи таначалардан иборат. Таначаларнинг ичида ва қисман ташқарисида туйиш нервининг чекка тармоқлари мавжуд, улар терида ва шиллиқ пардаларда бир текис тақсимланган, бармоқларнинг учларида тил учига лабда зич жойлашган, худди шу боисдан сезгирлик даражаси бошқалардан юксакроқдир.

Психологияда туйиш таначалари ва сезувчи нервнинг чекка тармоқлари зичлиги экстизиометр асбоби ёрдами билан ўлчанади. Асбоб кериладиган икки оёқли циркулдан ташкил топган, бўлиб, унинг ўзагидаги даражалар оёқларнинг учлари ўртасидаги масофани ўлчайди.

Туйиш сезгиларининг маркази бош мия пўстининг орқадаги марказий нуқтасида жойлашган деб тахмин қилинади. Туйиш сезгиларининг ташқи, яъни физик сабаби бу бирон- бир нарсаларнинг терига бевосита тегишидир.

Мускул – ҳаракат сезгилари, статик сезгилар

Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилар деб номланиб, уларга оғирликни, қаршиликни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари-гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркибида сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

Мускул – ҳаракат сезгиларининг физик сабаби мускулларга таъсир этувчи нарсаларнинг механик таъйиқи ва гавда ҳаракатларидир.

Статик сезгилар гавданинг фазодаги ҳолатини сезиш ва мувозанат сақлаш сезгилари деб аталади.

Гавданинг фазодаги ҳолатини билиш ва мувозанат сақлаш сезгиси учун ички кулоқдаги вестибуляр аппарат рецептор вазифасини бажаради. Вестибуляр аппарат кулоқ даҳлизи ярим доира каналларидан ташкил топган бўлади, сезувчи нерв тармоқлари эса гавданинг фазодаги ҳаракатини ва ҳолатини бошқаради. Гавда мувозанатини сақлашда алоҳида аҳамият касб этиб, улар эндолимфада сузиб юрадиган майда оҳактош кристаллардан ташкил топган.

Органик сезгилар

Органик сезгиларнинг рецепторлари ички органларда, қизилўнгач, меъда, ичак, қон томирлари, ўпка ва шу кабиларда жойлашган бўлади. Ички органлардаги жараёнлар органик сезгилар рецепторларининг қўзғатувчиларидир.

Уларга қуйидагилар киради;

- а) Оғриқ сезгилар;
- б) чанқоқ сезгилари;
- в) ноҳуш туйғулар;
- г) очликни сезиш.

Сезгиларнинг умумий қонуниятлари

Сезгиларнинг юзага келиши маълум қонуниятларнинг асосида юз беради. Сезгилар бирор бир сезги аъзосининг қўзғалишидан ҳосил бўлади. Қўзғатувчи рецепторга таъсир этиши биланок сезги ҳосил бўлмайди. Қўзғатувчи таъсир эта бошлагандан бир неча вақтдан кейин сезги ҳосил бўлади. Лекин сезгиларнинг ҳар хил турлари фақат ўзига хослиги билан эмас, балки улар учун умумий бўлган хусусиятлар билан ҳам ифодаланади. Сезгиларнинг сифати, жадаллиги узоқ давом этиши ва кўп жойларда юз бериши ана шундай хусусиятлар жумласига киради. Қуйида сезгиларнинг хусусиятлари яққол ифодаланган.

Сифат – мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айни шу сезги тури доирасида ўзгариб туради. *Масалан*, эшитиш сезгиси паст-баландлиги, майинлиги, зўрлиги билан фарқ қилади ва ҳоказо.

Сезгининг жадаллиги унинг миқдорини ифода этадиган хусусият бўлиб, таъсир келаётган қўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади. Сезгининг давомийлиги унинг вақтинчалик хусусияти ҳисобланади. У ҳам сезги аъзосининг функционал ҳолати билан лекин асосан қўзғатувчининг таъсир қилиш вақти ва таъсирнинг жадаллиги билан белгиланади. Қўзғатувчи сезги аъзосига таъсир қилиши биланок сезги ҳосил бўлмайди, балки бир оз вақт ўтгач ҳосил бўлади. Бу сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Латент даври ҳар хил сезги тури учун турлича, масалан, тактил сезгилари учун 130 миллисекунд бўлса, оғриқ сезгиси учун 370 миллисекундан иборат.

Билинар – билинмас сезги ҳосил қилувчи қўзғатувчининг минимал кучи сезгирликнинг **қуйи чегараси** дейилади. Сезгиларнинг қуйи чегараси анализаторнинг абсолют сезгирлиги даражасини аниқлайди. *Масалан*, 1грамм қандни 1 пиёла чойдаги мазаси унча сезилмайди. 0.1 см қоғозни қўл кафтига қўйилса, унинг оғирлиги сезилмайди. Сезги чегарасининг меъёри қанчалик кичик бўлса, мазкур анализаторнинг сезгирлиги шунчалик юксак бўлади.

$$\text{Формуласи } E = \frac{1}{P_1}$$

E – сезгирлик P-қўзғатувчининг таъсир меъёри.

Кўриш ва эшитиш анализаторининг сезувчанлиги жуда юксакдир. С.И.Вавилов (1851-1951)нинг тажрибаларида кўрсатилганидек, кишининг кўзлари тўр пардаги бор йўғи 28 квант атрофида нур тушган тақдирда ҳам ёруғликни кўра олади. Тим қоронғуликда 27 километр масофада ёниб турган шамни кўриш қобилятига эгамиз. Айни пайтда баданимизга бирор нарса текканини сезишимиз учун кўриш ва эшитиш сезгилари ҳосил бўлишига сарфланганига нисбатан, 100-10000000 баровар зид қувват талаб қилинади.

Анализаторнинг мутлақ сезувчанлиги сезгининг фақат қуйи эмас, балки юқори чегараси билан кифояланади. Сезгининг мутлақо **юқори сезувчанлиги** деб қўзғатувчининг куч билан таъсир қилишига айтилади. Бунда таъсир кўрсатаётган қўзғатувчига айнан ўхшайдиган сезги ҳосил бўлади. Бизнинг рецепторларимизга таъсир қилаётган қўзғатувчилар кучининг яна ҳам ошиши оғриқ сезгисини ҳосил қилади.

Сезги аъзолари ёрдамида у ёки бу қўзғатувчининг фақат бор ё йўқлигини қайд этмасдан, балки қўзғатувчиларнинг кучига ва сифатига қараб фарқлай олишимиз мумкин. Сезгилар ўртасидаги биланар–билинмас фарқни ҳосил қилувчи иккита қўзғатувчи ўртасида мавжуд бўлган минимал **фарқ ажратиш чегараси ёки айирма чегараси** деб аталади.

Немис физиологи Э.Вебер (1795-1878) кишининг ўнг ва чап қўлларида кўтариб турган иккита нарсанинг қайси бири оғирроқ эканлигини аниқлай билиш қобилятини текширар экан, фарқ ажратиш сезгирлиги мутлоқ эмас, балки нисбийлигини қайд этган эди. Бундан қўшимча қўзғатувчининг асосий қўзғатувчига нисбатан доимий ўлчам бўлиши керак, деган маъно келиб чиқади. Жумладан, қўлда 100 грамм оғирликдаги юк турган бўлса юкнинг билинар–билинмас оғирлигини пайқаш учун оғирлик 3.4 грамм атрофида оширилиши керак. Юкнинг оғирлиги 1000 грамм бўлган тақдирда эса сезги ҳосил қилишида салгина фарқ сезиши учун оғирлик 33.3 грамм чамаси оширилиши керак. Шундай қилиб, илк қўзғатувчининг ўлчами қанчалик катта бўлса, унга қўшимча ҳам шунчалик катта бўлиши лозим.

Фарқланишнинг бошланиши мазкур анализатор учун доимий бўлган нисбий ўлчаш билан белгиланади. Кўриш анализатори учун бу нисбат

тахминан $\frac{1}{100}$ ни, эшитиш анализатори учун $\frac{1}{10}$ ни, тактил анализатори учун,

30 ни ташкил этади. Бу ҳолатни тажриба йўли билан текшириш унинг фақат ўртача кучга эга бўлган қўзғатувчилар учун уриниш эканлигини кўрсатади.

Немис физиги Г.Фехнер (1801-1887) Вебер ўтказган тажрибаларда олинган маълумотларга асосланиб, сезгиларнинг жадаллиги қўзғатувчининг кучига боғлиқлигини қуйидагича шаклида ифодаланган эди.

$$S = K L g j + C$$

Бунда S – сезгининг жадаллигини, j – қўзғатувчининг кучини, K ва C константлар ўзгармас, доимийлиги ва миқдорларни билдиради. Асосий **психофизик қонун** номи билан юритиладиган қонун қуйидагича изоҳланади. Сезгининг жадаллиги қўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Бошқача қилиб айтганда, қўзғатувчининг кучи геометрик прогрессия йўли билан оша борган тақдирда сезгиларнинг жадаллиги арифметик прогрессия йўли билан ошади. Бу қонун **Вебер - Фехнер** қонуни ҳам деб аталади.

Айирма сезувчанлик ёхуд фарқ ажратиш сезувчанлиги ҳам фарқланиш чегарасининг ўлчамига нисбатан тескари боғланишда бўлади; фарқланиш чегараси қанчалик катта бўлса, айирма сезувчанлик ҳам шунчалик кам бўлади.

Сезгилар чегарасининг абсолют меъёри билан белгиланадиган анализаторнинг сезгирлиги барқарор бўлмасдан қатор физиологик ва психологик шарт-шароитлар таъсири остида ўзгариб туради. Ушбу шарт-шароитлар орасида адаптация (мослашиш) ҳодисаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Адаптация – ёхуд мослашув – сезги органлари сезгирлигининг қўзғатувчи таъсири остида ўзгариши демакдир.

Адаптация (ёки мослашиш) икки турга бўлинади:

- а) негатив адаптация;
- б) позитив адаптация.

Позитив адаптацияда кучсиз қўзғатувчи таъсири остида сезгирлик ошади. Кўриш анализаторида позитив адаптация, қоронғулик адаптацияси дейилади.

Негатив адаптация икки хил бўлади:

- а) қўзғатувчининг давомий таъсиридан сезгирлик йўқолади. Масалан, қўлимизга юк қўйилса сезамиз, аммо вақт ўтиши билан сезмай қоламиз.
- б) кучли қўзғатувчи таъсиридан сезгирликнинг сусайиши. Масалан, қоронғу хонадан бирданига чиқиб қолсак, аввалига ҳеч нарса кўрмаймиз, вақт ўтиши билан сезгирлик пасайиб биз нормал кўраммиз.

Адаптация тери рецепторларида тез юзага келади. И.П.Павлов фикрича, “Адаптация бош мия пўстлоқ қисмидаги муҳофазаловчи тормозланиши туфайли ҳосил бўлади”. Ҳароратга, ҳидларга нисбатан ҳам адаптация бўлади.

Сенсибилизация – анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиши натижасида сезгирликнинг кучайишидир.

Сенсибилизациянинг адаптациядан фарқи:

1. Адаптацияда сезгирлик ошади ёки камаяди, сенсибилизацияда эса фақат ошади;

2. адаптацияда сезгирликнинг ўзгариши ташқи чегараларга боғлиқ бўлса, сенсублизацияда психологик, физиологик ҳолатларга боғлиқ бўлади.

Синестезия кўзғатувчининг бир анализаторга таъсири билан бошқа анализаторга хос сезгининг пайдо бўлишидир. Кўриш, эшитиш синестезияси кўпроқ учрайди. Синестезиялар ҳар бир шахс учун доимий бўлади. Масалан, композиторлардан Скребин, А.Ф.Лест, Н.Римский Корсаковларда “рангдор эшитиш” қобилияти бўлган. Демак, синестезия икки сезгининг бир сезги бўлиб қўшилишидир. “Масалан, “ширин сўз”, “бағри тош”.

Сезгилар **контрасти** қарама-қарши сифатга эга бўлган бир вақтдаги кўзғалиш туфайли сезгирликнинг ўзгаришидир. Масалан, тинч жойда товуш кучлироқ сезилади. Оқимтир фонда қора ранг қорароқ, қорамтир фонда оқ ранг яна ҳам оч бўлиб сезилади. Одам чарчаганда сезгирлик пасаяди. Ҳаракат ошганда совуққа сезгирлик ўткирлашади. Сезгирлик касбга ҳам боғлиқ. Масалан, рассомларда ранг сезиш, мусиқачиларда товуш сезиш ва шу кабилар.

ИДРОК

Идрок ҳақида тушунча.

Идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб, барча рухий ҳолатлар, хусусиятлар, хоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, акс эттиришда иштирок этади.

Идрок сезгига нисбатан бир мунча мураккаброқ, тўлароқ акс эттириш жараёни бўлиб, сезги аъзоларимизга таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни бутун белги ҳамда хусусиятлари билан бутунлигича, яъни яхлит акс эттиришдан иборатдир. Масалан, олмани кўрган пайтимизда унинг шакли, ранги, таъми, ҳиди ва нави билан биргаликда бир бутун нарса тарзида идрок этамиз. Демак, идрок қилиш жараёнида деярли барча сезгиларимиз қатнашади.

Шунинг учун ҳам идрок сезгига нисбатан анча мураккаб акс эттириш жараёнидир.

Шахс теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг фақат айрим хоссаларини онгда акс эттириб қолмайди, балки уларнинг барча хоссаларини биргаликда бир бутун ҳолда ҳам акс эттиради.

Психологик адбиётларда идрок тушунчасига турлича таърифлар учрайди. Жумладан М.Воҳидовнинг “Психология” дарслигида идрок деб сезги аъзоларимизга таъсир этаётган нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолича акс эттиришга айтилади, деб келтирилади.

В.Каримованинг “Психология” ўқув қўлланмасида идрок бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўплаб хилма-хил предмет ва ҳодисалар орасида бизга айни пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс эттиришимизни таъминлайди.

Келтирилган таърифлардан келиб чиққан ҳолда идрокка қуйидигича таъриф бериш мумкин: **Идрок**-деб сезги аъзоларига бевосита таъсир этиб турган нарса-ҳодисалар образларини киши онгида бир бутун ҳолда акс эттирилишига айтилади.

Киши нарса-ходисаларнинг айрим хоссаларини сезади. Уни бир бутун ҳолда идрок қилади. Чунки нарса ва хосса бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Одам нарсаларни идрок қилаётганда унинг айрим хоссаларини сезади. Масалан: чакмоқ қандни идрок қилинади, унинг ширинлиги сезилади. Қуёшни идрок қилинади, унинг иссиқлиги сезилади ва бошқалар.

Идрок кўзғатувчиларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилиб, нарсани бутунлигича, яхлитлигича, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттирилади. Шунинг учун идрок айрим сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборатдир, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Идрок ўзига хос тузилишга эга бўлган ҳиссий билишнинг сифат жиҳатидан янги юксакроқ босқичидир.

Идрокнинг муҳим томонларидан бири – унинг хусусиятларини турли жабҳалар, вазиятлар, шароитларда намоён бўлишидир. Идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири – бу фаол равишда бевосита акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш (перцептив) фаолиятини унинг ўзлаштирилган билимлари, тўплаган тажрибалари шунингдек, мураккаб аналитик-синтетик ҳаракатлар тизими замирида юзага келади.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти, унинг нарса ва ходисаларни умумлашган ҳолда акс эттирилишидир. Маълумки, инсон психикасига кириб бораётган кўп қиррали, кўп ёқлама амаллари идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки ўша мажмуа аниқ қисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан: тошқўмир ёруғликда ёғду сочади, оқ қоғоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни “қора” ва “оқ” деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгартиришлар, тузатишлар киритади.

Идрок жараёнида деярли барча сезгиларимиз иштирок этса ҳам идрок сезгиларимизнинг оддий йиғиндисидан иборат деб бўлмайди. Идрок жараёнида турли сезгиларимиздан ташқари одамнинг шу пайтгача орттирилган турмуш тажрибаси ҳам иштирок этади. Одам ўз турмуш тажрибасида жуда кўп нарса ва ходисаларни такрор-такрор идрок қилгани туфайли одамнинг идроки англанилган ҳаракатларга эгадир. Шунинг учун етарли турмуш тажрибасига эга бўлган одам (яъни катта ёшли одамлар) идрок қилаётган нарсаси нима эканлигини англашга ёрдам беради. Ҳеч қандай турмуш тажрибасига эга бўлмаган одам, (яъни чақалоқ, болалар) идрок қилаётган нарсаси нима эканини ҳали мутлақо билмайди.

Идрок жараёни шунчаки оддий акс эттиришдан иборат эмас. Идрок жараёнида одамнинг диққати, хотираси, тафаккури, хаёли, ҳиссиёти ва иродаси иштирок этади. Чунончи, одам диққатини қаратмасдан (йўналтирмасдан) бирорта нарсани ҳам мутлақо идрок эта олмайди.

Диққат қаратилгандагина таъсир этаётган нарса ва ходисаларни равшан идрок этамиз. Идрок жараёнида одамнинг илгари орттирган турмуш

тажрибаси иштирок қилар экан, бинобарин идрок жараёни одамнинг хотираси билан боғлиқдир.

Идрокда ҳар доим хусусан таниш жараёни иштирок этади. Таниш жараёни қатнашаётганини туфайли одам идрок қилаётган нарсаларини дарров англаб ола билади. Машҳур рус физиологларидан И.И.Сеченовнинг таъкидлашича, одам ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образлар илгариги идрокларида вужудга келган ва хотирасида сақланиб қолган образлар билан таққослаб кўради. Агар ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образ илгари худди шу нарсани идрок қилишдан вужудга келтирилган образга тўла мос келса, айти чокда идрок қилаётган нарсасини танийди. Аксинча, агар ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образ илгариги образга мос келмаса, яъни айти чокда идрок қилаётган нарсани одам танимаса идрок давом эттирила беради. Идрок жараёнида нутқ ва тафаккурнинг қатнашиши шунда намоён бўладики, ҳар бир идрок ниҳоясига бориб, ҳукм шаклида, яъни чигал гап шаклида ифодаланади. Чунончи одамни ёки бирор идишни идрок қилаётганимизда идрокимизни, "бу пиёла" деб тугаллаймиз. Нарсаларнинг номини аташ билан идрокимизнинг мазмунини равшанлаштирамиз. Агар идрок жараёнида нарсаларнинг номини атай олмасак, яъни идрок қилаётган нарсалар бизга нотаниш қандайдир янги нарсалар бўлса, ундай пайтда идрок жараёнидаги тафаккур фаоллашиб кетади. Одам идрок қилаётган нарсаси нима эканлиги ҳақида ўйлай бошлайди.

Идрок жараёнида хаёлнинг қатнашиши шунда кўринадикки, одам ўзидан алланималарни кўшиб, идрок қилаётган нарсасидан ҳосил бўлган образнинг мазмунини кенгайтириб юборади. Масалан, осмондаги тўда-тўда булутларга қараб, уларнинг шаклини нималаргадир ўхшатиш мумкин. Идрок жараёнида хаёлнинг иштирок қилиши, хусусан, болаларда яққол кўринадикки.

Идрок жараёнида ҳис-туйғуларнинг иштирок қилиши шу идрок қилаётган нарсаларимизга нисбатан ҳосил бўладиган муносабатларимизда кўринадикки. Одам идрок қилаётган ҳамма нарсаларга нисбатан бир хилда муносабатда бўлмайди. Агар одам илгари бирор нарсани идрок қилаётган пайтда қаттиқ хафа бўлган, кайфияти бузилган бўлса, шу нарсани яна иккинчи марта идрок қилганда яна ҳиссиётларга нисбатан бўлса ҳам содир бўлади. Бундан ташқари идрок ҳиссий ҳолатнинг иштироки яна шунда очик равшан кўринадикки, одам қаттиқ кўрқинч ҳиссини бошидан кечираётган пайтда идроки янглиш бўлади, яъни кучли ҳиссий ҳолат таъсирида айрим нарсалар бошқача бўлиб кўринадикки. Чунончи кечаси қоронғи кўчада кўрқиб келаётган одамга рўпарасидаги тўнка писиб, пойлаб, ўтирган одамга ўхшаб кўринадикки. Шунинг учун ҳам "кўрққанга қўша кўринар" деган халқ мақоли бежиз айтилган эмас. Аксинча, одамнинг кайфияти чоғ, хурсанд пайтида ҳамма идрок қилаётган нарсалари чиройли ва ёқимли бўлиб туюлади.

Маълумки, идрок сезги аъзолари асосида вужудга келади. Ҳар бир идрок жараёнида бир неча сезги аъзоси иштирок этади. Лекин улардан бири энг муҳим ўринда туради. Масалан, суратни идрок қилишда кўриш органи, мусиқа ва нутқни идрок қилишда эшитиш органи етакчилик қилади. Идрок жараёнида қайси сезги аъзосининг етакчилик ролини ўйнашига қараб,

идрокни бир неча турларга ажратиш мумкин. Масалан, кўриш идроки, эшитиш идроки, хид билиш идроки, таъм билиш идроки ва бошқалар. Бундан ташқари идрокнинг аралаш тури ҳам мавжуд бўлиб, бунда бир неча анализатор биргаликда иштирок этади. Масалан, кинофильмни идрок қилишда кўриш ва эшитиш сезгиси иштирок этади. Теварак атрофдаги нарса ва ҳодисалар бир-бирига боғлиқ. Улар муайян маконда маълум вақтда содир бўлади. Шунингдек, улар бир-бирларига ва идрок қилувчига нисбатан маълум муносабатда шакл, ҳажм ва бошқа хоссаларга эгадир.

Сезгилар энг оддий элементар психик жараёнлардир. Идрок эса сезгиларга қараганда мураккаб психик жараён ҳисобланади. Идрокнинг мураккаблиги қуйидагиларда ифодаланади:

- ✓ Ҳар бир идрок таркибига айна вақтда бир неча сезги киради. Масалан, қовунни идрок қилиш, бунда қуйидаги сезгилар иштирок этади, қовуннинг шакли ва рангини акс эттирувчи кўриш сезгиси, ҳидини акс эттирувчи хид сезгиси, мазасини акс эттирувчи таъм билиш сезгиси, ҳаракатини акс эттирувчи тери сезгиси ва бошқалар. Бу сезгилар таҳлил ёрдамида ажратиб олинади ва идрокнинг перцептив томонини ташкил қилади. Улар иштирокида нарсанинг барча хоссалари бир бутун ҳолда акс эттирилади. Бу эса идрокнинг перцептив томонини ташкил қилади.
- ✓ Ҳар бир идрок таркибига кишининг ўтмишда ҳосил қилинган билим ва тажрибалари киради.

Идрокнинг нерв физиологик асоси

Идрок ҳам сезги каби рефлектор жараён ҳисобланади. И.П.Павлов бўйича идрокнинг негизини теварак-атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар рецепторларга таъсир этиши натижасида бош миyanинг катта ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган шартли рефлексларнинг муваққат нерв боғланишлари ташкил этади. Ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар комплекс қўзғатувчи сифатида хизмат қилади. Анализаторларнинг қобиқ бўлинмалар ўзагида ана шу комплекс қўзғатувчиларнинг мураккаб таҳлили ва синтези амалга оширилади. Идрок сезгиларга қараганда миyanинг анча юксак даражадаги таҳлил қилиш, умумлаштириш фаолияти ҳисобланади. Таҳлил қилмасдан туриб, идрокнинг анланган бўлиши мумкин эмас. Жумладан, нотаниш хорижий тилда айтилган нутқ бошдан-оёқ товушлар оқими тарзида идрок этилади. Нутқнинг анланган ҳолда идрок этилиши, яъни у тушуниши учун нутқнинг алоҳида ибораларга моҳият эътибори билан сўзларга ажратиш шартидир. Айна пайтда нутқни идрок этиш жараёнида таҳлил билан баб-баравар тарзда синтез қилинади, шу туфайли биз алоҳида тарқоқ товушларни эмас, балки сўзларни ва ибораларни идрок этамиз. Муваққат нерв боғланишларининг ўрнатилиши синтезнинг негизини ташкил қилади. Идрокнинг негизи нерв боғланишларининг икки туридан, битта анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлардан ва анализаторлараро боғланишлардан таркиб топади. Биринчи ҳолат организмга битта модалликдаги комплекс қўзғатувчи таъсир этганда кузатилади. Эшитиш анализаторларига таъсир қиладиган алоҳида товушларнинг ўзига хос

бирикмасидан иборат куй ана шундай кўзгатувчи бўлиши мумкин. Ушбу комплекснинг ҳаммаси битта мураккаб кўзгатувчи сифатида таъсир қилади.

Комплекс кўзгатувчининг таъсири остида ҳосил бўладиган нерв боғланишларининг бошқа бир тури ҳам борки, улар турли хилдаги анализаторлар доирасидаги боғланишлардан иборатдир. И.М.Сеченов нарсани ёки фазони кўриш кинестезик, пайпаслаш ассоциациялари орқали ва бошқа сезгиларнинг ассоциацияси орқали идрок этилишини изоҳлаб берган эди.

Кишидаги боғланишларга албатта сўзнинг эшитилиши билан образи ҳам қўшиладики, унда муайян нарса ёки фазога муносабат гавдаланган бўлади. Идрок негизида ҳосил бўладиган муваққат нерв боғланишлари ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар хусусиятларининг объектив боғланишлар асосида таркиб топади. Анализаторлар ўртасида ҳосил бўладиган боғланишлар туфайли биз идрокимизда нарса ва ҳодисаларнинг бунинг учун мослашган анализатор бўлмаган хусусиятларини (масалан, нарсанинг ҳажми, солиштирма оғирлиги) ҳам акс эттирамыз.

Шунинг учун ҳам биз идрок қилганимизда оламини сезгиларимизга нисбатан чуқурроқ қилиб оламыз. Бу муваққат нерв боғланишлар нарсаси ҳодисанинг биргина хоссаси билан эмас, балки барча хоссалари комплекс кўзгатувчилар таъсири билан вужудга келади. Масалан, талаба бутун бир дарс жараёнида идрок қилаётганда ўқитувчини кўради, унинг нутқини тинглайди, ёзади. Бу комплекс кўзгатувчилар кўриш, эшитиш, мускул-ҳаракат рецепторларини кўзгайди. Комплекс кўзгатувчиларнинг анализаторларнинг мия пўсти қисмидаги ядроларида мураккаб таҳлил ва синтез қилиши амалга ошади. Идрок жараёнида таҳлил билан бир вақтда синтез ҳам рўй беради. Шунинг учун биз айрим товушларни эмас, бутун сўз ва ибораларни идрок қиламыз. Демак, идрокнинг нерв физиологик асосида иккинчи сигнал тизимининг муваққат нерв боғланишлари ётади. Муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиш жараёнини синтез асосини икки хил нерв боғланишлари ташкил қилди.

Бир анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлар бир нарсдаги комплекс кўзгалувчиларининг организмга таъсир этишдан вужудга келади. Масалан, эшитиш анализаторига таъсир қиладиган айрим товушларнинг ўзига бирикиши шундай кўзғовчи бўла олади. Мусиқа тинглаш, расм кўриш, улар анализаторлараро боғланишлар, бир нарса ёки бир неча анализаторларга таъсир этади. Масалан, кўриш, мускул анализаторлари, маъруза, монолог.

Кузатиш ва кузатувчанлик.

Идрокнинг ўзига хос жуда муҳим хусусиятларидан яна бири кузатувчанликдир. Умуман олганда идрок жараёнининг ҳаммаси кузатиш билан ҳар доим узвий боғлиқ. Чунки одам идрок қилаётганида ниманидир кузатади. Лекин ихтиёрсиз идрок жараёнидаги кузатиладиган нарса ва ҳодисалар одамнинг эсида сақланиб қола бермайди.

Кузатишнинг муваффақияти олдиндан қўйиладиган тайёргарликка, кишининг билим ва тажрибаларига, диққатининг кучига ва фикрлаш

фаоллигига боғлиқ. Кишининг режали, тизимли ва давомли ихтиёрий идрок қилиш қобилятини **кузатувчанлик** дейилади. Кузатувчанлик шахснинг шундай хислатидирки, бунда у нарса ва ҳодисаларнинг унга билинмайдиган муҳим характерли хусусиятларини пайқай олади.

Академик И.П.Павлов кузатувчанликнинг илмий билимдаги аҳамиятига юксак баҳо берган. У Санкт-Петербург яқинидаги Павлова шахридаги физиология институтининг олди томонига “Кузатувчанлик, кузатувчанлик ва яна кузатувчанлик” деб ёздириб қўйган.

Идрокда объект ва фон

Одамга жуда кўп нарса ва ҳодисалар таъсир қилиб туради. Булар шундай кўп хоссаларга эгаки, ҳатто одам бир вақтнинг ўзида уларга жавоб реакцияси қайтара олмайди. Одам кўп сонли кўзғовчилардан фақат айримларини аниқ ҳолда ажратиб олади. Шу ажратиб олинган нарса ҳодисалар эса фон саналади. Идрок қилинадиган нарсани ўраб турган бошқа нарса, жисм ёки ҳодисаларга нисбатан **объект** ҳисобланиб, объектнинг атрофдагилари эса **фон** дейилади. Масалан, ўқитувчи бир дарсда бир неча ўқувчилардан сўрайди. Ҳар сафар сўраётганларни кўради. Чақирилган ўқувчи унинг жавоби хатти-ҳаракати идрок объекти ҳисобланади.

Муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинадиган нарса ёки жисм идрокнинг **объекти** деб аталади. Бошқа ўқувчилар фаолияти идрок фони бўлиб қолади. Идрок фонига кирган ўқувчи жавоб бериш учун чақирилиб қолса, идрок объектига айланади ва аксинча. Демак, идрок объекти ва фони динамик табиатга эга бўлиб, доимо ўзгариб туради. Объект ва фоннинг динамиклиги бош мия катта ярим шарлари пўстида вужудга келадиган оптимал кўзғалиш ўчоғининг алмашилиши билан тақозо этиладиган диққатнинг бир объектдан бошқа объектга ўтиши билан изоҳланади. Идрок фонидан объектни ажратишнинг психологик қонуниятларини иккиланган тасвирлар, шредерлар зинапояси, предмет контурларини ажралиши кабиларда аниқ кўриш мумкин.

Жуда кўп ҳолларда объектни фондан тез ва аниқ ажратиб олиш учун уни алоҳида ранг, шакл ва белгилар билан таъкидлаб қўйилади. Масалан, транспорт белгилари, темир йўл ишчилари махсус тўқ сариқ рангли кийим киядилар ва бошқалар.

АППЕРЦЕПЦИЯ

Идрокнинг ўзига хос хусусиятларидан бири идрок жараёнига бутун психик ҳаёт мазмунининг (яъни бутун маънавий бойлигининг) таъсир этишидир. Юқорида айтилганидек, идрок жараёни одамнинг турмуш тажрибаси билан боғлиқ экан, бинобарин, идрок жараёнига билим бойлиги одамнинг ишонч, эътиқодлари, дунёқараши, қизиқиш ва эҳтиёжлари ҳамда касби таъсир қилади. Психологияда идрок жараёнига одамнинг бутун маънавий ҳаёт бойлигини таъсир этишини апперцепция деб юритилади. **Апперцепция** – идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман руҳий ҳаётининг барча мазмуни билан белгиланишидир. Апперцепция ходисаси туфайли одамлар ўзаро идрокнинг мазмуни билан

бир-бирларидан муайян даражада тафовутланадилар, яъни улар айнан бир хил нарсани узининг билими, савияси, нуқтаи назари, дунёқараши ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок қиладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, даладаги гуллаб турган пахтани оддий бир талаба билан тажрибали агроном идрок қиладиган бўлса, албатта, уларнинг идроклари, яъни пахтани акс эттиришлари жуда катта фарқ бўлади. Талаба шунчаки, одатдаги оддий бир пахта сифатида акс эттирса, агроном пахтанинг қандай нави, тараққиётнинг қайси босқичда эканлиги, тахминан қанча ҳосил бериши ва шу кабилар билан бирга чуқур ҳамда жуда тўла идрок этади. Педагогик ва психологик билимларга эга бўлган тарбиячи билан бундай билимлардан мутлақо хабарсиз бўлган оддий бир онанинг болаларидаги турли эҳтиёжлар ва ҳаракатларни идрок қилишлари ўртасида кескин фарқ мавжуд. Масалан, илдиз тушунчасини болалар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдизи кўринишида, ижтимоий нуқтаи-назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз олдида келтирадилар. Апперцепция тушунчаси баъзи ҳолларда идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, равшанлиги, предметлиги, танловчанлик каби сифатларнинг маъноси ўрнида қўлланилган. Психологик назарияларига кўра, апперцепция ҳодисаси барқарор ва вақтинча (муваққат) деб юритилувчи икки турга ажратилади. Барқарор апперцепция ҳодисаси шахснинг дунёқараши, қатъий маслағи, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, хулқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, у ўта мураккаб тузилишга эгадир. Муваққат (вақтинча) апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиши жараёнидаги эмоционал ҳолатига, яъни унинг кайфияти, руҳланиши, шижоати, стресс, аффект кўринишидаги ҳис-туйғуларида, уларнинг суръати, давомийлиги тизимида ўз ифодасини топади.

Идрок хусусиятининг яна бир ўзига хос хусусияти унинг константлигидир. Идрокнинг **константлиги** деганда биз идрок қилишдан онгимизда ҳосил бўлган образнинг реал воқеликдаги бизга таъсир этиб турган нарсанинг табиий ҳолатига ҳар жиҳатдан мос бўлишини тушунамиз. Маълумки, нарсаларнинг ҳажми (катта ёки кичиклиги) шу нарсаларни қандай масофадан (узокдан ёки яқиндан) идрок қилаётганимизга қараб ўзгариб туради. Лекин шундай бўлса ҳам идрок қилишдан ҳосил бўлган нарсаларнинг онгимиздаги образлари ҳамма вақт шу нарсанинг табиий ҳолатига мос бўлади, масалан, катта йўлда кетаётиб, узокдан гугурт қутичасидек кичкина бўлиб келаётган автобусни кўриб, “кичкинагина автобус” келяпти демаймиз. Узокдаги автобусни идрок қилишда онгимизда ҳосил бўлган образ автобуснинг реал ҳажмига тенг бўлади. Ёки тепадан катта баландликда учиб кетаётган ҳозирги замон йирик пассажир самолётларини кўриб, кичкина самолётчалар учиб кетишяпти, деб айтмаймиз. Бироқ шу нарсани айтиш керакки, идрокнинг константлиги хусусияти ҳам одамнинг турмуш тажрибаси билан боғлиқдир. Чунончи, умрида ҳеч қачон ҳозирги замон катта пассажир самолётларини кўрмаган одам баланд учиб кетаётган самолётни идрок қилиб, унинг реал ҳажмини (қанчалик катталигини) тасаввур эта олмайди.

Кўришда масофа, ранг, шакл, ҳажм константликлари рўй беради. Қаламни 20 ва 1см масофадан идрок қилиш, доскани 1 ва 10 м масофадан идрок қилиш, оқ қоғоз ёки қуёшда, хона ичида, коридорда ҳам оқ идрок қилинади. Константлик ҳодисасида одам нарсаларни кўз шуур пардасига тушган суратига айнан мувофиқ кўрмайди, балки улар ҳақиқатдан қандай мавжуд бўлса, шундай кўради. Бу кишининг тажрибаси, оммавий фаолияти жараёнида вужудга келади.

ИЛЛЮЗИЯ

Идрок жараёнининг навбатдаги яна бир ўзига хос хусусияти идрок қилишда баъзан юз берадиган иллюзия ҳодисасидир. **Иллюзия** – бизга таъсир қилаётган нарсаларни янглиш идрок қилиш демакдир. Одатда икки хил иллюзия фарқланади:

- а) объектив иллюзия;
- б) субъектив иллюзия.

Объектив иллюзия – ҳамма одамлар учун умумий характерга эга бўлиб, уни геометрик иллюзия деб ҳам юритилади. Объектив иллюзия биз идрок қилаётган нарсаларнинг ўзаро бир-бирига таъсири туфайли юз беради. Иллюзиянинг бу тури ҳар хил геометрик шаклларни идрок қилишда жуда яққол кўринади. Масалан, узунлиги баравар бўлган иккита горизонтал тўғри чизик чизилса, бу чизикларнинг учларига ташқарига қаратилган ва ичкарига қаратилган чизик каттароқ бўлиб кўринади. Идрок жараёнида юз берадиган иллюзиянинг бу турига жуда кўплаб мисол келтириш мумкин. Масалан, баравар катталиққа эга бўлган учта кетма-кет турган тўғри бурчакли устунчаларни чизиб, уларнинг атрофига узоклаштирувчи чизикларни чизсак, бу учта кетма-кет турган устунчалар ҳар хил катталиқда бўлиб кўрина бошлайди. Бу ерда узоклаштирувчи чизикларнинг таъсирида иллюзия ҳосил бўлади.

Субъектив иллюзиялар одамнинг айни чоғдаги ҳиссий ҳолати билан боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, одамнинг ҳиссий ҳолатида рўй берадиган ўзгаришлар идрок жараёнига таъсир қилади. Масалан, юқорида айтиб ўтилганидек, одам кечаси ёлғиз кўчада қўрқиб кетаётган бўлса, ҳар бир шарпа унинг кўрқинч ҳиссини кучайтириб юборади. Натижада унинг рўпарасидан чиқиб қолган буталган дарахт қандайдир даҳшатли мавжудотга ўхшаб кўринади.

Ҳаётда кенг тарқалган ҳар хил инс-у жинс, девлар, ажиналар ва шу каби ножинс нарсалар ҳақидаги кўплаб гаплар кучли кўрқинч ҳисси таъсирида нотўғри идрок қилиш, яъни субъектив иллюзия туфайли вужудга келгандир. Баъзан одам қаттиқ кўрққан пайтида бош мия катта ярим шарларининг пўстидаги муҳим марказлардан бирортаси узок муддатли тормозланиш ҳолатига тушиб қолиши мумкин. Буни академик И.И.Павлов ҳаётни муҳофаза қилувчи тормозланиш деб атаган эди. Ана шундай пайтда тормозланиб қолган марказ билан боғлиқ бўлган организмнинг бирор қисмида кескин ўзгариш пайдо бўлади. Чунончи одамнинг оғзи ёки кўзи қийшайиб қолиши мумкин ёки қўли, оёғи фалаж бўлиб қолиши мумкин.

Субъектив иллюзия ҳодисаси, яъни қаттиқ қўрқинч ҳисси таъсирида нотўғри идрок қилиш ҳодисаси болаларда ҳам учраши мумкин. Шунинг учун ана шу юқоридаги мулоҳазаларни, яъни янглиш идрок натижасида пайдо бўладиган қўрқинчли образларни назарда тутиб, ҳеч вақт болаларни қўрқитиш керак эмас.

Психологияда кўриш иллюзияларининг ўрганилиши муайян ўзининг тадқиқот тарихига эга. Масалан, агарда биз кўрсаткич ва ўрта бармоқларимизни чалиштириб, нўхот ёки биронта думалоқ нарсани чалиштирган ҳолда иккала бармоғимизнинг учи билан босиб туриб, шунингдек айни бир даврда айлантираверсак, бу ҳолда бармоқларимизнинг тагида битта эмас, балки иккита нўхот бордек ҳис қиламиз.

Идрок қилувчи шахснинг психикасида рўй берадиган ўзгаришлар билан юзага келадиган тасодифий иллюзиялар ҳам мавжуддир. Саҳрода чанқаган инсон узоқда ярқираб турган шўрҳок ерни кўл деб идрок қилиши (лекин бу иллюзияни саҳродан фарқ қила олиши жоиз) ёки ўрмондаги тўнка кўрқоқ инсоннинг кўзига биронта йирткич ҳайвонга ўхшаб кўриниши худди шу иллюзиялар жумласидандир.

Ўқ чизиқлари иллюзияси узунлиги баравар бўлган икки ўқ чизиқнинг четларига икки хил (кесишмайдиган ва кесишадиган) чизиқлар чизилса, иллюзия пайдо бўлади. Яъни, кесишадиган чизиқлар ўқ чизиқга нисбатан кесишмайдиган чизиқлар чизилган, ўқ чизиғидан узунроқ бўлиб кўринади.

Параллел қилиб чизилган бир неча чизиқлар параллел эмас, балки ҳар хил томонга кесилган чизиқлардек туюлади.

“Темир йўл” иллюзияси кесишадиган тўғри чизиқларнинг торроқ жойига жойлашган чизиқ узунроқ бўлиб кўринади. Аслида эса ҳар иккала параллел чизиқнинг узунлиги тенгдир.

Иккита баровар доира шаклини чизиб, улардан бирини ўша доирадан каттароқ, иккинчисини эса кичикроқ доиралар ичига олинса, иккинчи доира каттароқ кўринадиган бўлиб қолади. Яъни кичик доиралар ўртасида берилгани катта доиралар орасида берилганига қараганда каттароқ бўлиб кўринади.

Биринчи одамга қараганда иккинчиси узунроқ, учинчиси эса ундан ҳам узунроқ бўлиб кўринади. Аслида эса улар баландлиги жиҳатидан бир – бирига тенг.

Тик чизиқларни ортиқча баҳолаш иллюзияси цилиндрнинг баландлиги, ҳошиясининг кенглигидан каттароқ бўлиб кўринади. Аслида цилиндрнинг баландлиги ва ҳошиясининг кенглигига баб-баровар. “Елпиғич” иллюзияси-параллел чизиқлар орасидаги чизиқларнинг таъсири билан баъзида эгилгандек, баъзида эса бурилиб кетгандек бўлиб кўринади.

Дарёда сузиб кетаётган катта ва кичик икки кема палубаси узунлиги жиҳатидан бир-бирига баровар тўғри чизиқ кесмалари билан тасвирланган бўлсада, катта кема палубаси узунроқ бўлиб кўринади.

“Жонли доиралар” иллюзияси. Катта ва кичик доиралар чизилган расмлар айланмайди, албатта. Лекин китобни кўлга олиб, уни ўнгдан чапга

ёки чапдан ўнгга бир неча секунд айлантирсак, доиралар гўё айланаётгандек туюлади.

Галлюцинация

Воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторларга бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) хаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (рухий хасталик) ҳодисасига **галлюцинация** дейилади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат рухий хасталикнинг аломати, баъзан кўрқинч ҳисси маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги кўзғалиш жараёнларининг нуқсонли сушт (патологик) ҳаракати натижасида гоҳо асаб тизимининг захарланиши, заифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиши мумкин. Галлюцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга бўлиши мумкин, уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборатдир: а) йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши; б) у ёки бу овозлар, товушлар эшитилиши; в) йўқ шарпалар, хидлар сезилиши кабилардир.

Одатда иллюзияни галлюцинациядан фарқ қила олиш лозим. Иллюзия шу лаҳзада шахснинг сезги аъзоларига таъсир этиб турган бирор нарсани янглиш, нотўғри идрок қилиш жараёни бўлса, галлюцинация йўқ мавжуд бўлмаган нарсаларни ташқи таъсуротсиз идрок қилишдир. Масалан, йўқ нарсаларнинг кўзга бордек кўриниши, йўқ овозларнинг кулоққа эшитилиши, йўқ хидларнинг димоққа урилиши кабилар галлюцинациянинг маҳсули бўлиб ҳисобланади. Галлюцинация шахснинг бирор нарса ва ҳолатни кўргандек, эшитилгандек, ҳис қилгандек каби тасаввурнинг акс этишидир холос. Галлюцинация ҳодисаси кўпинча касалликдан (иситма, алаҳсирашдан) дарак берувчи аломатдир, у нерв тизимини бузадиган касалликларнинг оқибатида рўй бериши мумкин.

Идрокнинг таснифи

Маълумки идрок одатда ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлади. Ихтиёрсиз идрок ҳамиша ихтиёрсиз диққат билан боғлиқ бўлиб, муайян бир мақсадсиз, ҳеч қандай ирода кучи сарф қилинмасдан амалга оширилади. Ихтиёрсиз идрок бирор нарсани тўсатдан, таъсир этаётган нарсаларнинг бошқа нарсалардан кескин фарқ қилиши, ҳаддан ташқари оригиналлиги, ёркинлиги натижасида юзага келади. Ихтиёрсиз идрок одамнинг бутун фаолияти давомида узлуксиз давом этиб, айрим пайтларда ихтиёрий идрок билан алмашилиб туради. Лекин шундай бўлса ҳам инсон ҳаётида ихтиёрий идрокнинг роли бениҳоя каттадир.

Ихтиёрий идрок олдиндан белгиланган муайян бир мақсад асосида амалга оширилади. Идрокнинг иштироки асосан ихтиёрий идрокда намоён бўлади. Чунки ихтиёрий идрок кўпинча одамда иродавий зўр беришни талаб қилади. Масалан, дарсни ихтиёрий идрок билан эшитиб ўтириш одамдан анчагина ирода кучини талаб қилади. Умуман олганда, ҳар қандай ихтиёрий идрокда албатта диққат қатнашади.

Теварак-атрофимиздаги нарса ва ходисаларни яхлит акс эттиришдан иборат бўлган ирода жараёнининг бир қанча ўзига хос хусусиятлари бордир.

Одатда икки идрок тури фарқ қилинади. Улардан бири содда идрок бўлса, иккинчиси мураккаб идрокдир. Содда идрок деганда атрофимиздаги турли-туман нарсалари масалан, хонадаги стол-стуллар, шкафлар ҳамда шкафлардаги ўйинчоқларни идрок қилиш содда идрок қилишдан иборатдир.

Идрокни тасниф қилишда материянинг яшаш шакллари – фазо, вақт, ҳаракат асос қилиб олинади, унга кўра идрок қуйидаги турларга ажратилади:

- Фазони идрок қилиш
- Вақтни идрок қилиш
- Ҳаракатни идрок қилиш

Фазони идрок қилиш

Фазони идрок қилиш воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг фазода эгаллаган ўрнини, шаклини, миқдорини, бир-бирига нисбатан муносабатлар билиш жараёнининг шаклидир. Воқеликни идрок қилиш орқали инсон борлиқ тўғрисида, унинг хусусиятлари, ҳажми, масофаси (ич томонни, чуқурлиги) юзасида муайян маълумотлар, хоссалар, ахборотлар тўплаш, уларни фарқлаш имкониятига эга бўлади.

Фазони идрок қилиш ундаги нарсаларнинг шаклини, ҳажмини ва ўзаро муносабатларини акс эттиришдир. Демак, фазодаги нарсалар уч ўлчовда идрок қилинади; нарсаларнинг шакли: уч бурчакли, тўрт бурчакли, куб, квадрат, доира, конус ва бошқалар. Нарсаларнинг ҳажми катта, кичик, ўртача, йирик, майда ва бошқалар. Нарсаларнинг бир-бирига ва идрок қилувчига муносабати: ўнгда, чапда, юқорида, пастда, узоқда ва ҳоказо. Фазони кўриш, тери, мускул-ҳаракат органлари билан идрок қилинади. Фазони бир кўз билан ёки икки кўз билан идрок қиламиз. Монокуляр идрокда нарсаларнинг четларидан келаётган нурлар битта кўзнинг тўр пардасида акс этади. Бу нурлар кўз гавҳарларида бир-бирини кесиб ўтади ва уларнинг кесишган жойида кўриш бурчаги ҳосил бўлади. Бу бурчакнинг катта-кичиклигига ҳамда унинг кўздан қанчалик узоқ-яқинлигига боғлиқ. Кўз гавҳарларининг ва умуман кўзнинг нарсаларни энг яхши кўриш учун мослашувини **аккомадация** дейилади.

Одатда фазодаги нарсаларнинг шакли, ҳажми ва ўзаро муносабатларини икки кўз билан бинокуляр идрок қилинади.

Биз бир нарсага икки кўз билан қараймиз. Лекин нарса битта акс этади. Бунинг сабаби ўша нарсадан келадиган нурларнинг кўз пардасига мос ёки мос бўлмаган нуқталарига тўғри келишидир.

Нарсаларнинг фазо муносабатини бинокуляр идрок қилишда конвергенция муҳим аҳамиятга эга.

Конвергенция – бирор нарсага қараганда иккала кўз соққасининг қаншар томон баб-баробар бурилишидир. Конвергенция масофани, чуқурлигини аниқ, тўлиқ идрок қилишга имкон беради.

Вақтни идрок қилиш

Одамда инсон томонидан вақтни идрок қилиш асосан рухий ҳодисалар, ҳолатлар, вазиятлар, хусусиятларнинг ўзаро ўрин алмашинуви туфайли намоён бўлади ва ўзига хос тузилиши билан мазкур жараённинг

бошқа шаклларида фарқ қилиб туради. Вақтни идрок қилиш инсон томонидан акс эттириладиган вақт бирлигининг объектив (ҳаққоний, холис) мазмунига, шахснинг ўзига нисбатан муносабатига боғлиқ бўлиб, шу мезон орқали унинг махсулдорлиги ўлчанади. Масалан, шахснинг эҳтиёжи мотивацияси, қизиқиши ва интилишларига мутаносиб вақт бирлигини, идрок бирлигини идрок қилган тақдирдагина вақт объектив жиҳатдан кечинмалар, ҳис-туйғуларга нисбатан шахснинг ижобий, ҳаққоний муносабатларида тез ўтгандай идрок қилинади, одатда ёқтирмаслик идрок майдонига (қамровига) номуносабатлик эса шахсда зерикаш, вақт “секин” ўтиш туйғусини уйғотади.

Биз идрок қилиб турган нарса-ҳодисалар муайян вақт давомида пайдо бўлади, ўзгаради ва ўтиб кетади. Вақт материя мавжудлигининг асосий шаклларида биридир. Вақтни идрок қилиш воқеликдаги ҳодисалар ва уларнинг мунтазамлигини акс эттиришдир. Вақтни идрок қилиш объектив реалликни акс эттириб, кишини ўраб олган муҳитда мўлжал олишига имкон беради. Вақтни мўлжал олиш ориентировкаси миянинг пўст бўлимлари ёрдамида амалга ошади. Лекин вақтни идрок қилувчи махсус аъзо мавжуд эмас.

Вақтни идрок қилишда турли анализаторлар қатнашади, бироқ вақтлар оралиғинининг бир мунча аниқ фарқини кинестезик ва эшитиш сезгилари беради.

Марказий асаб тизимида бош мия катта ярим шарларида кўзғалиш ва тормозланишнинг ритмик алмашинуви вақтни идрок қилиш асосида ётади. Агар бош мия пўстида кўзғалиш жараёни устунлик қилса, вақт “тез” ўтгандек, агар тормозланиш устунлик қилса, вақт “секин” ўтгандек идрок қилинади. Вақтнинг “тез” ёки “секин” ўтиши кишининг вақтга ва диққати йўналтирилган объектга муносабатига ҳам боғлиқ. Масалан, бирор дарснинг ўтиши, кинофильмни кўриш, автобус ёки бирор кишининг келишини кутиш ва ҳоказо. Одамлар вақтни объектив белгилаш, унинг оралиғини тўғри фарқлашга имкон берадиган нарсалар ой, қуёш, юлдузлар ҳаракатидан фойдаланиб келганлар.

Ҳаракатни идрок қилиш

Биосфера ва носферадаги ҳаракатларни идрок қилиш жисмларнинг (баъзан нисбий жиҳатдан бошқа ижтимоий-сиёсий, табиий ҳолатларнинг) фазодаги (ижтимоий ҳаётдаги) ўрин алмашинувини бевосита (бавосита) акс эттиришдан иборатдир. Шу сабабдан, ҳаракат таққосланмасдан идрок қилиниши илмий психологик манбаларда қайд қилиб ўтилади. Мабодо ҳаракатдаги жисм уни қуршаб турган ҳаракатсиз бошқа жисмларга таққосланган ҳолда идрок қилинса, бундай тоифадаги ҳаракат нисбатан идрок қилиш деб аталади. Агарда ҳаракатланаётган жисм ҳеч қандай нарса билан таққосланмасдан идрок қилинса, бу кўринишдаги ҳаракат эса нисбат берилмасдан нисбатсиз идрок қилиш дейилади.

Теварак-атрофдаги нарса-ҳодисалар муайян вақт давомида ўз ўринларини алмаштириб турадилар. Кишилар нарса-ҳодисаларнинг фазода ўрин алмаштириб туришини, яъни ҳаракатини ҳам идрок қиладилар. Ҳаракатни идрок қилишда кўриш ва кинестезик анализатор асосий роль

ўйнайди. Тезлик, тезланиш ва ҳаракатнинг йўналиши ҳаракат қилаётган объект параметридир. Одам нарсаларни ҳаракати ҳақида икки йўл билан маълумот олиши мумкин.

- Ҳаракатни бевосита идрок қилиш
- Ҳаракат ҳақида хулоса чиқариш.

Ҳаракатни бевосита кўриш орқали идрок қилиш икки хилдир.

а) кўзни ҳаракатдаги нарса билан бирга юритиш

б) кўзни бир нуқтага қаратиб туриш.

Ҳаракат тез ёки секин бўлаётгандек идрок қилинади. Ҳаракатни бундай идрок қилиниши нарсаларнинг объектив тезлигига ва унинг идрок қилинувчидан қанчалик узоқ яқинлигига боғлиқ. Ҳаракатни эшитиш анализатори ёрдами билан ҳам идрок қилинади.

ХОТИРА

Хотира ҳақида тушунча

Хотира биз илгари идрок қилган, бошдан кечирган ва бажарган ишларимизни ёдда сақлаш, кейинчалик уларни эслаш ёки хотирлаш жараёнидир. Биз ҳар куни янги нарсаларни биламиз, кун сайин билимларимиз бойиб боради. Хотира фаолиятида шахснинг ғоявий йўналиши катта ўрин эгаллайди. Бу йўналиш унинг фаолиятини ҳаёт шароити таъсирида шакллантиради. Киши ўзининг шу фаолияти учун муҳим бўлган воқеа, ҳодисаларни яхши эслаб қолади. Аксинча, киши учун кам аҳамиятга эга бўлган нарсалар ёмон эсда қолдирилади ва тезда унутиб юборилади. Шу ўринда хотира борасидаги таърифларга қайтсак, кўпгина адабиётларда хотира тушунчаси қуйидагича таърифланади. «Индвиднинг ўз тажрибасида эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши *хотира* деб аталади». Лекин мазкур таърифларни таҳлил қилган профессор Э.Ғозиев томонидан хотира тушунчасига қуйидагича таъриф берилади. «*Хотира* атроф-муҳитдаги воқелик (наrsa)ни бевосита ва билвосита, ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда, пассив ва фаол ҳолда, репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва новербал шаклда, мантиқий ва механик йўл билан акс эттирувчи эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайта эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш ҳиссидан иборат психик жараён. Алоҳида ва умумийлик намоён қилувчи ижтимоий ҳодиса барча таассуротларни ижобий қайта ишлашга йўналтирилган мнемик фаолиятдир».

Шуни таъкидлаш жоизки, келтирилган мазкур таъриф хотиранинг мураккаб, кенг қамровли жиҳатларини тўла таъкидлаш имкониятига эга.

Шахснинг йўналиши унинг қизиқишида ифодаланади. Кишининг қизиқиши хотирага аниқ ва кучли таъсир кўрсатади, яъни яхши эсда олиб қолишни таъминлайди. Биз кўпинча у ёки бу нарса ва ҳодисаларни ёмон эсда қолдирамиз. Бу хотирани ёмонлигини эмас, балки уларга қизиқиш йўқлигини кўрсатади. Масалан, ўқувчилар ҳамма фанларни бир хил ўзлаштира олмайдилар. Бу уларнинг ҳар хил хотирага эга эканликлар билан эмас, балки ўқитилаётган фанга қизиқишнинг ҳар хиллиги билан тушунтирилади. Эсда олиб қолишга кишининг эмоционал муносабати ҳам катта таъсир кўрсатади.

Киши учун яққол ҳаяжонли реакция вужудга келтирувчи нарсалар онгда чуқур из қолдириб, пухта ва узок ёдда сақланади. Биз бир нарсдан таъсирлансак, ўша узок вақт эсда сақланади. Самарали хотира кишининг ирода сифатларига ҳам боғлиқдир. Кучсиз, иродасиз, ишёқмас кишилар ҳар доим юзаки, ёмон хотирлайдилар. Аксинча, иродали, материални ўзлаштиришга астойдил киришадиган кишилар пухта ва чуқур эслаб қоладилар. Самарали хотира кишининг умумий маданиятига, унинг ақлий савиясига, билимига, укувига фикрлаш қобилиятига, кўникмаа ва одатларига ҳам боғлиқдир. Шундай қилиб, хотиранинг табиати ва унинг самаралилиги шахснинг хусусиятлари билан боғлиқдир. Шахс ўз олдига қўйилган мақсад ва вазифалари асосида ўзининг хотирлаш жараёнини онгли равишда тартибга солади ва бошқаради.

Хотира соҳасида қуйидаги асосий жараёнлар: эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш бир-биридан фарқ қилинади. Бу жараёнлар фаолиятда таркиб топади ва белгиланади. Маълум материални эсда олиб қолиш ҳаёт фаолияти давомида индивидуал, яъни шахсий тажрибани тўплаш билан боғлиқдир. Тўпланган тажрибадан кейинги фаолиятда фойдаланиш қайта эсга туширишни талаб қилади. Маълум материалнинг фаолиятда катнашмай қолиши ёддан чиқаришга олиб келади.

Хотиранинг нерв-физиологик асослари

Эсда олиб қолиш нерв тизимининг эгилувчан, яъни ўзгарувчанлик, кўзғатувчилар таъсирида ўзида гўё бир из қолдириш, сақлаш имконияти туфайли юзага келади. Ҳар қандай инсоннинг мияси эгилувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг даражаси ҳар хил бўлади. Шахс хотирасининг сифати миянинг фаоллиги ва турли фаолиятга тўғридан-тўғри боғлиқ равишда ривожланади. Атрофни ўраб олган борлиқни фаол билувчи киши ўз мияси фаолиятини тўхтовсиз кучайтиради. Шу билан бирга унинг эгилувчанлик даражасини оширади. Мия эгилувчанлиги вақтинча пасайиши, хотира самарасининг сусайиши, баъзи пайтда одамнинг толиқишига сабаб бўлади. Дам олгандан кейин яна тикланади. Одатда мия эгилувчанлиги ёш ўтиши билан сусаяди. Масалан, кекса кишилар гапларидан адашиб кетади, илгари гапирганлари эсдан чиқиб, ўша гапни такрорлайверадилар. Мия эгилувчанлигининг кўрсаткичи бош мия пўстлоғида муваққат нерв алоқаларини тезликда вужудга келиши, давомли сақланиши ва уларнинг тез, осон жонлантирилиши ҳисобланади. Муваққат нерв алоқалари ассоциацияларни ҳосил қилувчи физиологик механизмдир. Ассоциация бизнинг хотирамизда мустаҳкамланган ва онгимизда қайд қилинган айрим воқеа ҳодисаларнинг ўзаро боғланишидир. Бирор буюмни эсда олиб қолиш, бошқа буюмлар билан боғлаш орқали амалга оширилади. Бу ўринда академик И.П.Павловнинг қуйидаги сўзлари жуда характерлидир. «Муваққат нерв боғланишлари – деб ёзади И.П. Павлов ҳайвонот оламида ва бизнинг ўзимизда ҳам бўладиган энг умумий физиологик ҳодисадир. Шу билан бирга у психик ҳодиса ҳамдир, турли-туман ҳаракат, таассурот бўлмаса ҳарфлар, сўзлар ва

фикрлар ўртасида пайдо бўладиган боғланишлар-ки, бу боғланишларни психологлар ассоциациялар деб атайдилар».

Хотира, яъни эсда олиб қолиш, идрок қилинаётган нарсалардан ҳосил бўлган образлар ўртасида ассоциацияларнинг юзага келишидан иборатдир. Шу боис инсон хотирасидаги ассоциациялар 3 турга ажратилади. Булар ёндошлик ассоциацияси, ўхшашлик ассоциацияси ва қарама-қаршилик ассоциацияларидан иборатдир. Ёндошлик ассоциациясининг асосида вақт ва фазовий муносабатлар ётади. Бошқача қилиб айтганда, ёндошлик ассоциацияси бир неча нарса ёки ҳодисаларни айна бир вақтда ёки кетма-кет идрок қилишдан ҳосил бўлади.

Масалан, боғчада боласи ҳар куни ўзининг тарбиячи опаси ва тарбияланаётган гуруҳини идрок қилади. Кейинчалик, яъни катта бўлгандан сўнг боғчасини эсласа тарбиячи опаси ва аксинча, тарбиячи опасини эсласа, боғча гуруҳи кўз ўнгида гавдаланади.

Ҳозирги пайтда идрок қилинаётган нарса билан илгари идрок қилинган нарса ўртасида маълум ўхшашлик бўлса, бу нарсалар ўртасида ўхшашлик ассоциацияси ҳосил бўлади. *Масалан*, бола даставвал боғчага келган пайтида боғча мудирасининг ташқи кўриниши, овози ва муносабатларини ўз онасига ўхшатиши мумкин. Кейинчалик бола онасини кўрганда, мудира опасини ва аксинча мудира опасини кўрганда онасини эслайдиган бўлиб қолади. Бу иккала одамнинг бола тасаввуридаги образлари ўртасида ассоциация ҳосил бўлади.

Ҳозирги идрок қилинаётган нарсалар билан илгари идрок қилинаётган нарсалар ўртасида қарама-қарши белгилар ва хусусиятлар бўлса, бундай нарсалар ўртасида қарама-қаршилик ассоциацияси юз беради. *Масалан* ёз-қиш, иссиқ-совуқ каби нарсалар ўртасида қарама-қаршилик ассоциациялари ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, хотиранинг нерв-физиологик асосида бош мия пўстида ҳосил бўладиган шартли рефлекслар, турли ассоциатив боғланишлар ётади. Лекин, одам эсда олиб қолиш пайтида ассоциациялар ҳосил бўлганлигини мутлақо сезмайди. Ҳар хил ассоциацияларнинг ҳосил бўлганини одам кейинчалик бирор нарсани эсга тушириш пайтида бўлади.

Хотиранинг нерв-физиологик механизмлари хусусида тўхталар эканмиз, сўнгги йилларда техниканинг ғоят тез ривожланиши натижасида турли эсда олиб қолувчи аппаратларга бўлган эҳтиёж бениҳоя кўпайиб кетганлигини таъкидлаш жоиз. Бу ўз навбатида хотиранинг нерв-физиологик механизмларини психолог ва физиологлардан ташқари инженерлар, биохимиклар, генетиклар ҳамда кибернетиклар томонидан ўрганилишига олиб келди. Натижада хотиранинг нерв физиологик механизмларини тушунтирувчи бир қанча янги назариялар майдонга келди. Ана шундай назариялардан энг муҳими молекулаларнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган биохимик назариядир. Бу назарияга кўра бирор нарсани эсда олиб қолиш ва эсда сақлаб туриш махсус тузилишни ўзгариши билан боғлиқдир. Ўтказилган текширишларга кўра, бирор нарса эсда олиб қолинганда, асосан нерв

хужайраларининг (нейронларнинг) дендрит шохлари таркибида ўзгариш юзага келади. Улар қандайдир бошқачароқ тузилишга кириб оладилар. Дендритлар тузилишидаги ҳосил бўлган ўзгариш дарров ўтиб кетадиган бўлмай, анча мустаҳкам бўлади. Шу сабабли эсда олиб қолган нарса узоқ вақт хотирада сақланиб туради.

Хотира турлари

Хотира инсоннинг ҳолати ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадирлар. Одатда хотирани муайян турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб унинг тавсифномаси сифатида эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш, унутиш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятининг хусусиятларига боғлиқлиги олинади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айрим дарсликларда хотира турлари турлича классификация қилинади. Жумладан, А.В.Петровский таҳрири остида чиққан «Умумий психология» дарслигида кўйидаги классификация учрайди:

1. Фаолиятда кўпроқ сезилиб турадиган психик фаолликнинг хусусиятига қараб: ҳаракат, эмоционал, образли ва сўз мантиқ хотира.
2. Фаолиятнинг мақсадларига кўра: ихтиёрсиз ва ихтиёрий хотира.
3. Материални қанча вақт эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш муддатига кўра: қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотира.

Ҳаракат хотираси – инсон фаолиятининг ҳар бир турида руҳий фаолликнинг у ёки бу кўринишларини устунлик қилишида кузатилади. Масалан, ҳаракат, ҳиссиёт, идрок, ақл-заковат каби руҳий фаолиятнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу руҳий фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг маҳсулотларида ўз ифодасини топиб ҳаракатларда, ҳиссий кечинмаларда, туйғуларда, образларда, тимсолларда, фикр ва мулоҳазаларда акс этади.

Турли ҳаракатлар ва уларнинг бажарилиши тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Хотиранинг бошқа турларига қараганда, ҳаракат хотираси баъзи одамларда аниқ равшан устунлик қилиши учраб туради. Психология фанида классик мисолга айланиб қолган ушбу ҳолатни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир: бир мусиқа ишқибози мусиқаларни хотирасида мутлақо қайта тиклай олмас экан, лекин у яқиндагина эшитган операни фақат пантомимика тарзидагина қайта тиклаш имкониятига эга бўлган. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар ўзларида ҳаракат хотирасининг борлигини умуман пайқамайдилар. Мазкур хотира турининг ғоят аҳамияти шундан иборатки, у юриш, ёзиш, ифодали ҳаракат малакалари билан бир қаторда ҳар хил амалий меҳнат малакаларини таркиб топтиришнинг асосини ташкил қилади. Агар инсонда ҳаракат хотираси бўлмаганда эди, ўзини ҳар гал «бошдан бошлаб» ўрганар эди. Фигурали учуш, лангар билан сакраш, гимнастика, чопиш, хатти-ҳаракатлар, бадий гимнастика билан шуғулланиш ҳаракат хотирасини тақозо этади. Жисмоний чاقқонлик, меҳнат маҳорати, «олтин қўллар»,

зийрак кўзлар, эгилувчанлик ва кузатувчанликка эга бўлиш юксак, барқарор ҳаракат хотираси мавжудлигининг аломати бўлиб ҳисобланади.

Ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт хотираси. Бу хотира ҳис-туйғулар, рухий кечинмалар, ҳиссиётлар, эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондирилаётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатимиз қай тарзда амалга оширилаётганлигидан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида ҳиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан, ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда сақлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳиссий хотира тури деб аталади. Бошимиздан кечирган ва хотирамизда сақланиб қолган ҳиссиётлар ҳаракатга ундовчи ва ўтмишда салбий кечинмаларга эга бўлган ҳаракатлардан сақланиб қолувчи сигнал тарзида намоён бўлади.

Ҳиссий хотира ўзининг вужудга келиш хусусияти, тезлиги, динамикаси, давомийлиги билан хотиранинг бошқа турларидан маълум маънода ажралиб туради. Ҳар бир одамга ўз турмуш тажрибасидан маълумки, кўпинча, қачонлардир ўқиган китоблар, томоша қилган кинофильмлар фақат «таассуротлар», боғланишлар занжирини ечишнинг дастлабки тугуни сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳиссий хотира ижтимоий аҳамият касб этиб, умумийлик алоҳида олинган одамлар кайфиятлари бир-бирларига ўхшашлиги, илиқ рухий муҳитни вужудга келтириш ёки ноҳуш кечинмалар тўлқинини барпо этиш эҳтимоли тўғрисида мулоҳаза юритилаётган аломати остида ижтимоий гуруҳий, жамоавий, барқарор ва беқарор кайфиятни вужудга келтиради.

Образли хотира – тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга, товушлар, таъмлар, ранглар шакллар, билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб яққол мазмунни, бинобарин, нарса, ҳодисаларнинг аниқ образларини, уларнинг хусусиятлари ва боғланишларини эсда қолдириш, онгда мустаҳкамлаш ҳамда зарурият туғилганида эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади.

Психология фанида образли хотиранинг бир неча турлари ажратиб кўрсатилади ва улар қуйидагилардан иборат.

Изчил образлар сенсор хотиранинг энг содда кўриниши ёки шакли изчил образлардан иборатдир. Изчил образларнинг намоён бўлиш ҳодисаси қуйидагилардан тузилади: агар субъектга бир неча дақиқа оддий кўзғатувчи юборилса, жумладан 10-15 секунд ёрқин қизил квадратга қараб туриш таклиф этилса, сўнг текширувчи олдидан квадрат олиб қуйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади. Асосан бу шакл кўплиги рангда товланади. Мазкур из ўша заҳоти, баъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 15 секунддан то 45-60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг аста-секин оқара бошлайди. Натижада ўзининг аниқ қон турини йўқотади, кейинчалик мутлақо йўқолиб кетади. Гоҳо бутунлай йўқолиши учун қайтадан пайдо бўлиши мумкин.

Одамларнинг индивидуал психологик хусусиятларига қараб, изчил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Ўзининг келиб чиқиши, кучлилиги жиҳатидан изчил образлар салбий ва ижобий турларга бўлинади. Агар кучли равишда одам қизил рангга қараб туриб, сўнгра нигоҳини оқ қоғозга кўчирса, у ҳолда объектда кўк-яшил ранг пайдо бўлгандай кўринади. Изчил образларнинг ушбу тури салбий, изчил образлар деб аталади. Бу ҳолатни яна бир мисол орқали тушунтирилса, қуйидаги кетма-кетлик ҳодисаси намоён бўлади. Қоронғу хонада кўз олдида бир нарсага, масалан, қўл яқинлаштирилса сўнгра қисқа муддатли (0,5 сек) электр чироғи ёқилса, бу ҳолда чироқ ўчгандан кейин одам бир неча дақиқа давомида нарсаларнинг аниқ образини кўришда давом этади. Мазкур образ ўз рангида бир қанча муддат сақланиб, сўнг кўздан йўқолади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўла олади. Чунончи, ҳодисаларга қараб узайтириш ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин, изчил образлар ушбу хотиранинг мураккаброқ турларидан ана шу жиҳатлари билан фарқланади.

Изчил образларнинг эшитиш тури орқали сезишда кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ намоён бўлишини ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусига кирган бўлиб, “эйдос” юнонча “образ” деган маънони англатади. Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис психология мактабининг намоёндалари ака-ука Йенишлар номидан таърифлаб берилди. Баъзи одамлар шу даврларда кузатилган нарса ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилса ҳам сурат сиймоси узок вақт сақланиш хусусиятига эга.

Мазкур нарса ва жисмларнинг аниқ образлари, тасвирларни кузатиш мумкин. Бу ҳодиса жаҳон психология фанида тажрибада текшириб кўрилган. Тажрибада текширилувчига 3-4 минут давомида расм кўрсатилган ва тасвир олиб қўйилгандан сўнг унинг таркибий қисмлари, тузилиши ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнларда текширувчилар бирорта саволга жавоб бера олмаган бўлсалар, аниқ техник образга эга бўлган иштирокчилар эса расмни давом этишгандек ҳар бир саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, эйдетик образлар узок вақт инсон онгида сақланиши мумкин. Мабодо уларнинг йўллари ёпилиб қолган бўлса ҳам, лекин ҳеч қандай қийинчиликларсиз уларнинг сиймоси қайта тикланиши мумкин.

Рус психологиясида эйдетик образларнинг намоён бўлиш ҳодисаси А.Р. Лурия томонидан кўп йиллар давомида ўрганилган ва шунга кўра эйдетик хотиранинг индивидуал типологик хусусиятлари чуқур таърифлаб берилган. Эйдетик образлар ҳаракатланиш хусусиятига эга бўлиб, субъектларнинг олдига қўйилган вазифа ва унинг тасаввурлари таъсири остида ўзгартириш мумкин.

Ака-ука Йенишлар томонидан ўтказилган оддий тажрибада эйдетик хотирага эга бўлган текширувчига олма ва ундан сал узокроқда жойлашган илмоқ тасвирланган расм кўрсатилган. Расм ўртасидан бўлиб, қўйилгандан кейин текширувчида олмани олиб қўйиш истаги кучайиб бораётгани сўралган. Муайян йўл-йўриқ берилгандан кейин текширувчи мана бундай ҳолатни тасвирлаб беради: илмоқ олмага яқинлашиб, уни илади ва ихтиёрсиз равишда қатнашчи томон тортади. Хуллас, эйдетик образлар ҳаракатчан бўлиб, субъектнинг руҳий кўрсатмаси остида сифат ва миқдор ўзгаришига юз тутади. Илмий текширишларнинг кўрсатишича, эйдетик образлар болалик ва ўспиринлик даврларида муайян муддат ҳукм суради ва вақтнинг ўтиши билан аста-секин сўна боради.

Психофармокологик тадқиқотларининг кўрсатишича, эйдетик образларни кучайтирувчи калий ионлари ва шунингдек унинг кучсизлантирувчи калций ионлари моддалари мавжуддир. Илмий изланишлардан олинган миқдорий материаллар эйдетик образ пайдо бўлишининг психологик илдизларини чуқурроқ очишга хизмат қилади.

Тасаввур образлари хотиранинг янада мураккаброқ тури бўлиб ҳисобланади ва уларнинг хусусиятлари ҳақида тасаввурга эгамиз. Инсон дарахт, мева, гул тўғрисида тасаввурга эга эканлиги шуни кўрсатадики, унинг илгариги тажрибалари субъектнинг онгида шу образларнинг изларини қолдирган. Илмий тушунчалар талқин қилинганда тасаввур образлари эйдетик образларга жуда яқиндек туюлади. Лекин эйдетик образлар ҳақидаги психологик таҳлил шуни кўрсатадики, тасаввур образлари унга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввур образларининг эйдетик образларидан ажратувчи фарқ тасаввур образларининг полимодаллик хусусиятидир. Бунинг асосий моҳияти тасаввур образлари кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш изларининг таркибий қисмларини бирлаштиради. Масалан, мева тўғрисидаги тасаввур образи унинг ташқи кўриниши, мазаси, оғирлиги, вазнини ўзаро бирлаштириб акс этади.

Тасаввур образларининг эйдетик образларидан асосий фарқи шундан иборатки, у нарса ва ҳодиса ҳақидаги тасаввурларни ақлий жиҳатдан қайта ишлашни ўз таркибига киритади ва жисмларнинг асосий хусусиятлари ажратилиб, маълум категорияга бирлаштирилади. Инсон гул образини фақатгина эсга туширмайди, балки уни муайян бир сўз ёки тушунча билан айтади, номлайди, хусусиятларни ажратиб кўрсатади, аниқ бир категория моҳиятига киритади.

Демак, тасаввур образларида одамнинг хотираси идрок қилинган нарсаларнинг изини сусти равишда сақлаб балки, бир қатор тасаввур билан бойитади, нарса мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилиб, у ҳақида ўз билимлари, тушунчалари кабиларни тажриба билан боғловчи ижодий сермахсул фаолиятни амалга оширади. Буларнинг барчаси иродавий сифатлар, ақлий зўриқиш, асабий таранглашув натижасида руёбга чиқишидан далолат беради.

Тасаввур образлари хотиранинг мураккаб фаолияти маҳсули бўлиб, улар изчил ёки эйдетик образларга нисбатан мураккаб психологик ҳодисадир. Тасаввур образлари хотира изларининг мураккаб тури бўлиб унинг ақлий жараён билан яқинлиги инсон билиш фаолиятини муҳим таркибий қисмидан иборат эканлигидан далолат беради.

Сўз-мантиқ хотираси мазмунини фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда хулоса чиқаришлар ташкил этади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўзма-сўз ифодаланишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъно жихатидан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма-сўз ўзлаштириш, мантиқий ўрганиш бўлмасдан, балки аксинча механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз-мантиқ хотирасининг вужудга келишида биринчи сигнал билан бир қаторда иккинчи сигналлар тизими асосий ҳисобланади. Чунки сўз мантиқ хотираси фақат инсонгагина хос бўлган хотиранинг маҳсус тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда шакллари билан ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган ҳаракат, ҳис-туйғу ва образли хотиралардан сифат, ҳам миқдор жихатдан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз-мантиқ хотираси бир томондан хотиранинг бошқа турлари тараққиётига асосланади, иккинчидан уларга нисбатан етакчилик қилади. Шу билан бирга, бошқа турларнинг ривожланиши сўз мантиқ хотирасининг такомиллашувига узвий боғлиқдир. Сўз-мантиқ хотирасининг ўсиши қолган хотира турларининг барқарорлашувини белгилайди.

Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари ҳам учрайди. Шу боис хотира фаолиятини амалга ошираётган фаоллик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра хотира ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Ихтиёрий хотира деганда маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун муайян даврларда ақлий ҳаракатларга суянган ҳолда амалга оширилишидан иборат хотира жараёни тушунилади. Бу фаолиятни одам онги бевосита бошқаради. Кўпинча психология фанида ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарши қўйилади. Бу жараён маълум керакли топшириқ ёки вазифа қўйилса, эсда олиб қолишга етакловчи фаолият бирон-бир мақсадни рўёбга чиқаришга йўналтирилган тақдирда юзага келади. Биз математик топшириқларини ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур сўз мантиқ хотирада асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади. Бунинг натижасида сонларни эсда сақлашга, ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддат бўлса-да, эсда сақлашга интиламиз. Бу ҳолат фаолият яқунлангунга қадар давом этади.

Эсда олиб қолишни мақсад қилиб қўйиш эсда олиб қолишнинг асосий шарти ҳисобланади. Серб психологи Радосавлевич ўз тадқиқотида қуйидаги ҳодисани баён этади. Тажрибада текширилувчидан бири синовда

кўлланилаётган тилни тушунмаганлиги туфайли унинг олдига кўйилган вазифаларни бажармаган. Бунинг оқибатида унча катта бўлмаган тадқиқот материали 46 марта ўқиб берилганига қарамай, эсда олиб қолинмаган. Тажрибанинг кейинги босқичида вазифа текширилувчига тушунтириб берилгандан сўнг у материал билан олти марта ўқиб, танишиб, уни такрорлаб, қисмга ажратиб эсга қайта туширишга эришган.

Хотиранинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари хотира тараққиётининг иккита кетма-кет босқичларини ташкил этади. **Ихтиёрсиз хотиранинг** турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким ўз шахсий тажрибасидан билади. Ихтиёрсиз хотиранинг муҳим хусусиятларидан бири маълум мақсадсиз ақлий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга эга бўлган кенг кўламдаги маълумот, хабар, ахборот, таъсуротларнинг кўпчилик қисмини акс эттиришдир. Шунга қарамасдан инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ўз хотирасини бошқариш зарурати туғилиб қолиши мумкин. Худди мана шундай шароитлар, ҳолатлар, вазиятларда эсда сақлаш, эсга тушириш ёки эслаш имкониятини яратадиган хотиранинг мазкур тури катта аҳамиятга эгаллиги шубҳасиз.

Сўнгги пайтларда рус ва хориж психологиясида хотира борасидаги тадқиқотчиларнинг эътиборини эсда олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан ташқи таассурот изларининг мустаҳкамланишигача бўлган жараёнлар, ҳолатлар, механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиш муддатларини ҳам ўзига жалб қилиб келмоқда.

Масалан, бирор материал хотирада мустаҳкам жой олиш учун уни субъект томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиш зарур ва материални бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этиш табиийдир. Ана шу муддат хотирада қайта тикланилаётган изларни мустаҳкамлаш деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқиндагина бўлиб ўтган ҳодисаларнинг акс садоси сифатида кечирилади ва такомиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда, айна пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён келиб чиқиши жиҳатидан бекарор, хатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар махсус тажриба орттириш механизмларининг фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Шу боисдан уларнинг роли шу қадар аҳамиятли-ки, бу жараёнларда эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, ахборотлар, маълумотлар, хабарларни қайта эсга туширишнинг алоҳида тури сифатида қаралади. Ушбу жараён одатда психология фанида **қисқа муддатли хотира** деб аталади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални узоқ муддат давомида эсда сақланиб қолиши характерли бўлган узоқ муддатли хотирадан фарқ қилган ҳолда, қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу ондаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан характерланади.

Ҳозир илмий адабиётларда қисқа муддатли хотирани қуйидаги атамалар билан номлаш учрайди: «бир лаҳзалик», «дастлабки», «қисқа муддатли» ва бошқалар.

Оператив хотира инсон томонидан бевосита амалга оширилаётган фаол тезкор ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараённи англатувчи мнемик ҳолат **оператив хотира** деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намоён қилиш учун қуйидаги мисол келтирилади. Математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб қўямиз. Шу боисдан оралиқ натижаларни ёдда сақлашга интиламиз, ниҳоясига яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба ёки ўқувчи томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

Хотира жараёнлари

Хотира фаолияти эсда қолдиришдан бошланади. Эсда қолдириш идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни мия пўстида из ҳосил қилишдир. Унинг физиологик асоси мия пўстида муваққат нерв боғланишининг вужудга келишидир. Эсда қолдириш ўзининг фаоллиги жиҳатидан иккига бўлинади:

- а) ихтиёрий эсда қолдириш;
- б) ихтиёрсиз эсда қолдириш.

Ихтиёрсиз эсда қолдиришда олдиндан мақсад қуйилмайди, мавзу танланмайди ва ирода кучи сарфланмайди. Ўзининг гўзаллиги, ҳиссий таъсирчанлиги, ҳажми, ҳаракатчанлиги, тезлиги, шакли ва бошқа хоссалари билан фарқ қиладиган нарса ва ҳодисалар ихтиёрсиз эсда қолади. *Масалан*, тасодифий ҳодисалар, карнай-сурнай овози ихтиёрсиз эсда қолади.

Ихтиёрий эсда қолдиришда эса олдиндан мақсад қўйиб мавзу белгиланади. *Масалан*, дарс материалларини эсда олиб қолиш, имтиҳонга тайёрланиш ва бошқалар. Ихтиёрий эсда қолдиришда қуйидаги турли усуллардан фойдаланилади:

4. мақсад қўйиш, масалан, институтга кириш олдидаги мақсад;
5. ўқув материалларини тушуниб эсда қолдириш;
6. эсда қолдиришнинг рационал усулларидан фойдаланиш, масалан, эсга тушириш йўли билан эсда қолдириш.

Беихтиёр эсда қолдиришда қизиқиш катта роль ўйнайди. Бизнинг олдинги тажрибамиз билан боғлиқ нарса ва ҳодисалар беихтиёр осон эсда қолади. Биз баъзи бир фактларни билсак, улар ҳақида тушунчага эга бўлса, шу фактларга тегишли бўлган ҳамма нарсалар осон эсда қолади.

Ихтиёрсиз эсда қолдириш инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлиб, ундан ортиқча ҳаракат талаб қилмаган ҳолда ҳаётий тажрибаларни кенгайтиради ва бойитади. Бироқ ихтиёрсиз эсда қолдириш тез бўлса ҳам кўпинча ноаниқ бўлади, бундай эсда олиб қолинган нарса ва ҳодисалар кейинчалик янглиш эсга туширилади.

Ихтиёрий эсда қолдириш кўзда тутилган мақсадга мувофиқ танланган материални эсда қолдиришдир. Киши ихтиёрий эсда қолдириш учун эсда сақлашнинг махсус усулларини сақлаган ҳолда материални пухта эсда қолдириш учун ўзининг керакли кучини сарф қилади. Аммо механик эсда сақланишни маъноли эсда сақлаш билан қўлланилиши фойдалидир.

Психология фанида эсда олиб қолишнинг қуйидаги турлари мавжуд:

4. Маълумот, хабар, таассурот, ахборот ва материалларни эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш.
5. Эгаллаш ёки ўзлаштириш зарур бўлган материалларни кўриб идрок қилиш ёрдамида эсда олиб қолиш.
6. Материалларни ҳаракат ёрдамида ва эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш.
7. Аралаш ҳолатда эсда олиб қолиш, эшитиш, кўриш, ҳаракат кабилар орқали идрок қилиш ва эсда олиб қолиш ёки бир нечта таъсир этувчилар ёрдамида акс эттириш.

Мана шу йўллар орқали эшитиш, кўриш, эшитиш ҳаракат, комбиноторлаштирилган (аралаш) турлари ёрдамида хотиранинг қайси тури устунроқ ёки қайси бири бўш эканлигини аниқлаш мумкин.

Эсда олиб қолишда ассоциацияларнинг аҳамияти муҳимдир. Бунинг учун эсда олиб қолиш жараёнининг боғланишлари пайдо бўлиш суръатини аниқлаш мақсадида улар хусусиятларига биноан қуйидаги:

7. Сабаб оқибат боғланиш.
8. Бўлак ва яхлит муносабати.
9. Қарама-қаршилик муносабати.
10. Инкор этиш ҳолати.
11. Адекват ёки аниқлик турларга ажратилади.

Қатор психолог олимларнинг мулоҳазаларига биноан: 1) материални эсда олиб қолиш даражаси ёш даврлари хусусиятига эга эмас, балки унинг яққаҳол шахсий хусусиятларига боғлиқдир; 2) механик эсда олиб қолишнинг одат тусига кириб қолиши ҳам ёш даврларининг хусусияти эмасдир; 3) сўзларни эсда олиб қолиш, механик эсда олиб қолишнинг бирон-бир хусусиятидир.

Эсга тушириш ва унинг турлари.

Ўтмишда идрок қилинган нарсалар, ҳис-туйғу, фикр ва иш-ҳаракатларнинг онгимизда қайтадан тикланиши эсга тушириш дейилади. Эсга туширишнинг нерв-физиологик асослари бош мия пўстида илгари ҳосил бўлган нерв боғланишларнинг кўзғалишидир. Эсга туширишнинг таниш, эслаш, бевосита эслаш, орадан маълум вақт ўтказиб эслаш, ихтиёрсиз ва ихтиёрий турлари мавжуд.

Таниш илгари идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилиш натижасида у ёки бу ҳодисани эсга туширишдир. Таниш аниқ ва ноаниқ бўлиши мумкин. Ноаниқ танишда биз бу нарсани нотаниш эмаслигини ҳис қиламиз, холос. Масалан, бир одам кўзимизга иссиқ кўринади, лекин уни қаерда кўрганимизни эслай олмаймиз. Тўлиқ, аниқ

танишда эса идрок қилинаётган нарсанинг номи катта роль ўйнайди. Масалан, биз бир кишини кўриб, уни таний олмасак, унинг фамилиясини ёки исмини эшитсак, дарров ким эканлигини биламиз.

Эслаш нарса ва ҳодисаларни, уни айни пайтда идрок қилмай эсга туширишдир. *Масалан*, бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларни, билиб олган ишларимизни бемалол эсга туширишимиз мумкин. Эслаш ҳам аниқ ва ноаниқ бўлади. Масалан, биз шеърни ёддан айтиб берсак ҳам уни қаерда ва қачон ўқиганимизни эслай олмаймиз. Эсга тушириш аввал танишдан бошланади. Масалан, имтиҳонга кирганда билетни кўриб, унинг саволини ўқиб таниймиз. Демак, бунда предметнинг номи муҳим роль ўйнар экан. Бевосита эсга тушириш материални идрок қилиш кетиданоқ эсга туширишдан иборат. Масалан, шеърни ёд олганимизда бир неча сатрни ўқиган китобга қарамасдан такрорлаймиз, яъни бевосита эсга тушираемиз. Бир қарра кўздан кечирилган материални бевосита эсга туширилган миқдорига қараб, хотиранинг кўлами аниқланади.

Материалнинг кўп қисмини бевосита эсга тушира оладиган кишининг хотира кўлами кенг ҳисобланади. Масалан, артистларда сўз ва ибораларни эсда тутиб қолиш хотирасининг кўлами кенг бўлади. Ҳисоб-китоб ишларини юритадиган ходимларда сонларни эсда тушириш хотирасининг кўлами кенг бўлади.

Вақт ўтказиб эсга тушириш эсда олиб қолинган нарсани орадан бир қанча вақт ўтказиб эсга туширишдирки, бунда шу орада онгимизда бошқа жараёнлар ўтгандек бўлади. *Масалан*, ёшлигимиздаги воқеа ва ҳодисаларни шу тариха эслаймиз.

Идрок қилинган нарсалар миямизда ўрнашиб қолиши, эсимизда туриши туфайли турли усулда эсимизга тушиши мумкин.

Эсда сақлаш деганда илгари туғилган таассурот, фикр, ҳис-туйғу ва иш-ҳаракатларнинг такрорланишига мойиллик пайдо қилиши ва мустаҳкамланиши тушунилади. Бунга сабаб асаб тизимининг эгилувчанлигидир. Шунинг учун асаб тизими илгари бўлиб ўтган таассуротларни такрорлашга тайёр туради. Фақат эсга тушириш учун қулай шароит бўлсагина эсга тушади. Бундай шароит бўлмаганда зарур материални ихтиёрий эслаш жараёни қийинлашади.

Шундай қилиб, эсга туширишда ана шу тариха қийналиб қолиб, зарур бўлган нарсани шу онда эсга тушира олмаймиз.

Унутилган нарсаларни яна хотирада қайтадан тикланиши **реминисценция** ҳодисаси (хира эсга келтириш) дейилади. Бу ҳодисанинг сабаби шуки, узоқ вақт бир иш билан машғул бўлганда мия чарчаши юз беради. Чарчаш ҳаддан ташқари ошиши натижасида нерв хужайраларида тормозланиш юз беради. Материални эсда қолдирилгандан кейин 12 соат ичида эсга туширилса, материалнинг кўп қисми унутилади. Материални ўқиб ўрганиб олингандан кейиноқ уни яхши хотирлай олмай, аммо орадан бир неча вақт ўтгандан кейин уни тўла хотирлай олишликнинг сабаби материални ўқиб, ўрганиб олишда рўй берадиган чарчашдир.

Материални эслаш учун бўлган кучли хоҳиш натижасида тормозланиш юзага келади, бу эса материални қайта эсга туширишдаги қийинчиликни кучайтириб юбориши мумкин. Вақт ўтиши билан ишга чалғиб кетган инсонларда тормозланиш тарқаб кетади. Шунда эсга тушириш лозим бўлган нарса хотирага киради. Материални мустаҳкамлашга бўлган қизиқишнинг бўлиши материални узоқроқ эсда сақлашга олиб келади. Унутиш вақтга боғлиқ бўлади. Бу Г.Эббингауз томонидан аниқланган бўлиб, унутиш материални ёд олингандан кейин дарҳол айниқса тез рўй беради, ундан кейин эса унутиш анча секинлашади.

Г.Эббингауз унутишнинг вақтга боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўпланган натижаларнинг кўрсатишича, материални ёд олгандан сўнг унутиш суръати тез кейинчалик эса у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борилган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, ўрганилган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мабойнида хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Муваққат асаб боғланишлари сусайиши натижасида қачонлардир содир бўлган нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқалари хотирада аста-секин йўқолиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб кетилаётган вақтли боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтадан тиклаш жараёни куч-қувват, хатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г.Эббингаузнинг издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъноли ёки маъносизлигига, унинг қанчалик англанганлигига боғлиқдир. Материал қанчалик мазмундор англанган тушуниб олинган бўлса, у ҳолда унутиш ҳам шунчалик секин кечади. Лекин маъноли материалга нисбатан ҳам унутиш аввал тез суръатда бўлиб, кейинчалик эса у секинлашади. Бирин-бир материални ўзлаштириш ёки эсда олиб қолиш инсоннинг эҳтиёжлари, қизиқиши, фаолиятнинг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу материал секин унутилади.

Унутишнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустаҳкамлигига тесқари пропорционал хусусият касб этади. Демак, эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлигига ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқликдан ташқари яна бир нечта омиллар ўз таъсирини кўрсатади ва унинг фаолият мазмунига айланишига ҳам боғлиқ. Шунингдек, улар шахснинг шахсий, индивидуал хусусиятларига ҳам бевосита боғлиқдир.

Хотирадаги индивидуал фарқлар

Хотира жараёнларидаги индивидуал фарқлар эсда қолдиришнинг тезлигида, аниқлигида, мустаҳкамлигида ва қайта эсга туширишга тайёрлигида ифодаланади. Бу фарқлар маълум даражада нерв фаолияти типларининг хусусиятлари билан, кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучи ва ҳаракатчанлиги билан боғлиқдир. Индивидуал фарқлар яна шундай ҳолларда намоён бўладикки, баъзи одамлар образли

материалларни, ранг, тасвир, нарса, товушларни самарали ва мустаҳкам эсда олиб қоладилар.

Бошқа бир одамлар сўзларни яхши эслаб қоладилар. Учинчи бир тоифа одамларда эса маълум бир материални эсда олиб қолишда яққол устунлик сезилмайди. Шунга мувофиқ психологияда хотиранинг қуйидаги типлари фарқланади: кўргазмали образли хотира, сўз мантиқий хотира ва оралиқ типдаги хотира. Масалан, кўргазмали образли хотира типи кўпроқ рассомларда, сўз мантиқий типни назариётчи олимларда учрайди. Бундан ташқари хотирлаш ва эсда қолдириш жараёнларида анализаторларнинг қатнашишига қараб, хотира қуйидаги типларга ажралади:

а) кўриш; б) эшитиш; в) ҳаракат; г) аралаш хотира.

Бир хил кишилар кўриш орқали, иккинчи хиллари эшитиш орқали, учинчи хиллари ҳаракат ёрдамида, тўртинчи хиллари эсда қолдиришнинг бирга қўшилган усулида яхши эсда қолдирадилар. Хотиранинг аралаш типлари энг кўп тарқалган.

Хотиранинг индивидуал фарқлари киши фаолиятининг хусусиятига боғлиқдир. Эсда олиб қолиш ва унутиш тезлигига кўра хотиранинг қуйидаги типлари мавжуд:

- 1) тез эсда қолдириб, секин унутиш;
- 2) тез эсда қолдириб, тез унутиш;
- 3) секин эсда қолдириб, секин унутиш;
- 4) секин эсда қолдириб, тез унутиш.

ТАФАККУР

Тафаккур ҳақида тушунча

Тафаккур инсон ақлий фаолиятининг юксак шаклидир. Тафаккур орқали биз сезги аъзоларимиз билан бевосита ақс эттириб бўлмайдиган нарса ва ҳодисаларни онгимизда ақс эттирамиз. Умуман олганда ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисалар ўртасида кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитиб бўлмайдиган ички муносабатлар ҳамда қонуниятлар мавжуд. Ана шу ички боғланиш ҳамда қонуниятларни биз тафаккур орқали билиб оламиз. Демак, **тафаккур** деб нарса ва ҳодисалар ўртасидаги энг муҳим боғланишлар ва муносабатларнинг онгимизда ақс эттирилишига айтилади.

Тафаккурнинг нерв-физиологик асоси

Тафаккур фаолияти муайян мақсадга қаратилган алоҳида онгли жараён тариқасида содир бўлади. Бош миянинг бирор участкасидаги фаолият эмас, балки бутун бош мия пўстининг фаолияти мана шу жараённинг физиологик асосидир. Тафаккур фаолияти учун аввало анализаторларнинг миядаги учлари ўртасида вужудга келадиган мураккаб боғланишлар муҳим аҳамиятга эгадир. Анализаторларнинг бош мия пўстидаги участкалари бир-биридан кескин ажралган ҳолда эмас, балки бир-бирига тутшиб, бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлиги сабабли мазкур боғланишларнинг вужудга келиши юқорида айтиб ўтилганидек, тафаккурнинг махсус нерв-

физиологик механизмларидир. Бунда иккинчи сигналлар тизимининг боғланишлари биринчи сигнал тизимидаги боғланишларга таянади.

И.П.Павлов иккинчи сигнал тизимининг иши ҳамisha биринчи сигнал тизими билан ўзаро ўтказиш жараёнида ҳозир бўлади, деб таъкидлаган. Иккинчи сигнал тизими асосида биринчи сигнал билан ўзаро таъсир қилиш жараёнида дастлаб умуминсоний эмпиризмни ва ниҳоят одамнинг ўз теварагидаги оламни ва унинг ўзини билиш учун олий қурол бўлган олий тафаккур воқеа бўлади. Тафаккурнинг муайян бир нарсага қаратилиши учун нерв-физиологик асос бўлган ориентировка рефлекси тафаккур жараёнларида катта роль ўйнайди. Академик И.П.Павлов таъкидлаганидек, “аввало умуминсоний эмпиризмни ниҳоят, атроф оламни ва инсоннинг ўзини ҳам билиш учун олий қурол бўлган фанни ҳам яратувчи махсус инсоний олий тафаккур зарурдир”.

Тафаккур операциялари

Тафаккур жараёни инсоннинг билишга бўлган эҳтиёжлари, теварак-атрофдаги олам ва турмуш тўғрисидаги ўз билимларини кенгайтиришга ва чуқурлаштиришга интилиш сабабли вужудга келади. Фикр қилувчи кишининг тафаккури-объектни англаши, билиши тафаккур жараёнининг характерли хусусиятидир. Одам ўзи идрок қилаётган нарсалар тўғрисида фикр қилади. Шунинг учун тушунчалар нарсаларнинг бутун бир синфи, туркуми тўғрисида фикр қилади, яъни булар тафаккурнинг объекти бўлади. Бир нарсага таянмаган қуруқдан қуруқ тафаккур бўлиши мумкин эмас.

Анализ, синтез, таққослаш, абстракциялаш ва умумлаштириш, таснифлаш ва тизимга солиш ақлий операцияларнинг асосий турларидир.

Анализ – шундай бир тафаккур операциясидирки унинг ёрдами билан биз нарса ва ҳодисаларни фикран ёки амалий жиҳатдан хусусиятларини таҳлил қиламиз. Анализ жараёнида бутуннинг унинг қисмларига ва элементларига бўлган муносабати аниқланади. Таҳлил объектлари амалда ажратиб бўлмайдиган элементларга ёки белгиларга бўлишда ифодаланиши мумкин. Алломаларимизнинг таъкидлашича, маймуннинг ёнғоқни чақишининг ўзиёқ бошланғич, оддий анализдир. Ўқувчи ва талаба ёшлар турмушда ва ва дарс жараёнида анализ ёрдами билан кўпгина ишларни амалга оширадilar, топшириқлар, мисол ва масалаларни ечадилар. Демак, табиат ва жамиятдаги билим ва тажрибаларни инсон томонидан ўзлаштириб олиш анализдан бошланади.

Дарс жараёни вақтида тафаккурнинг анализ қилиш фаолияти катта ўрин тутаяди. Чунончи, саводга ўргатиш нутқни таҳлил қилишдан, гапни сўзларга, сўзларни бўғинларга, бўғинларни товушларга ажратишдан бошланади. Математик масалани ечиш таҳлил қилишдан, дастлаб бир қанча маълум сонларни топишдан бошланади. Агарда инсон олдига автомашина моторининг тузилишини билиш вазифаси қўйилса, у ҳолда бу топшириқни ҳал қилиш у моторни айрим қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни ўз навбатида алоҳида олиб текшириш лозим бўлади ва ҳоказо.

Юқорида айтиб, ўтилган мотор ёки бошқа қисмларнинг ролини тушуниш учун ёлғиз анализнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки таркибий

қисмларни бирлаштирган ҳолда бир-бирига таъсир қилиб турган мотор ва машинанинг бутунлигича олиб текширгандагина унинг мотор ёки машина эканлигини англаш мумкин.

Синтез – шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларини, бўлақларини синтез ёрдами билан фикран ва амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтирамиз. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари ва бўлақларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақлий фаолият эканлиги таърифдан кўриниб турибди. Анализ ақлий бўлгани каби синтез ҳам амалий характер касб этади. Масалан, биринчи синф боласи ўз ҳарф ҳалтасидаги келтирилган ҳарфлардан фойдаланиб, бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап, гаплардан қисқа ахборот, ундан эса ҳикоя тузади.

Анализ ва синтез ўзаро бевосита мустаҳкам боғланган ягона жараённинг икки томонидир. Агар нарса ва ҳодисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширилиши лозим.

Таққослаш – шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади.

Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик ёки фарқни, тенг ёки тенгсизликларни, айният ёки зиддиятларни аниқлашдан иборат бўлган фикр юритиш операцияси, билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб ҳисобланади. Аждодларимиз таққослашнинг таълимдаги роли тўғрисида шундай фикрларни билдирган эди. Таққослаш ҳар қандай тушунишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир. Оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини таққослаб кўриш йўли билан била олмасак, бошқа йўл билан била олмаймиз, агар биз ҳеч нарса билан солиштиришимиз ва фарқини билиб олишимиз мумкин бўлмаган бирон бир нарсага дуч келганимизда эди, у ҳолда биз шу нарса тўғрисида ҳеч қандай фикр қила олмаган бўлар эдик.

Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин: амалий аниқ нарсаларни бевосита солиштириш ва назарий тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш. Агар одам икки бойлам юкни қўл билан кўтариб, бир неча хил таом мазасини қиёсласа ёки икки пайкал пахтазор ҳосилдорлигини таққосласа, бу амалий таққослаш бўлади. Шунингдек, ўқувчилар икки қалам ёки икки стерженнинг учини ёғочга ёки қоғозга солиштирсалар, у аналогик ҳолатга мисол бўла олади. Бундан ташқари метр билан масофани, тарози билан оғирликни, термометр билан ҳароратни, телескоп билан осмон жисмларини ўлчаш пайтида ҳам таққослаш жараёни вужудга келади.

Инсон теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг барчасини бевосита акс эттириш, қўл билан пайпаслаш имкониятига эга эмас. Шу боисдан тўпланадиган билимларнинг аксарияти қўл билан ушлаш, кўз билан кузатиш эвазига эмас, балки фикр юритиш орқали, мантиқ ёрдамида англанилади. Улар ўртасида ўхшаш ва фарқли аломат ҳамда белгилар назарий таққослаш асосида ажратилади. Демак, инсон олаётган кенг кўламдаги ахборотлар

фарқини фикран таққослаш ёрдамида англаб етади. Жумладан, ўқувчилар дилда ўйлаётган нарсаларни фикран солиштириб кўрадилар. Баъзан турли ёшдаги кишилар ўз тенгдошлари характерида, қизиқишида, юриш туришида, муомаласида ва бошқа хусусиятида ўхшашлик ва тафовут борлигини топадилар.

Абстракция – шундай фикр тафаккур операциясидирки, бу операция ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ходисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ходисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиш ташлаймиз.

Абстракция жараёнида объектдан ажратиш олинган белги, аломатнинг ўзи тафаккурнинг мустақил объекти бўлиб қолади. Абстракция операцияси таҳлил натижасида вужудга келади. Масалан, синф деворини таҳлил қилиш жараёнида унинг фақат бир белгисини, яъни оқлигини ажратиш олиш мумкин ва оқ девор тўғрисида эмас, балки деворнинг оқлиги тўғрисида, кейин эса умуман оқлик ҳақида фикр юритиш мумкин. Кишилар қуёш, ой, юлдуз, электр, олов баъзи планеталар, айрим тош ва ҳоказоларнинг кўз ўнгиларида ёритишни кузата туриб уларнинг битта умумий белгисини, яъни ёритишни фикран ажратиш олиб, умуман ёритиш тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Бу юмларни нарса ва ходисаларни жисм ва предметларни бир-бири билан таққослаш пайтида ҳам абстракциялаш жараёни юзага келади. Бунда нарса ва ходисаларнинг мавжуд белгиларига, масалан тусига, шаклига, тезлигига, оғирлигига, қийматига ва шу каби ўхшаш сифатларга қараб таққосланади.

Абстракция операцияси билан инсонни қуроллантириш интеллектуал жиҳатдан интенсив ривожланишига олиб келади, шунингдек мустақил билим олиш фаолиятини такомиллаштиради.

Умумлаштириш – тафаккурда акс этган бир туркум нарсаларнинг, ўхшаш муҳим белгиларнинг шу нарсалар тўғрисидаги битта тушунча қилиб, фикрда бирлаштириш демакдир. Психологияда умумлаштириш муаммоси бўйича ягона йўналишдаги назария мавжуд эмас. Шунинг учун психологлар бу жараёни турлича талқин қиладилар, гоҳо уни гуруҳларга бўлиб ўрганадилар. Шунингдек, мактаб таълимини қайси умумлаштириш усули асосида амалга ошириш тўғрисида олимлар турлича нуқтаи назардан ёндашадилар. С.Л.Рубинштейн, В.В.Давидов томонидан таълимда назарий жиҳатдан умумлаштириш усулини ёқлаб чиқсалар, Н.А.Менчинская, Д.Н.Богоявленскийлар ҳам назарий, ҳам амалий усулни қўллашни тавсия этмоқдалар. Аммо ўқув фаолиятининг турли-туманлиги дарс жараёнида ҳар хил умумлаштириш усулларида фойдаланиш кераклигини тақазо қилади.

Психологияда умумлаштиришнинг кенг қўлланиладиган икки тури: тушунчали умумлаштириш ва ҳиссий-конкрет умумлаштириш юзасидан кўпроқ фикр юритилади. Тушунчали умумлаштиришда предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштирилади. Ҳиссий-конкрет умумлаштиришда эса предметлар топшириқ талабига биноан ташқи белги билан умумлаштирилади. Психологлар нотўғри умумлаштиришнинг ҳиссий-

конкрет умумлаштиришдан тафовути борлигини ҳамиша таъкидлаб келмоқдалар. Ўқувчи ва талаба баъзан предметларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб нотўғри умумлаштирадидилар, ваҳоланки, топшириқ шартда бу талаб улар олдига мутлақо қўйилмайди. Лекин бу назариянинг химоячилари нотўғри умумлаштиришни алоҳида тур деб ҳисоблайдилар.

Умумлаштириш, абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмайди, ҳар қандай умумлаштириш асосида абстракциялаш жараёни ётади. Умумлаштириш жараёни абстракциясиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин абстракциясиз умумлаштиришнинг юзага келиши мумкин эмас. Агар абстракциялаш фаолиятида нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгилари тасодиф белгилардан фикран ажратиб олинса, умумлаштиришда эса ажратиб олинган ўхшаш, умумий ва муҳим белгиларга суянган ҳолда нарса ва ҳодисалар бирлаштирилади.

Умумлаштириш жараёни сўз таъсирида вужудга келган иккинчи сигналлар тизимига асосланади. Академик И.П.Павлов фикрича, нутқ сигналлари туфайли нерв фаолиятининг янги тамойили абстракциялаш ва шу билан бирга олдинги тизимнинг беҳисоб сигналларини умумлаштириш вужудга келадики, бунда ҳам ўз навбатида ана шу умумлаштирилган янги сигналлар тағин анализ ва синтез қилинаверади. Фикр юритишнинг умумлаштириш операцияси ҳар хил асосларга кўра турларга бўлиб ўрганилади. Умумлаштиришни мазмунига кўра тушунчали умумлаштириш ва яққол-кўргазмали ёки элементар умумлаштириш турига ажратиш қабул қилинган. Тушунчали умумлаштириш орқали объектив қонуниятларни муҳим белгилари бўйича бирлаштириш амалга оширилади. Бунда муҳим белгилар умумлаштирилиб, объектив қонуниятларни очиш мумкин бўлади. Яққол-кўргазмали умумлаштиришда нарса ва ҳодисалар ташқи ҳамда яққол белгилар бўйича умумлаштирилади.

Конкретлаштириш – ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан қатъий назар бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Умумий мавҳум белги ва хусусиятларни якка ёлғиз объектларга тадбиқ қилиш билан ифодаланадиган фикр юритиш операцияси инсоннинг барча фаолиятларида фаол иштирок этади. Воқелик қанчалик яққол шаклда ифодаланса, инсон уни шунчалик осон англаб этади. Инсонлар даставвал теварак атрофни аниқ белгиларига асосланиб, аниқ ҳолда акс эттирганлар, яққол образларга суяниб тасаввур қилиш имкониятига эга бўлганлар, шу боисдан то ҳозирги кунга қадар аниқлик белгиси ҳар қандай инсон зоти учун энг яқин белги бўлиб ҳисобланади.

Психологлар тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда конкретлаштириш одамда икки хил вазифани бажаради. Биринчидан, умумий абстракт белгининг якка объектга тадбиқ этиш амалга оширилади. Масалан, биз “оқ” деганимизда кўз олдимизга қор, қоғоз, пахта ва шу кабилар келиши мумкин. Иккинчидан, конкретлаштириш умумий ва якка белгилар камроқ бўлган умумийликни очишда ифодаланеди. Масалан, биз олма, олхўри, узумни мевалар қаторига стол-стул, диван ва шу кабиларни мебеллар

каторига кўшамиз. Умумий фикрларни баён қилиш ва изоҳлаш чоғида одатда келтириладиган мисолларнинг ҳаммаси конкретлаштиришнинг ўзидир.

Классификациялаш – бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб нарсаларни туркумларга ажратиш тизимидир. Д.И.Менделевни “Элементларнинг даврий тизими” жадвали бунга ёрқин мисолдир. Бунда олим элементларни атом оғирлиги ортиб боришига, кимёвий сифатларнинг бир типлигига ва бошқа белги ва аломатларига қараб тартиб билан жойлаштириб чиққан. Ўрганиш учун қулайлик туғдириш мақсадида, шунингдек, амалий мақсадларда кўпчилик нарсаларни гуруҳларга, туркумларга бўлишга тўғри келади. Кўпчилик нарсаларни ходисаларни гуруҳларга бўлиш классификациялаш ёки туркумларга бўлиш деб аталади. Масалан, кутубхонада китоблар муқовасига, фармойишнинг мазмунига ва шу каби белгиларига қараб туркумларига бўлиш мумкин. Ўқувчиларнинг одатда ёши ёки жинсий белгилари бўйича ва шу қабиларга қараб туркумларга бўлади.

Системалаштириш – тизимга солиш шундан иборатки, бунда айрим нарсалар, фактлар, ходиса ва фикрлар муайян тартибда макондаги, вақтдаги тутган ўрнига ёки мантиқий тартибда жойлаштирилади. Шу сабабли макон, хронология ва мантиқий белгилар асосида тизимга солиш турларига ажратилади. Мебелнинг хонадаги жойлаштирилиши, дарахтнинг боққа ўтказилиши, маконий тизимга намуна бўла олади. Ўтмишда бўлиб ўтган воқеаларнинг вақтга қараб тизимга солишнинг намунаси бўла олади. Математикага, фалсафага, мантиққа доир дарсликларда илмий материалларнинг жойлаштирилиши мантиқий тизимга солишнинг намунасидир.

Мактаб таълимида ўзлаштирилган билимларни тизимга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу иш бир неча босқичда амалга оширилади. Билимлар дастлаб предметларнинг боблари, қисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида тизимлашади. Тизимлаштиришнинг иккинчи босқичида бир-бирига ўхшаш предметларга оид билимлар фикран тартибга солинади. Учинчи босқичда бир неча предметлар юзасидан тўпланган билимлар маълум тартибга тушади, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ажратилади. Тизимга солишнинг тўртинчи босқичида дарсдан ва мактабдан ташқари машғулотларда эгалланган билимларни тизимлаштириш назарда тутилади.

Демак, инсоннинг билиш фаолиятида мавзулараро, предметлараро билимларни тизимлаштириш юзага келади. Бинобарин билимларнинг тизимга солиниши ақлий ривожланишнинг дастлабки поғонаси ҳисобланади.

Тафаккур шакллари

Психологияда нутқ фикр юритиш фаолиятининг воситаси деб юритилади. Одамда нутқ тафаккур жараёнида ҳукм, хулоса чиқариш ва тушунчалар шаклида ифодаланиб келади.

Ҳукмлар

Нарса ва ходисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр **ҳукм** деб аталади.

Ҳукмлар объектив воқеликни акс эттирилишига қараб чин ёки хато бўлади. Нарса ва ҳодисаларда воқеликда ҳақиқатан ўзаро боғлиқ бўлган белгилар, аломатлар ҳукмларда боғлиқ равишда кўрсатиб берилса ёки воқеликда бир-бирдан ажратилган нарсалар ҳукмларда ажратиб кўрсатилса бу **чин ҳукм** деб аталади. Масалан, металллар электр токини ўтказувчидир; металллар қиздирилганда кенгайди, деган чин ҳукмлардир. Чунки электр токини ўтказиш қиздирилганда кенгайиши металлларга хос хусусиятдир.

Моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган наrsa ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилса, бундай ҳукм **хато ҳукм** деб аталади. Масалан, ҳозир ташқарида ёмғир ёғяпти; ер қуёш атрофида айланмайди, деган мисоллар хато ҳукмлар доирасига киради.

Борлиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва воқеликни миқдорига уларнинг бирор ҳукмда акс эттирилган алоқа ва муносабатларига қараб, ҳукм қуйидаги турларга бўлиниши мумкин:

1. ҳукмлар сифатига кўра: тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм;
2. ҳукмларнинг миқдорига қараб: якка, жузъий, хусусий ва умумий ҳукмга;
3. ҳукмларнинг муносабатига кўра: шартли, айрувчи, ва қатъий ҳукмларга;
4. ҳукм тахминий кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳукмда акс эттириладиган наrsa ва ҳодисалар белгисининг нечоғлиқ муҳим бўлишига ёки воқеликка мос келиш-келмаслигига боғлиқ. Масалан, эртага ёмғир ёғиши мумкин. Пахта режаси тўлиб қолса керак.

Ҳукмларда тасдиқланган ёки инкор қилинган нарсалар, ҳодисалар, аломатлар ҳукмнинг мазмунини ташкил қилади. Нарса билан белгининг алоқаси боғлиқлиги борлиги акс эттирилган ҳукм **тасдиқловчи ҳукм** деб аталади. Масалан, Ўзбекистонда пилла етиштирилмайди. Тошкентда олий мактаблар қурилмаган. Воқеликда ажратилган наrsa инкор қилувчи ҳукмда фикран ажратилиши мумкин. Якка, ёлғиз наrsa ва ҳодиса тўғрисидаги ҳукм **якка ҳукм** деб аталади. Масалан, Тошкент – Ўзбекистон Республикаси пойтахтидир; Амударё серсув дарёлардан биридир.

Белгининг бирор туркумигагина тааллуқлилигини тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм **жузъий ҳукм** деб аталади. Масалан, баъзи металллар электр токини ўтказмайдилар. Қарздор талабалар сессияга қўйилмайди. Жамоанинг айрим бригадалари мажбуриятга яраша меҳнат қилмайдилар. Бир туркумдаги наrsa ва ҳодисаларнинг ҳаммаси тўғрисида тасдиқлаб, ёки инкор қилиб айтилган ҳукм **умумий ҳукм** деб аталади. Ҳукмда наrsa ва ҳодиса белгисининг борлигини муайян шароитларда тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм **шартли ҳукм** деб аталади. Масалан, агар талаба сессияларга кунт билан пухта тайёрланса, у яхши ва аъло баҳолар олади. Агар ўқувчи дарсга диққат қилмаса, янги материални ўзлаштира олмайди. Ҳукмда нарсалар ва ҳодисалар бир неча белгига нисбатан берилиб, шу белгилардан фарқи битта унга тегишли бўлса, бундай ҳукмга **айрувчи ҳукм** деб аталади. Масалан, жисмлар ё қаттиқ, ёки суяқ, ёки газсимон ҳолда бўлади.

Нарса билан белги ўртасидаги алоқанинг бор ёки йўқлиги қатъий шаклда акс эттирилса қатъий ҳукм деб аталади. Масалан, баҳорда барча жойларда кўкаламзорлаштириш ишлари амалга оширилади. Ёниш кимёвий жараёндир.

Нарса ва ҳодисалар билан уларнинг хусусиятлари ўртасида алоқа бўлиши эҳтимоли фақат фараз қилинса, у ҳолда инсон ўз фикрларини қуйидаги шаклда ифода қилиши мумкин. Эҳтимол, Марсда органик ҳаёт бордир. XXI асрнинг охирларида фан-техника янада ривожланиб, тараққий этиши мумкин ва бошқалар. Бундай ҳукмлар **эҳтимоллик ҳукмлари** деб аталади. Нарсалар билан хусусиятлар ўртасидаги алоқани тахминан эмас, балки ҳақиқатдан аниқ билганимизда биз ўз фикримизни мана бундай шаклда изҳор қиламиз. Факультет кутубхонасида кўп янги китоблар мавжуд. Мактабимиздаги кимё хонаси жуда яхши ускуналар билан жиҳозланган. Бундай ҳукмлар **воқелик (ассерторлик) ҳукмлари** деб аталади.

Ҳукмнинг шундай юқори шакли борки, унда фақат ҳақиқатда бўлган воқеа қайд қилинмасдан, балки нарса билан хусусиятнинг алоқаси қонуний эканлиги аниқлаб берилади. Масалан, бутун дунёда тинчлик ғалаба қозониши муқаррар, сезгиларнинг интенсивлиги кўзгатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Бундай ҳукмлар **зарурий (аподиктик) ҳукмлар** деб аталади. Бундай ҳукмларда инсон нарса, воқелик, ҳодиса билан унинг хусусияти ўртасида мустаҳкам боғланиш борлигини ва бу боғланишга зид келадиган бошқа бир ҳолнинг бўлиши асло мумкин эмаслигини акс эттиради. Психологияда ҳукмлар иккита асосий йўл билан ҳосил қилиниши таъкидлаб ўтилади. Биринчи йўл билан ҳукм ҳосил қилинганда идрок қилиш зарур бўлган нарсаларнинг бевосита ўзи ифодаланади. Иккинчи йўл билан эса бевосита мулоҳаза юритиш ёрдами билан ҳукм амалга оширилади. Масалан, бу автомобилнинг янги модели. Мазкур мисолда ҳукм чиқаришнинг бирламчи йўли акс эттирилган. Даставвал олимлар кашфиёт ёки ижодий жараёнда назарий жиҳатдан мулоҳаза юритиш ёрдамида ҳукм чиқарадилар. Улар чиқарадиган ҳукмнинг тўғрилиги амалиётда кейинчалик тасдиқланади. Бу иккинчи йўл билан ҳукм чиқаришга мисолдир.

Хулоса чиқариш

Бир қанча ҳукмларнинг мантиқий боғланиши натижасида ҳосил бўлган янги ҳукм инсоннинг билиш фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга. **Хулоса чиқариш** шундай тафаккур шаклидирки, бу шакл воситаси билан биз икки ёки ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз. Масалан, ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир, иссиқлик ҳаракат шаклидир, деган иккита ҳукмни олайлик. Бу икки ҳукмдан, демак иссиқлик материя ҳаракатидир деган янги ҳукм чиқарилади. Бунда биринчи ҳукм ҳамиша умумий ҳукм бўлиб, иккинчи ҳукм яқка ҳукм бўлади.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, мулоҳаза юритиш ҳам хулоса чиқариш ҳам воқеликни бевосита билишнинг асосий шакли сифатида намоён бўлган олдинги икки ҳукмга асосланиб, учинчи ҳукм чиқарилади. Мазкур хулосани бевосита текшириб кўришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Шу сабабдан хулоса чиқаришда фикр ўртасидаги шундай боғланиш

натижасида бир ёки ундан ортиқ ҳукмлардан учинчи ҳукм келтириб чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: индуктив, дедуктив ва аналогия.

Индуктив хулоса чиқариш – бу хулоса чиқаришнинг шундай мантикий усулидирки, бунда бир неча якка ва айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади, ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади. Масалан, темир электр токини ўтказди, пўлат электр токини ўтказди, мис электр токини ўтказди, руҳ электр токини ўтказди. Демак, барча металллар электр токини ўтказди, деган умумий хулоса чиқарамиз.

Дедуктив хулоса чиқаришда умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун барча металллар электр токини ўтказди. Темир металдир. Демак, темир ҳам электр токини ўтказди.

Аналогия хулоса чиқаришнинг шундай шаклидирки, бунда биз икки предметнинг баъзи бир белгилари ўхшашлигига қараб, бу предметларнинг бошқа белгиларининг ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқарамиз. **Аналогия** деб нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтилади. Аналогик усулда чиқарилган хулоса чин, тахминий ҳамда ёлғон бўлиши мумкин. Фикр юритишнинг бундай шакли кўпинча ёш болаларга хос хусусиятдир. Демак, жузъий икки якка ҳукмларга асосланиб, жузъий ёки якка ҳукм келтириб чиқарамиз. Масалан, боғча ёшидаги бола мана бундай мулоҳаза юритади; адамлар дарвозадан исмишни айтиб чақириб келдилар. Улар совға олиб келган бўлсалар керак. Бу боланинг мулоҳазасини таҳлил қилиб кўрсак, унинг фикр юритиши мана бундай тарзда тараққий этганлигини шохиди бўламиз. Ўтган галда адам исмини айтиб чақириб келган эдилар, яна чақираётдилар. Албатта, адам менга совға олиб келганлар, деб хулоса чиқаради.

Шундай қилиб, аналогик йўл билан хулоса чиқарганда мураккаб қонуниятлар тўғрисидаги билимлар ўзлаштирилмасда, лекин турмушнинг турли жабҳаларида ундан фойдаланиб турилади.

Тушунчалар

Тафаккур тушунчалар шаклида ифодаланади. **Тушунча** деганда биз нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим ва энг асосий хусусиятларини акс эттиришни тушунамиз. Тушунчалар ҳукмлардан таркиб топади. Шу сабабли тушунчанинг мазмунини очиб бериш учун бир қанча ҳукм юртишга тўғри келади. Масалан, одам онгли мавжудотдир деган тушунчани оладиган бўлсак, бу ерда одамнинг энг муҳим хусусияти унинг онглилиги экани қайд қилиняпти.

Тушунчалар одамнинг турмуш тажрибаси ва билимларининг ортиши жараёнида таркиб топа боради. Ана шу жиҳатдан олганда мактабдаги ўқиш жараёнида болада асосан табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида тушунчалар таркиб топтиришдан иборатдир. Демак, катта одамларга нисбатан болаларда хали тушунчалар жуда оз бўлади.

Одатда тушунчалар моҳияти жиҳатидан конкрет ва абстракт тушунчаларга ажратилади. Алоҳида олинган бир бутун нарсага алоқадор тушунча конкрет тушунча деб аталади. Масалан, стол, диван, қайрағоч, трактор ва ҳоказо. Моддий борлиқдаги нарсалардан фикран ажратиб олинган баъзи хусусият, сифат, ҳолатларга, шунингдек нарсалар ўртасидаги ички муносабатларга, қонуниятларга қаратилган тушунчалар абстракт тушунча деб аталади. Масалан, оқлик, узунлик, баландлик, кенглик, ҳаракат, ёруғлик, қиймати ҳақидаги тушунчалар ва ҳоказо.

Тушунчалар кўлами жиҳатидан 3 турга: якка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тўпланма тушунчаларга бўлинади. Якка тушунчалар якка нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчадир. Бундай тушунчаларга соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Сирдарё тушунчаларини мисол қилиб келтирса бўлади. Якка тушунчаларнинг хусусияти шуки, бу тушунчаларда ҳамиша аниқ образ мавжуд бўлади. Умумий тушунчаларда бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади. Масалан, китоб, мактаб, юлдуз, талаба ва бошқалар.

Тўпланма тушунчалар бир жинсда бўлган нарса ва ҳодисалар тўплами ҳақида яхлит фикр юритиладиган тушунчадир. Масалан, пахтазор, кутубхона, йиғилиш ва ҳоказолар. Тўпланма тушунчаларнинг бир қанчаси бирданига татбиқ қилинганда умумий тўпланма тушунчалар бўлади. Масалан, Алишер Навоий номидаги Давлат Музейи тушунчаси, якка тўпланма тушунчага оиддир. Гуруҳ, жамоа, халқ, миллат ва бошқалар, умумий тўпланма тушунчасига мисол бўла олади. Етти оғайни юлдузлар тўплами, Ҳамза театри жамоаси, Пахтакор футбол жамоаси кабилар якка тўпланма тушунчалар жумласига киради.

Фикр юритишда тушунча билан сўз ўзаро боғлиқ равишда намоён бўлади. Бир томондан сўз ёрдамисиз тушунча вужудга келмайди, иккинчи томондан сўз тушунчанинг моддий асоси ва функциясини бажаради. Тушунчалар бир ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топиши мумкин. Масалан, халқ деган тушунча бир сўздан, ўзбек халқи икки сўздан қаҳрамон ўзбек халқи уч сўздан, озодлик учун курашаётган халқлар, деган тушунча тўрт сўздан ташкил топган.

Тушунчалар фикр юритишнинг асосий жараёнлари, яъни классификациялаш, умумлаштириш ва абстракциялаш ёрдами билан вужудга келади. Сўзлар, белгилар, символлар, атамалар тафаккур жараёнида тушунчаларнинг мазмунини акс эттиради. И.П.Павлов таъбири билан айтганда, сўз иккинчи сигнал тизимининг, барча сигналларнинг сигналларидир, бинобарин шу сигналларнинг ҳаммасини ифодалайди, шу сигналларнинг ҳаммасини умумлаштиради.

Шундай қилиб, тушунчалар моҳияти ҳукмларда ёритилади, мавжуд ҳукмлар асосида ҳулоса чиқарилади. Янги ҳукм ҳосил қилинади, топилган янги белгилар, аломатлар тушунчаларни янада бойитади. Тафаккур ёрдамида инсон яратиш, кашф этиш, ихтиро қилишда давом этиши мумкин. Демак, янги тушунчалар, атамалар юзага келаверади, истеъмолдагилари эса янги мазмун касб этади. Детерминизм тамойилига биноан сўзлар янги тушунчалар

яратилишига восита бўлиб хизмат қилаверади, шунинг билан бирга тушунчалар замирида янги сўзлар ва иборалар вужудга келади, ёинки янгича талқин қилиш кучаяди. Сўз билан тушунчаларнинг чамбарчас боғланиши ва муносабати филогенезда ҳам онтогенезда ҳам операционал ва функционал хусусиятларни йўқотмайди.

Тафаккур турлари

Муайян ижтимоий муҳитда турмуш кечираётган одамларнинг эҳтиёжлари хатти-ҳаракат мотивлари нарсаларга қизиқишлар, интилишлар, майллар, ақлий қобилиятлари, хатто фаолиятлари ҳам турли тумандир. Худди ана шу боисдан уларнинг тафаккури ҳам ҳар хил ҳолатларда вазиятларда турлича тарзда вужудга келади, намоён бўлади.

Психология фанида тафаккур турлари топшириқ хусусиятига, фикр ёйиқлигига, фикрнинг оригиналлик даражасига қараб, қуйидагича шартли классификация қилинади.

А.В.Петровский муҳаррирлигида чоп этилган, “Умумий психология” дарслигида тафаккурни қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади: кўргазмали-ҳаракат, кўргазмали-образли, мавҳум назарий тафаккур турлари ва бошқалар.

Кўргазмали-ҳаракат тафаккур тури. Тарихий тараққиёт давомида одамлар ўз олдидарида турган мақсадларни дастлаб амалий фаолият нуқтаи назаридан ечганлар, кейинчилик унда назарий фаолият ажралиб чиққан. амалий ва назарий фаолият чамбарчас бир-бири боғлангандир.

Кўргазмали-ҳаракат тафаккур турига психологик адабиётларда қуйидагича таърифлар учрайди. Жумладан, В.Каримова томонидан кўргазмали-ҳаракат тафаккури одамнинг реал предметлар билан иш қилаётган пайтда фикрлаш жараёнини назарда тутаяди. “Психологик луғатда” кўргазмали ҳаракатли тафаккур амалий тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳаракатлар ёрдами билан амалга ошириладиган фикрлаш тури, деб тавсифланади.

Соф психологик фаолият бирламчи эмас, балки амалий фаолиятнинг ўзи бирламчидир. Яна фаолиятнинг тараққиёти давомида унга нисбатан мустақил назарий фикр юритиш фаолияти ажралиб чиққан. Фақат бутун инсониятнинг тарихий тараққиёти эмас, балки шу билан бирга ҳар бир боланинг психик тараққиёти жараёни ҳам даставвал соф назарий фаолият эмас, балки амалий фаолиятдир.

Агарда инсониятнинг тарихий тараққиёти муаммосидан четланиб, ушбу масалани олиб қарасак, у ҳолда амалий фаолият бирламчи эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бунинг учун инсоннинг онтогенетик тараққиётини дастлабки фазасига мурожаат қиламиз. Бола туғилишдан тортиб, то унинг боғча ёшигача даврини амалий фаолиятда кўргазмали-ҳаракат тафаккури ўсишининг асосий палласи деб аташ мумкин. Мазкур ёшдаги инсон зоти ана шу амалий фаолият негизда ақлий ҳаракатларни амалга оширади, амалий билимларни ўзлаштиради, натижада кўргазмали-ҳаракат тафаккури ўса боради. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар ўзлари ўйнаётган ўйинчоқларни қўллари билан бевосита ушлаб кўриш орқали улар билан танишадилар, шунинг билан бирга уларни идрок қилишга интиладилар. Идрок қилинган предметлар ва

ўйинчокларни ўзаро солиштирадилар, қисмларга ажратадилар, анализ ва синтез қиладилар, бўлақларга ажратилганларни яхлит ҳолга келтириб бирлаштирадилар. Катталар тушунтиришига ишонч ҳосил қилмасдан, айтиш чоғда уларни объектни синдириб ёки бузиб бўлса ҳам, уларнинг ички тузилиши билан танишиш иштиёқи, майли кучли бўлади. Шу боисдан амалий характердаги муаммоларни ҳал қилишда кўпинча бузиб, тузатиш йўли билан ҳаракат қиладилар. Кўрғазмали-ҳаракат тафаккури боғча ёшига етгандан сўнг болаларда ўз қийматини йўқота бошлайди.

Кўрғазмали-образли тафаккур тури ҳам психологик адабиётларда турлича талқин қилинади. “Психологик луғат”да таърифланишича у конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат бўлган тури. Профессор Э.Ғозиев фикрича, бевосита идрок қилинаётган предметлар эмас, балки фақат тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури кўрғазмали-образли тафаккур деб аталади. В.Каримова томонидан кўрғазмали-образли тафаккур эса кўрган кечирган нарсалар ва ҳодисаларнинг аниқ образлари кўз олдимизда гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштирилиб билвосита акс эттиришимиздир, деб талқин қилинади. Тафаккурнинг мазкур кўриниши 4-7 ёшгача бўлган болаларда намоён бўлади. Боғча ёшидаги болаларда кўрғазмали-образли тафаккур босқичига ўтгандан сўнг ҳам сақланиб қолади, лекин у ўзининг етакчи ролини йўқота бошлайди.

Кўрғазмали-образли тафаккур содда шаклда кўпинча боғча ёшидаги болаларда, яъни 4-7 ёшгача бўлган болаларда пайдо бўлади. Бу ёшдаги болаларда тафаккурнинг амалий ҳаракатлар билан алоқаси аввалгидек тўғри ва бевосита бўлмайди. Боғча ёшидаги болалар фақат кўрғазмали образлар билан фикр юритадилар ва унча тушунчага эга бўлмайдилар. Боғча ёшидаги болаларда тушунчаларнинг йўқлиги швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг кўйидаги тажрибасида жуда яққол намоён бўлади. 7 ёшга яқин болаларга ҳамирдан қилинган мутлақо бир хил, ҳажми жиҳатидан тенг 2 та соққа кўрсатилади. Болалар уни тенг деб ҳисоблайди. Болаларнинг кўз олдида битта соққа эзиб нон шаклига келтирилади. Энди болалар нон шаклидаги соққада ҳамир кўп деб ҳисоблайдилар. Болаларнинг кўрғазмали-образли тафаккурлари ҳали уларнинг идрокларига бевосита тўла бўйсунадиган бўлади. Уларнинг кўрғазмали-образли шаклда ўтадиган тафаккурлари болаларни соққага қараганда нон шаклидаги ҳамир кўпроқ деган хулосага олиб келади.

Шунинг учун улар нарса ва ҳодисаларнинг, жисм ва предметларнинг кўзга яққол ташланиб турувчи аломатига, хусусиятига, ташқи белгисига эътибор қиладилар. Лекин уларнинг ички боғланишлари ўзаро муносабатларини билдириб келадиган муҳим асосий сифатларига аҳамият бермайдилар. Объектларни фазода жойлашган ўрни ташқи, номуҳим белгиси уларнинг кўрғазмали-образли тафаккурини вужудга келтиради. Масалан, уларнинг назарида одамларни бўйининг баланд ва пастлиги уларнинг ёшини белгилайди.

Тафаккур фаоллигига қараб ихтиёрсиз (интуитив) ва ихтиёрий (аналитик) тафаккур турларига ажратилади. Интуиция деб мантикий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифаларнинг тўсатдан, кутилмаганда ҳал қилиниб қолиши жараёнига айтилади.

Кўпинча ихтиёрий тафаккур жараёни мулоҳаза, муҳокама, исботлаш, гипотеза каби шаклларда намоён бўлади. Масалан, математика, физика, кимё, психология ва бошқа фанлардаги мисол ва муаммоларни ечиш жараёни. Бундан ташқари ихтиёрий тафаккурга мантикий ёки назорат (контрол) тафаккури ҳам киради. Моддий борликни адекват акс эттириш, фикр юритиш, танқидий ва синчков бўлишни тақазо этади. Бинобарин, нарса ва ходисаларни атрофлича билиш учун объектив баҳо бериш зарурати туғилади, бу эса ўз навбатида фикр юритиш кўлами кенг, аналитик-синтетик фаолият доираси мустаҳкам бўлишини талаб қилади.

Тафаккур жараёни ихтиёрсиз юз бериши ҳам мумкин. Лекин бу ҳолда улар ихтиёрий тафаккурга суянган тарзда вужудга келади. Жумладан, одамнинг амалий, маиший ва ҳоказо фаолиятларида ихтиёрсиз равишда қатор саволлар пайдо бўлиши ва уларга беихтиёрий жавоблар ахтариш ҳоллари учраб туради. Бундай пайтларда инсон фикр юритяптими ёки йўқми буни билиш қийин, ваҳоланки, у ўзича гўё саволларга жавоб топадигандай, ширин ҳис-туйғуларни бошдан кечираётгандай бўлади, шунинг учун кўпинча “тилимнинг учиди турибди” дейилади. Одамлар қандайдир матн ёки муаммо, масала устида бош қотириб, ўтирганларида фикр юритиш мутлақо беихтиёр рўй бериб қолади ва улар асосий топшириқни бажаришдан узоқлаштиради.

Инсоният тарихий тараққиёти тарихидан шу нарсалар маълумки, йирик илмий кашфиётлар кўпинча худди шундай беихтиёр фикр қилиб турган маҳалда тўсатдан очилган. Жумладан, юнон олими Архимед солиштирма оғирлик қонунини зўр бериб, ақлий меҳнат қилиш пайтида эмас, балки ҳеч кутилмаган жараёнда, ваннада чўмилиб турган пайтида кашф этган. Улуғ рус олими Д.И.Менделеевнинг ҳикоя қилишича, у элементлар даври тизими жадвалини тузиш вақтида уч кеча-ю, уч кундуз бетиним меҳнат қилган, аммо бу вазифани ниҳоясига етказа олмаган. Ундан сўнг чарчаган олим иш столи устида уйқуга кетган ва тушида бу элементлар тартибли жойлаштирилган жадвални кўрган. Шунда Д.И.Менделеев уйқудан, уйғониб, бир парча қоғозга тушида аён бўлган жадвални кўчириб қўйган.

Кўпинча психолог ва физиологларнинг таъкидлашларича, муаммонинг бундай осон равишда ечимини ҳеч кутилмаганда юқоридаги каби беихтиёр ҳал қилиниши шу кашфиётлар олам юзини кўрганича бўлган давр ичида ойлаб, йиллаб қилинган меҳнатнинг якуни, яъни тугалланмай қолган тафаккур жараёнларининг ниҳоясига етишидир деб баҳоламоқда.

Йирик физиолог ҳамда психолог В.М.Бехтеревнинг изоҳлашича, бундай кутилмаган жараёнларнинг рўй беришига асосий сабаб бу ўрганилаётган масала тўғрисида ухлашдан олдин зўр бериб бош қотириш, ўйлаш (фикр юритиш) ва бутун зеҳни шунинг билан бирга диққат-эътиборининг тортилиши, кашф қилиниши зарур масалага тўла-тўқис

йўналишидан иборат мақсадга мувофиқлаштирилган мураккаб барқарор психик ҳолати ҳукм суришидир.

ХАЁЛ

Хаёл ҳақида тушунча

Одам ўз ҳаёти давомида илгари идрок қилган нарса ва ҳодисаларни тасаввур этибгина қолмай, балки ҳеч қачон ҳаётида учратмаган нарсаларни ҳам тасаввур эта олади. Бошқача қилиб айтганда, одам фақат илгари идрок қилган нарсаларинигина эслаш билан чекланиб қолмай, балки шу пайтгача ҳеч қаерда учратмаган янги нарсаларини ҳам ўз ҳаётида ярата олади.

Шунингдек, авлод-аждодларимизнинг ҳаётига доир тарихий китобларни ўқиётганимизда ёки бўлмаса, ўқитувчининг узоқ чет эл мамлақати ҳақидаги қизиқарли гапларини эшитар эканмиз, юқоридаги нарсаларга нисбатан тасаввурлар ҳосил бўлади. Хаёл қилиш жараёнида идрок қилинган образлар орқали ҳосил қилинган тасаввурлар ва бундай тасаввурларни онгимизда хотира орқали орттирилиши туфайли юзага келади. Демак, хаёл жараёнининг бўлиши учун хотира тасаввурларининг бўлиши шарт. Шунинг учун хаёлнинг ривожланиши инсоннинг билим бойлиги, турмуш тажрибаси билан боғлиқ.

Хаёл деб одамнинг онгида илгаридан бор бўлган вақтли алоқаларнинг (ассоциацияларни) қайтадан тикланиши ва бир-бири билан янгича қўшилиши орқали нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини ҳосил қилишга айтилади.

Хаёл – образ тасаввур ёки ғоя шаклида янги нарсанинг яратилиши, онг фаолияти, яъни илгари идрок қилинмаган нарсаларнинг образларини мавжуд тасаввурлар асосида мияда яратишда ифодаланадиган фаолиятдир.

Хаёлнинг инсон ҳаётидаги ўрни жуда каттадир. Исталган меҳнат фаолиятини оладиган бўлсак, хаёлнинг иштирокисиз деярли амалга ошириб бўлмайди. *Масалан*, бирор нарса яшаш бирор ўсимликни ўстириш учун қўлга киритиладиган натижаларни олдиндан билиш, яъни хаёлда тасаввур этиб кўриш лозим бўлади. Шунинг учун хаёл жуда кўп фаолиятларнинг таркибий қисмига киради.

Кишининг бутун руҳий ҳаёти шахснинг билиш фаолияти ва эмоционал иродавий ҳолатлари билан узвий боғлиқ. Хаёл идрок хотира тафаккур каби мантикий билиш жараёнлари билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. Хаёлнинг маҳсули шундаки, у орқали аввалги тажрибалар қайта ишланади. Хаёл тафаккур билан шундай боғлиқ-ки, хаёл ҳам, тафаккур ҳам муаммоли вазиятлардан келиб чиқади ва шахс эҳтиёжларига асосланади. Тафаккурда фикрлар, тушунчалар асосида ифодаланади.

Хаёл жараёнларининг нерв-физиологик асослари

Хаёл қилиш жараёни жуда ҳам мураккаб акс эттириш жараёни бўлишига қарамай, унинг асосида ётган физиологик механизмларни академик. И.П. Павловнинг олий нерв-фаолияти ҳақидаги таълимоти асосида маълум даражада тушунтириб ўтиш мумкин. Хаёлнинг нерв физиологик асосида ҳам миянинг пўстида илгари ҳосил қилинган вақтли алоқаларнинг (ассоциацияларнинг) яна қайта тикланиб, бир-бири билан янгича қўшилиш жараёни ётади. Шуни ҳам айтиш керакки, бош мия ярим шарларида илгари

хосил қилинган вақтли алоқалар бирин-кетин тикланадилар ва бинобарин уларнинг кўшилишлари ҳам аста-секин юзага келади. Ана шунинг натижасида бош мианинг пўстида инсон ўз шахсий ҳаётида ҳеч қачон идрок қилмаган нарсаларнинг образлари пайдо бўлади. Бу образларнинг кўпи воқеликка мутлақо тўғри келмайди ва натижада тормозланиб қоладилар. Бошқа бирлари эса воқеликка тўғри келганлиги ҳамда инсон фаолияти учун миядан янги имкониятлар очиб бергани туфайли амалий фаолият натижалари билан мустаҳкамланадилар. Хаёл қилиш жараёни ҳамisha нутқ орқали амалга оширилиши туфайли нутқнинг нерв-физиологик асосида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти ҳам фаол қатнашади. Бундан ташқари хаёл қилиш жараёнида диққат, хотира, тафаккур ва ирода жараёнлари ҳам иштирок қилади. Ана шу нуқтаи назардан олганда хаёлнинг (хусусан ижодий хаёлнинг) нерв физиологик механизмларни тўла тушунтириб бериш учун етарли илмий маълумотлар йўқ. Ҳозирги кунда фан ва техниканинг жуда тез темп билан ривожланиши ижодий хаёл жараёнининг олдида катта вазифалар кўймоқда. Масалан, космик фазони забт этиш, инсоннинг ойга чиқиши, мураккаб ақлли машиналарнинг яратилиши ва шу кабилар инсон тафаккури ҳамда ижодий хаёлнинг юксак тараққиёти натижасида қўлга киритилмоқда.

Одамнинг уйғоқ пайтида юзага келадиган хаёл жараёни маълум даражада тартибот ва ихтиёрий характерга эга бўлади. Шунинг учун одам ўзининг хаёл қилиш жараёнини олдидаги мақсад ва вазифаларга бўйсиндира олади. Одам ўзининг билимлари, тушунчаларига асосланган ҳолда хаёлий образларнинг пайдо бўлишини идора қила олади.

Бош миё катта ярим шарларининг барча томонлари тормозланиб, одам ухлаган пайтида ҳам хаёл туш кўриш шаклида юзага келади. Одатда одам ухлай бошлаган пайтида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти билан боғлиқ бўлган нерв ҳужайралари ҳаммадан олдин тормозланади. Уйқу билан боғлиқ бўлган тормозланиш жараёни мианинг ҳамма жойига баравар равишда тарқалмайди. Натижада айрим жойлар тормозланмасдан қолади ва кутилмаган даражада ажойиб муносабатларга кириша бошлайди. Ана шунинг учун туш кўриш иккинчи сигналлар тизимининг назоратсиз жуда бетартиб, пала-партиш равишда юзага келадиган ассоциациялардан иборат бўлади.

Хаёл жараёнлари

Хаёл жараёнлари инсоннинг тажрибаси ва билим доираси, шунингдек ўтмиш тажрибалари билан белгиланади.

Агглютинация – «елимлаш» деган маънони билдириб, унда турли қисмларни битта қилиб янги образ яратилади. *Масалан:* ялмоғиз кампир, сув париси, кентавр, ссфинкс образлари ва бошқалар.

Гиперболизация – образларни катталаштириш ёки кичиклаштириш шунингдек, алоҳида қисмларни ўзгартиришдир. *Масалан:* Гулливер, лилипут, Алпомиш, Рустам паҳлавон образлари кабилар.

Тизимлаштириш – ўхшатиш орқали айрим тасаввурларни улар орасидаги фарқларни силлиқлаш; типиклаштириш-бир хил образларни қайтарилиши бўлиб, ҳар бир давр учун типик бўлган образларни яратиш

Масалан: А.Каҳҳор ҳикоялари («Ўғри», «Бемор») А.Қодирий («Ўтган кунлар») романи кабилар.

Акцентлаштириш – айрим белгиларни таъкидлаш орқали образлар яратиш *Масалан:* ўртоқлик ҳазиллари. Акцентлаштириш бадиий адабиётларда жуда кўп қўлланилади.

Юқоридаги хаёл жараёнлари орқали яратиладиган образлар анализ ва синтез жараёнида рўй беради. Чунки ҳар бир нарсани ёки ҳодисани аввал анализ (тахлил) қилиб кўрилади, кейин уларни синтез (бирлаштириш) қилиш орқали янги образлар ҳосил қилинади.

Хаёл жараёнида хаёл тасаввурларининг хотира тасаввуридан фарқи муҳим аҳамиятга эга.

- Хаёл тасаввурлари онгда пайдо бўлади ва барқарор бўлади.
- Хотира тасаввурдаги нарса доимо таниш нарсасдек ҳис қилинади. Хаёл тасаввурлари эса янгиликни ҳис қилиш туйғуларини беради.
- Хаёл тасаввурлари инсоннинг қизиқиш ва идеаллари билан боғлиқ бўлгани сабабли янгиликни ҳис қилиш туйғулари оқибатида вужудга келади.

Хаёл турлари

Одатда биз тасаввур хаёли, ижодий хаёл, ихтиёрий ва ихтиёрсиз хаёл деб хаёлни бир неча турларга ажратамиз. Айнан хаёл турларини куйидаги тарзда ифодалаш муҳим саналади.

Тасаввур хаёли деб ўтмишда бўлиб ўтган ёки ҳозирда бор бўлган лекин бизнинг турмуш тажрибамизда шу пайтгача учратмаган, яъни биз идрок қилмаган тасаввур ва образлар яратишга айтилади.

Тасаввур хаёлини одатда тикловчи хаёл деб ҳам юритилади. Тикловчи ёки тасаввур хаёлини инсон ҳаётидаги роли ғоят даражада каттадир. Агар тикловчи хаёл бўлмаганда одам ўқий ҳам олмаган бўлар эди. Биз жуда кўп нарсаларни кўрмаган, яъни бевосита идрок қилмаган бўлсак, ҳам уларни тасаввур эта оламиз: бунда биз бошқа одамларнинг айтиб бўлган сўзлари асосида ўқиган китобларимиз асосида хаёлий тасаввур ва образлар яратамиз. *Масалан,* болалар китобчалардан ўқиб берилган эртаклардаги қаҳрамонларни уларнинг бағоят ботирликларини, кўрқокликларини ва бир-бирларига ёрдам беришларини хаёлий тасаввур орқали акс эттирадилар. Тикловчи ёки тасаввур хаёли жараёнида одам кўз олдида келтираётган образнинг объекти ҳақиқатдан ҳам муайян бир жойда бўлганлигини англатади. Тасаввур ёки тикловчи хаёл боғча ёшидаги болаларда ҳам бўлади. *Масалан:* уларга ўқиб берилаётган ҳикояни эшитар эканлар, ҳикоядаги афсонавий қаҳрамонлар, уларнинг баланд қоялар устидаги қурилган қасрлари кўз ўнгиларида гавдалана бошлайди.

Ижодий хаёл – деб тажрибамизда бўлмаган ва воқеликнинг ўзида ҳам учратмаган нарса ва ҳодисалар ҳақида тасаввур ҳамда образлар яратишдан иборат хаёл турига айтилади.

Ижодий хаёл мураккаб акс эттириш жараёни бўлиб, одамнинг ҳаётида жуда катта аҳамиятга эгадир. Одам ўзининг ижодий хаёли орқали бирор янги, шу пайтгача кўрилмаган нарса яратади. *Масалан:* Ёзувчи асари учун

типик образ яратганда унинг хаёли ижодий бўлади. Тадқиқотчининг бирор тадқиқот устида ишлаганида ҳам унинг хаёли ижодий бўлади.

Ижодий хаёл образлари сўзларда ёки моддий объектларда тасвирланиши мумкин. Ижодий хаёл маҳсули, яъни тасаввур ва образлари санъатнинг ҳамма турларида архитектурада, фан ва техника соҳасидаги ихтироларда намоён бўлади. Шунини ҳам назарда тутиш керакки, тасаввур хаёли билан ижодий хаёл ўртасидаги фарқ фақат нисбий характерга эгадир. Худди ижодий хаёл жараёнидаги каби тасаввур хаёли жараёнида ҳам аслида нарсаларнинг образлари янгидан ижод қилинади. Ана шунинг учун хаёлнинг бу икки турини бир-биридан батамом ажратиб бўлмайди.

Ижодий хаёлнинг махсус тури орзудир. **Орзу** ижодий хаёлнинг, тилакнинг келажакка қаратилган шаклидир. Орзусиз киши бўлмайди. Орзу одамнинг у ёки бу фаолиятига ундайдиган стимул турткич ҳисобланади. Лекин орзунинг бошқа салбий турлари ҳам бор. *Масалан*, одамни асосий иш фаолиятдан бошқа ишга судрайдиган орзулар ҳам бўлади. Шундай одамлар ҳам бўладики, улар ўзларининг аниқ фаолиятларини орзу билан алмаштириб, тилак ва истакларига ширин орзудагина етиб юрадилар. Уларнинг «қурук хаёлпарастлар» деб юритилади.

Хаёл қилиш жараёни ҳамма билиш жараёнларидаги каби ихтиёрсиз ва ихтиёрий хаёл турларига бўлинади.

Ихтиёрсиз хаёл деб – одам ўзининг олдига ҳеч қандай мақсад қўймасдан, иродани ишга солмасдан, қандайдир ўз-ўзига образ ва тасаввурларни яратишига айтилади.

Ихтиёрсиз хаёл шу топдаги кучли эҳтиёж туфайли майдонга келади. *Масалан*: одам жуда ташна ёки жуда оч бўлган пайтида унинг хаёлида ҳар турли таомлар, дарё ва булоқ сувлари пайдо бўла бошлайди. Одамнинг айна шу чоқдаги ҳиссий ҳолати, яъни ҳис-туйғулари ҳам ихтиёрсиз хаёлнинг майдонга келишига сабаб бўлади. Чунончи, ваҳима ёки кўрқинч ҳисси пайтида одамнинг хаёлига кўрқинчли нарсаларнинг образлари кела бошлайди.

Одамнинг туш кўриши ҳам ихтиёрсиз хаёл фаолиятларидан ҳисобланади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, одам ухлай бошлаган пайтда бош мия пўстининг ҳамма жойлари тормозланмай, айрим жойлари ишлаб туради. Ана шу ишлаб турган жойларидаги нерв хужайраларида илгари ҳосил қилинган образ ва тасаввурлар қайта тикланиб, одам туш кўра бошлайди. Бунда мия пўстининг энг асосий марказлари (иккинчи сигналлар тизими) тормозланган бўлгани туфайли ҳеч қандай назорат бўлмайди. Натижада образ ва тасаввурлар бир-бири билан аллақандай муносабатларга кириб, одам палапартиш туш кўра бошлайди.

Ихтиёрий хаёл жараёнлари бетартиб равишда, эмас балки муайян бир жараёнда ўтади. Бу тартиб одамнинг эҳтиёжлари, мақсадлари, ҳиссиётлари фикр ҳамда маслаклари билан белгиланади.

Ихтиёрий хаёл деб олдиндан белгиланган мақсад асосида ирода кучини ишга солиб муайян образ ва тасаввурларни яратишга айтилади. Демак, ихтиёрий хаёл ҳамини маълум мақсад ва вазифаларни бажариш билан

боғлиқ бўлади. Бундай мақсад ва вазифалар бошқалар томонидан қўйилиши мумкин. *Масалан*, рассом ўзи ишламоқчи бўлган суратнинг мавзусини ўзи белгилайди. Ёзувчи ёзмоқчи бўлган асарнинг мавзусини ўзи танлайди ва ўзи бадиий образларни яратади. Умуман санъат асарларининг ҳаммаси ихтиёрий хаёл натижасида майдонга келади.

Бироқ шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ихтиёрий хаёл баъзан ихтиёрсиз хаёлга ўтиб кетиши мумкин. Шунинг учун ихтиёрий хаёл ихтиёрсиз хаёлдан батамом ажралган ҳолда рўй бермайди. Ихтиёрий хаёл жараёни ҳамиша беихтиёр қилинадиган хаёл дақиқаларини ўз ичига олади. *Масалан*, рассомлар ёки композиторлар ўзларининг бирор янги асарларини ихтиёрий тарзда яратаётганларида баъзан ихтиёрсиз равишда айрим фикрларга берилиб кетишлари мумкин.

Реалистик хаёл – турида воқелик акс эттирилади, орзулар амалга ошади.

Фантастик хаёл – амалга ошмайдиган хаёл туридир.

Хаёл сифатлари.

Кишиларнинг хаёли кенглиги, мазмундорлиги, кучи ва реаллиги, фантазия бойлиги жиҳатидан фарқ қилади. Хаёл кенглиги воқеликнинг кишилар фаолияти учун бўладиган доираси билан белгиланади. *Масалан*, киши санъат, техника, спорт, билимга қизиқса ва улар ҳақида хаёл қилса, бундай кишининг хаёли кенг бўлади.

Хаёлнинг унумдорлиги бирор нарсага нисбатан хаёлнинг бойлиги, хилма-хиллиги билан белгиланади. Хаёл кенг бўлса, у мазмундор ҳам бўлади. Хаёл фаолиятнинг бирор соҳасида намоён бўлади. Хаёлнинг кенглиги ва мазмундорлиги кишининг билим ва тажрибасига боғлиқ.

Хаёл кучи кучсиз ва кучли бўлади. Кучли хаёлда одам жуда тез таъсирланади. *Масалан*, биз “Ўтган кунлар” романини, “Шайтанат” романларини ўқиганимизда хаёл кучли бўлиши натижасида таъсирланамиз. Илмий асарни, зерикарли, ҳикояларни ўқиганимизда эса хаёлимиз кучсиз бўлади. Қизиқиш кучли бўлса, хаёл ҳам кучли бўлади. Болаларнинг хаёли фантазияга бой бўлади. Меҳнат фаолияти натижасида хаёл сифатлари ривожланади.

Хаёл кучи қуйидагиларга боғлиқ бўлади.

1. Хаёл кучи эҳтиёж, қизиқиш, истакларнинг кучига боғлиқ бўлади. *Масалан*: фақат шу бугунги кун ҳақида ўйласа, одамнинг хаёли кучсиз бўлади.
2. Хаёл кучи ҳиссиётга боғлиқ бўлади, ҳиссиёт қанчалик кучли бўлса, хаёл шунчалик эркин бўлади.
3. Хаёл кучи идрокка боғлиқ бўлади. Биз идрок қилганимизда диққат билан идрок қилсак, хаёл кучайиб, кенгаяди, агар диққатимиз хаёлга қаратилса, унда идрок қилсак, хаёл кучайиб кенгаяди, агар диққатимиз хаёлга қаратилса унда идрок сусаяди. *Масалан*, баъзан бир хаёлга берилиб, атрофдаги нарсаларни кўрмаймиз, эшитмаймиз.

Хаёл кучи кишининг аҳволига, асаб тизимига боғлиқ бўлади, яъни асаб тизимининг тетиклигига, чарчаб қолганлигига, соғлигига ва бетоблигига

боғлиқ бўлади. *Масалан*: ҳарорат жуда баланд бўлиши натижасида образлар жуда ёркинлашиб кетади. Натижада бундай пайтда одам алаҳсирайди. Галлюцинация хаёлнинг кучли намоён бўлишидир.

Хаёлнинг реаллиги – воқеликни тўғри акс эттирувчи хаёлий образларнинг яратилиши, генийларни хаёлининг кучи реал хаёлдир. *Масалан*, космосга учиб хаёлни олдиндан тасаввур этиш. Хаёлнинг реаллиги одамнинг тажрибасига, билимига, тафаккурига боғлиқ бўлади. Образлар амалга ошмаса, бу реал хаёл бўлмайди, балки фантастик хаёл бўлади. Болаларда хаёл катталарга тақлид қилиш орқали ўсади. Болаларда фантазия жуда кучли, масалан, улар оддий чўпни «учқур от» деб тасаввур қилиб ўйнайдилар. Уларни қахрамон деб ҳис қиладилар. Ясли ёшига нисбатан боғча ёшидаги болалар хаёли бир мунча кенгрок бўлади. Уларда хаёл асосан кенгрок бўлади. Бола катталарга тақлид қилиб, шофёр, доктор бўлади ва ҳоказо. Боғча ёшидаги болаларда хаёл ихтиёрий бўлади. *Масалан*, катта одам болага кубиклардан уй яшаш, расм чизиш каби топшириқлар беради. Боғча ёшидаги болаларнинг хаёли катталар билан мулоқотда бўлиш таъсирида ўсади. Болалар эртақларни тинглашни, воқеаларни эшитишни ёқтирадилар.

Катталарнинг фикрларини эшитиш натижасида болаларда улар ҳали кўрмаган нарсалар тўғрисида образлар пайдо бўлади. Болалар ўйин вақтида эркин образларни яратадилар.

Кичик ёшдаги болалар хаёлининг ўсиши учун тарбиячининг олиб борадиган машғулоти, турли ўйинларини тасаввур этишлари катта аҳамиятга эга. Асосан қизиқишлар хаёлнинг ўсишига ёрдам беради.

Хаёл фаолияти кучли бўлса унинг мазмуни кенгрок идрок қилинади. Хаёл тасаввурлари эса олиб қолиш, эса тушириш боғланишларини вужудга келтириш учун таянч бўлади. Тафаккур жараёнидаги яққоллик хаёл фаолияти туфайли содир бўлади. Хаёл фаолияти туфайли туғиладиган ҳислар кўпинча анча кучли ва барқарор ҳислар бўлади.

Хаёлнинг асосий хусусиятлари

Хаёл жараёни ва унинг вужудга келиши бир қанча шароитларга боғлиқдир. Хаёл ҳар доим маълум бир йўналишга эга. Одатда вужудга келган хаёл одамнинг ўз фаолияти давомида нимага интилаётгани, нимани истаётгани билан боғлиқ бўлади. *Масалан*, тарбиячи тарбияланган болаларнинг ким бўлиб етишишларини хаёлан кўз олдида келтириб кўради.

Хаёл жараёнининг хусусиятларидан бири шундан иборатки, хаёл одамнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва ўз олдида кўйган вазифалари билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Лекин шуни айтиб ўтиш лозимки, одамнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари ҳамма вақт ҳам истаган нарсаларга эришавермайди. Кўпроқ одамнинг хаёлида ҳамма вақт кўркинчи нарсалар гавдалана боради.

Ана шу пайтдаги эҳтиёжининг таъсири билан одамнинг хаёли ўтмишда идрок қилинган нарсалардан ҳосил бўлган тасаввурни ижодий равишда қайта ишлаб, янги образлар ярата бошлайди.

Хаёл жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, хаёл хамиша бой тажриба ҳамда билимларга асосланади. Агар билим етишмаса,

хаёлий тасаввур ҳосил бўлмайди. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга қадимги давр инсонлари ҳақида гапирилса, улар худди ҳозирги замон кишилари сингари тасаввур қиладилар. Бунинг асосий сабаби билимларнинг етишмаслиги, шунингдек мазкур ёшдаги болалар тарихий музейларда бўлмаганликлари, театрларга тушиб, тарихий асарларни кўрмаганликлари, тарихий киноларни ҳали жуда кам кўрганликлари туфайли бундай тасаввурларни ҳосил қилишнинг уддасидан чиқа олмайдилар.

Хаёл жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан навбатдагиси хотира тасаввурларини анализ ва синтез қисмидан иборатдир. Хаёл учун материал бўладиган тасаввурлар хаёл яратиб бераётган образларга кўпинча тўлиқ ҳолда кирмасдан, балки қисман фаолиятида рўй беради. Бунда муайян тасаввурлардан ажратиб олинган элементларни бошқа тасаввурлар билан қўшиш ва бир туркум қилиш жараёни рўй беради. Мана шундай синтез қилиш фаолиятида фойдаланадилар, улар яъни ёзувчилар ўз асарларидаги қайдномаларнинг типларини бир қанча айрим тасаввурлардан вужудга келтирадилар.

Ниҳоят хаёлнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, агар идрок образлари айни ҳозирги пайтдаги нарсалар билан боғлиқ бўлса, хотира образлари ўтган замондаги нарсаларнинг образларини тиклаш билан боғлиқ бўлса, хаёлий йўл билан яратилган образлар эса ҳозирги ва ўтган замонгагина эмас, балки келажак замонга, одам келажакда нима ишлар қилишини хаёлан тасаввур қилиб кўриш билан боғлиқ бўлиши мумкин.

ҲИССИЁТ

Ҳиссиёт ҳақида тушунча

Одам ташқи муҳитдаги турли-туман нарса ва ҳодисаларни идрок қилар экан, ҳеч вақт бу нарсаларга батамом бефарқ бўлмайди. Одамнинг акс эттириш жараёни доимо фаол характерга эгадир. Акс эттириш жараёни куйидагиларни қамраб олади:

- а) шахснинг эҳтиёжни қондириш имкониятига эгаллигини;
- б) қондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилик кўрсатадиган объектларга субъект сифатида қатнашиши;
- в) уни ҳаракат қилдирувчи билимга интиштирувчи муносабатлар ва ҳоказо.

Чунки одам атрофидаги ҳар турли нарсаларни идрок қилиб акс эттирар экан, бу нарсаларга нисбатан маълум муносабатда бўлади. Масалан, бизга айрим нарсалар ёқса, яъни кайфиятимизни кўтариб юборса, бошқа бир нарсалар ёқмайди ва кайфиятимизни бузиб, дилимизни хира қилади. Баъзи бир овқатни одам жуда ҳам ёқтиради, бошқа бир овқатни эса мутлақо кўргиси келмайди ёки айрим одамлар бизга хуш келади ёки бошқа бир одамлар эса нохуш келади. Умуман одам атрофидаги ҳамма нарсаларга нисбатан муносабатда бўлади ва унинг муносабатлари ҳам акс эттирилади.

Кишилар идрок қилаётган, кўраётган, эшитаётган, бажараётган, ўйлаётган, орзу қиладиган нарсаларга бефарқ бўлмайдилар. Бир хил предметлар, шахслар, характерлар, воқеалар бизни қувонтиради, бошқалари хафа қилади яна бошқалари ғазаб, нафратимизни уйғотади. Биз хавф остида

колганимизда кўрқувни ҳис қиламиз, душман устидан ғалаба қозониш ёки қийинчиликни енгиш завқ уйғотади.

Юқоридаги таърифлардан кўриниб турибдики, **ҳиссиёт** бизнинг туйғуларимизнинг ўзига хос акс эттириш жараёни бўлиб, бунда нарса ва ходисаларни акс эттириш жараёнида бизда туғиладиган ички кечинмалар ва муносабатлар акс эттирилади. Демак, ҳиссиётлар ўз-ўзидан юзага келмасдан, ташқи оламдаги нарса ва ходисаларнинг таъсири билан боғлиқ равишда юзага келади.

Эмоция – шахснинг воқеликка ўз муносабатини ҳис қилишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёж ва қизиқишлари билан боғлиқ бўлган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмаларидир. Келтирилган таърифлардан кўринадики, ҳиссиёт тушунчаси эмоцияга нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, шахснинг кундалик ҳаёти, турмуш тарзидаги барча жабҳаларни камраб олади.

Ҳиссиётлар ўзининг юзага келиши нуқтаи назаридан одамнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва интилишлари билан боғлиқ бўлади. Масалан, одамнинг органик эҳтиёжларини қондириши билан боғлиқ бўлган ҳиссиётлар одамда роҳатланиш, қаноатланиш туйғусини юзага келтиради. Органик ҳиссиётларни қондира олмаслик одамнинг руҳини тушириб, кайфиятини бузиб, азобланиш, тоқатсизланиш ҳиссига сабаб бўлади.

Одамнинг ҳиссиётлари унинг мазмуни ҳамда шакллари, ижтимоий-тарихий шароит билан боғлиқ бўлади. Ижтимоий тарихий тараққиёт даврида одамнинг эҳтиёжлари ўзгариб боради. Натижада одамда борган сари янги, янги ҳиссиётлар, чунончи, маънавий, интеллектуал ва эстетик ҳиссиётлар пайдо бўлади.

Ҳиссиётлар ҳам бошқа билиш жараёнлари каби одамнинг фаолиятлари давомида намоён бўлади. Масалан, меҳнатсеварлик ҳиссини юзага келтириш учун маълум муддат давомида ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиш керак. У ёки бу фаолият даврида юзага келган ҳиссиёт ана шу фаолиятнинг ўзига таъсир қилиб, уни ўзгартиради. Масалан, ҳоҳламасдан ўзини мажбур қилиб ишлаётган одам билан ўзи ҳоҳлаб ситқидилдан ишлаётган одам ишининг унумдорлиги ўртасида жуда катта фарқ мавжуд. Одамнинг кайфияти яхши хурсанд, руҳи тетик бўлганда иши ҳам баракали бўлади, аксинча одамнинг дили ғам, қандайдир ташвишли ёки ғамгин бўлганда кўли ишга бормайди. Ана шу жиҳатдан олганда ҳиссиётнинг инсон ҳаётидаги роли жуда каттадир. Ҳиссиёт бошқа билиш жараёнларига ҳам таъсир қилади. Масалан, одамнинг руҳи тетик, хурсанд бўлган пайтда, идроки ҳали жуда жонли, эса олиб қолиши, туйғуларга бой, тафаккури ўткир, нутқи бурро бўлади.

Ҳиссиётнинг нерв-физиологик асослари

Ҳиссиёт бошқа ҳамма психик жараёнлар каби бош мия пўсти қисмининг фаолияти билан боғлиқдир. Бош мия ҳиссиётларнинг кучини ва барқарорлигини идора қилиб туради. Ҳиссиётлар бошқа билиш жараёнларидан фарқли бош мия пўстининг фаолиятидан ташқари организмнинг ички аъзолари фаолияти билан ҳам боғлиқдир, бошқача қилиб айтганда ҳиссиётлар вегетатив нерв тизимининг фаолияти билан ҳам

боғлиқдир. Чунончи, одам каттиқ уялган пайтида қизариб кетади, каттиқ кўрққан пайтида эса ранги ўчиб, қалтираб кетади, хаттоки одамнинг овозида ҳам ўзгариш пайдо бўлади. Ана шундай ҳиссий ҳолат юз берган пайтда одамнинг юраги тез ура бошлайди, нафас олиши ҳам тезлашади.

Демак, одам маълум ҳиссий ҳолатни бошдан кечираётган пайтда унинг қон айланиш тизими, нафас олиш органлари нутқ аппаратлари ички секреция безлари ҳам қатнашади. Масалан, материални яхши билмайдиган талаба имтиҳон топшираётганда терлаб кетади, томоғига нимадир тикилиб, гапани гапира олмай қолади. Одамда каттиқ кўрқиб пайтида «Юраги орқага тортиб кетди», «Совуқ тер босиб кетди» каби ибораларнинг ишлатилиши ҳиссиёт пайтида одамнинг ички аъзоларининг иштирок этишидан далолат беради.

Жуда кўп ҳиссий ҳолатлар бош миянинг яқин пўстлоқ ости қисмларининг оралиғи билан ҳам боғлиқдир. Масалан, кўриш тепалиги деб аталувчи қисм айрим ҳисларни ифодаладиган ихтиёрсиз ҳаракатларнинг маркази ҳисобланади.

Одамда учрайдиган юксак маънавий ҳиссиётлар ҳам ўзининг нерв-физиологик асосига эга бўлиши керак (чунончи интеллектуал, ахлоқий, эстетик ҳиссиётлар). Бу жиҳатдан академик И.П.Павловнинг динамик стереотип ҳақидаги таълимоти жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда академик И.П.Павлов шундай деб ёзган эди: **«Менимча, кўпинча одатдаги турмуш тартибининг ўзгарган пайтларида одат бўлиб, қолган бирорта машғулот яқин кишидан жудо бўлганда, аклий изтироб чоғида кечириладиган оғир ҳиссиётларнинг физиологик асоси худди эски динамик стереотипнинг ўзгариши, унинг йўқолиши ва янги динамик стереотипнинг қатъийлик билан ҳосил бўлишидан иборат бўлса керак».**

Айрим мураккаб ҳиссиётларнинг асосида динамик стереотипнинг ётиши яққол кўринади. Масалан, эстетик ҳиссиётни оладиган бўлсак, бирон ёқимли кўйдан лаззатланиш, ёки бирон машҳур рассомнинг ишлаган ажойиб суратларини томоша қилиб, роҳатланиш эстетик ҳиссиёт ҳисобланади. Агар бу ҳиссиётларнинг нерв-физиологик асосларини таҳлил қиладиган бўлсак, кўйидагиларни кўришимиз мумкин. Масалан, бизга жуда ёқадиган куй бошқа миллат одамига ёқмаслиги мумкин. Бунда ажабланишга ҳеч қандай ўрин йўқ. Биз ёшлиқдан бошлаб мазкур куйни бир неча юз мароталаб эшитиб боришимиз натижасида ана шу куйга нисбатан деярли бузиб бўлмайдиган ниҳоятда мураккаб динамик стереотип юзага келади. Ана шунинг учун айрим куйлар бизга ёқади, айримлари эса ёқмайди. Суратлар масаласига келганда шуни айтиш керакки, қадимги классик асарлар уларнинг ишланиш услуби реаллиги бизни ҳайратда қолдириб завқ туғдиради. Аксинча, ҳозирги рассомлар томонидан ишланган расмлар одамда қандайдир нохуш ҳиссиётни туғдиради. Демак, узоқ йиллар давомида юзага келадиган динамик стереотиплар айрим мураккаб ҳисни ташкил қилади.

Шундай қилиб, ҳиссиёт вегетатив нерв тизими орқали бошқариладиган ички аъзо фаолияти билан боғлиқ бўлса ҳам бари бир бош мия пўсти орқали идора қилинади. Чунки академик И.В.Павловнинг

фикрича, одамнинг бутун аъзойи баданида бўладиган ҳар қандай ходисаларнинг ҳаммасини бош мия пўсти қисмидаги нейронлар идора қилади. Ана шу жиҳатдан олганда ҳиссиётнинг нерв-физиологик асоси бош мия пўсти билан боғлиқ.

Инсон ва ҳайвонлардаги эмоциялар

Одам ҳис-туйғулари билан ҳайвон ҳиссиётлари ўртасида жуда катта фарқ бўлади. Одамда жуда кўп миқдорда ҳис-туйғулар борки, бундай ҳиссиётлар ҳайвонларда учрамайди. Шунинг учун ҳам одам ҳам ҳайвон учун умумий бўлган ғазабланиш, кўрқиш, жинсий ҳиссиёт, қизиқувчанлик, хурсандчилик, ғамгинлик эмоциялари ҳайвонларда сифат жиҳатидан фарқ қилади.

Инсоний эмоциялар «инсонийлаштирилган» ижтимоий шароит билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Эмоцияларнинг «инсонийлашуви» шундай намоён бўладики, ичдан кечадиган ҳиссиётлар мазмуни, жуда бой ва мураккабдир. Одамлар билан меҳнат, сиёсат, маданияти, оилавий ҳаёт ўртасида пайдо бўлган муносабатларнинг кўплиги, соф инсоний ҳиссиётларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Улар болаларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига очиқ кўнгиллик билан жилмайиш, кексалар ва ногиронларга ҳурмат билан жой беришни ўргатди. Одам ўз ҳиссиётларини ўзи бошқаради. Баъзи кишилар эмоцияларини яшириш ниятида қарама-қарши эмоцияларни ифодалайдилар. Масалан, қайғуриш ёки қаттиқ оғриқ пайтида кулимсираш, кулгилари келган пайтда юзларини жиддий, ўйчан ҳолга келтира оладилар. Лекин ўзининг имо- ишоралари ва мимикаларини бошқара олишга қараганда нафас олиш, қон айланиш ва овқат ҳазм қилиш тизимидаги ўзгаришларни ушлаб қолиш жуда қийин бўлади. Одам хаяжонланган пайтда бир маромда нафас ола билади, кўз ёшларини ушлаб қола олади, лекин рангини ўзгартириш ёки қизартиришга қодир эмас. Аммо эмоцияларни пайдо қилувчи нарсалардан ўзини чалғитиши мумкин.

Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши

Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши биринчидан, ифодали ҳаракатлар (юз ифодаси, қўл, оёқ ҳаракатлари), иккинчидан организмдаги турли ходисаларни, яъни ички аъзолар фаолиятининг ва ҳолатининг ўзгаришида, учинчидан табиатда, яъни организм қон таркибидаги ва бошқа суюқликлардаги кимёвий ўзгаришларни, шунинг билан бирга модда алмашинувида бўладиган ўзгаришларни ўз таркибига олади.

Ҳис-туйғуларнинг ташқи ифодасига юз ифодаси, имо-ишора, важоҳат ва қадду-қоматнинг ўзгариши, айирув, ташқи чиқарув безларининг фаолияти (сўлак, тер ажралиши) ва айрим ҳаракатлар хусусиятларидаги ўзгаришларни киритиш мумкин. Бунга нутқнинг фаол ўзгаришлари, «овоз мимикаси» ва гаплар таркибининг синтаксис ўзгариши, «тутилмасдан гапириш», ёки алоҳида «силлиқлик» ҳамда «ифодалилик»нинг юзага келиши ниҳоят ҳиссиёт ўзининг тўла қисман ифодасини топадиган хатти-ҳаракатларга тааллуқлидир. Кишининг эмоционал кечинмалари вақтида нутқнинг тезлиги ўзгаради. Кўпинча нутқнинг синтаксис тузилиши бузилади, тезлиги ва аҳамияти ўзгаради. Ўтказилган текширишлар шуни кўрсатадики,

ғамгинлик ва маъюслик ҳисларини ифодаловчи кишининг овози беихтиёр пасайиб кетади, сўзлашган кишининг товуши ҳам бўлиниб-бўлиниб чиқади.

Ҳисларни кечириниш шакллари

Ҳиссиёт кечинмалари турли ҳолатларда турлича тезлик билан пайдо бўлади. Баъзан ҳиссиёт тўсатдан, дарҳол пайдо бўлади. Масалан, киши бирдан хурсанд бўлиб кетади, дарҳол ғазабга келади, аччиқланади ва ҳоқозо. Лекин баъзан шу ҳиссиётлар ўзи дафъатан кўзғалмайди, балки аста-секин туғила бошлайди. Шундай ҳиссий кечинмаларнинг қай даражада тез пайдо бўлмаслигини белгилаш қийин ёки бутунлай билиб бўлмайди. Эмоционал кечинмаларнинг кучи турлича бўлиши мумкин. Ҳиссиётларни кучи аввало ёқимли ва ёқимсиз туйғуларнинг нақадар кучли бўлишидадир. Ҳиссиётнинг кучи шу ҳиссиётни шахснинг нақадар эҳтирос билан кечирилганлиги билан белгиланади.

Ҳиссиётнинг кўзғалиш хусусиятлари пайдо бўлиш йўлини кучи ва барқарорлиги бир қанча сабабларга боғлиқдир. Атроф-муҳитнинг ҳолати шу пайтдаги эҳтиёжларнинг кучи шу ҳислат тузилишига сабаб бўлган ҳодисаларнинг шахсий ва ижтимоий аҳамиятини англаши, одамнинг дунёқараши, бу ҳислат қандай вазиятда пайдо бўлиши ва ўтмиши ҳамда шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир. Ҳисларнинг айни вақтда нақадар тез кучли ва барқарор бўлишига кўра ҳис-туйғуларнинг қуйидаги турлари фарқланади: ҳиссий тон, эмоциялар, аффект, стресс, кайфият ва бошқалар.

Ҳиссий тон. Ҳиссиёт кўпинча фақат ҳиссий тус сифатидаги руҳий жараёнларнинг ўзига хос томони тариқасида намоён бўлади. Ёқимли суҳбатдош, кулгули воқеа, ёқимсиз хид, зерикарли китоб, кўнгилдаги машғулот, хушчакчақ саёҳат, оғир иш кабилар.

Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-биридан ажралиб туришига қарамай, бундай сифатни ҳиссий ҳолатлар **стеник** (юнонча сўздан олинган бўлиб, куч деган маънони англатади) хусусиятли дейилади. Бунда эмоциялар дадил хатти-ҳаракатларга, мантикий мулоҳазаларга, нисбий изланишларга куч қувват, қаноат бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни нарвонсиз олади», кимларгадир холис ёрдам қилишга шошади. Фаоллик қилиб, тинчимаслик унинг сифатига айланади.

Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг суствлиги, моторли, кучсизлиги билан тавсифланади. Бундай ҳиссий ҳолат **астеник** (юнонча сўздан олинган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъносини билдиради) деб аташади. Бундай ҳиссиёт инсонни бўшаштиради, уни хаёлга чўмдиради, хаёлпараст қилиб кўяди. Шу сабабдан фавкулотда шахсдаги бефойда эмоционал кечинмага, уялиш, виждон азоби, андиша эса кўрқоқликка айланиб қолиши хавфи кучли.

Психик жараёнлардан айниқса, эмоция ўзининг аниқ ташқи ифодасига эга бўлиши билан тавсифланади. Эмоционал ўзгаришлар организмнинг ташқи ўзгаришларида шу қадар яққол ифодаланадики, биз одамни ташқи кўринишига қараб, унда қандай хусусиятлар юз бераётганини, унинг хурсанд ёки хафалигини, ғазабланганлигини ёхуд бирор нарсадан кўрқиб кетганини

ва шу каби ҳис-туйғуларнинг кўпини айтиб бера оламиз. Ҳиссиётларнинг ташқи аломатлари ифодали ҳаракатлар деб аталади.

Эмоцияларнинг ташқи ифодаси турли кўринишларда рўй берадики, унда асосий ўринни кўргазмали жихатлар асосий ўрин эгаллайди.

Биринчидан, эмоциялар нафас олиш аъзоларининг ишларида ўзгариш ясайди. Масалан, ёқимли ҳис-туйғулар ишга тушганда нафас олишнинг тезлиги ва амплитудаси ортади, ёқимсиз ҳис-туйғулар устун келганда камаяди, кўзгалган вақтида нафас ҳаракатлари тезлашади ҳамда чуқурлашади, зўр бериш вақтида-секинлашади ва юзакилашади, ҳаяжон вақтида тезлашади, ҳамда кучсизлашади, кутилмаган ҳолатда, ҳайрон қолишда зудлик билан тезлашади, кўрқувда секинлашади ва ҳоказолар.

Турли эмоционал ҳолатларда нафас олишнинг ўзгариши

а) хурсандликда нафас олиш бир минутига 17 марта;

б) фаол ҳафаликда 9 марта;

в) кўрқишда 64 марта;

д) жаҳл чиққанда 40 марта.

Иккинчидан, эмоция имо – ишораларда, мимикада, яъни кишининг юзида бўладиган ҳаракатларда ҳамда бутун баданнинг маънодор ҳаракатларида кўринади.

Учинчидан, гуморал ҳаракатлардаги, яъни организмнинг қон таркибидаги ва бошқа суюқликлардаги кимёвий ўзгаришларни ва шунинг билан бирга модда алмашишида бўладиган янада чуқур ўзгаришларни ўз таркибига олади.

Демак, эмоцияларнинг ташқи ифодасига мимика, имо-ишора, афт-башара ва қад-қоматнинг ўзгаришлари, айрим ташқи секреция безларининг фаолияти ёш сўлак, тер ажралиши ҳамда айрим ҳаракатларнинг хусусиятларидаги ўзгаришлар, яъни уларнинг тезлиги, кучи, координацияси ва ҳоказолар киради.

Эмоцияларнинг энг аниқ ва яққол кўринишларидан бири кулги билан йиғидир.

Л.Н.Толстой ўз асарларида одамнинг руҳий ҳолатини ифодаловчи нигоҳларнинг 85 хилини ва кулишнинг 97 хилини тасвир этган. «Ҳар хил сабаб билан йиғлаган пайтда одамнинг боши ва оғзи ҳар хил қиёфада ўзгаради» - деган эди. Леонардо да-Винчи.

Рус психологи П.М.Якобсон томонидан ишланган расмлардан кўриниб турибдики, одамнинг афтидаги қиёфа асосан лаблар, қош ва кўз ўзгаришларининг бир-бирига нисбатан турлича ҳолатга, шунингдек, кўзнинг қанчалик чакнаб туришига боғлиқдир. Кўзнинг қанчалик чакнаши кўз ёшининг миқдори, кўз шиллиқ пардасидаги томирларнинг катталашуви билан белгиланади. Масканинг тагида кўриниб турган кўз ўзининг ифодасини йўқотган бўлади. Кўз, лаб, ковок, қошнинг ҳар хил ҳолати, хатто одам чехрасини ҳам турли қиёфага киритади.

Одам ҳиссиётларини билдиришнинг энг нозиги ва энг кучлиси санъат, хусусан, музика билан лирик шеърлардир, уларни том маънода ҳиссиётнинг тили дейиш мумкин.

Одам ўзини ва гавда ҳаракатларини, шунингдек товушни атайлаб чиройли қилиб кўрсатиши мумкин. У гарчи «муайян ҳиссиётларни ўзи кечирмаётган бўлса ҳам ўша ҳиссиётларни ифодалайдиган ҳаракатлар қила олади.

Ҳар бир киши ҳам ўз ҳиссиётларининг ташқи ифодаларини маълум даражада ўзгартириши мумкин. Одамларни кундалик муомалаларида баданнинг хилма-хил ифодали ҳаракатлари, имо-ишоралар хусусан, кўз билан қилинадиган имо-ишоралар, товушнинг оҳанги, ғамгинлиги муҳим аҳамиятга эга. Шунчаки бир хўмрайиш, салгина жилмайиб кулиш, елка қисиш каби ифодали ҳаракатлар кишининг мақсадини англатади.

Кайфият тушунчасига психологик манбаларда турли нуқтаи назардан ёндашилган тақдирда ҳам мазмунан улар бир хилликни англатади. Жумладан К.Турғунов луғатида шахснинг кучсиз ёки ўртача кучга эга бўлган нисбатан барқарор умумий эмоционал ҳолати, А.В.Петровскийнинг “Умумий психология” дарслигида кайфиятлар анча вақт давомида кишининг бутун хатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий ҳиссий ҳолатини ифода этади, деб таъкидланади. Профессор Э.Ғозиев фикрича, кайфият шахснинг руҳий жараёнларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолатдир. Кайфият, яъни одамнинг хурсанд ёки ғамгин кайфияти ҳеч вақт сабабсиз майдонга келмайди. Одам бажараётган бирор ишнинг маваффақиятли тугаши ёки имтиҳондан яхши ўтиш- яхши тетик кайфиятни юзага келтиради. Қилаётган ишингизни олдинга юрмаслиги ёки ишга берилган ёмон баҳо одамда маъюслик, кучига ишонмаслик кайфиятини туғдиради.

Кайфиятнинг хуш ёки нохуш бўлиши, биринчи навбатда одамнинг сихат-саломатлиги билан ҳам боғлиқдир. Масалан, ичимиз қаттиқ оғриб турган вақтда кайфият чоғ бўлмайди.

Одатда одамда кайфиятнинг у ёки бу тури, яъни хушчақчақлик хурсандлик ёки ғамгинлик, маъюслик, тушкунлик устун бўлиши мумкин. Ана шунга қараб одамлар хушчақчақ, ғамгин, серташвиш деб турли гуруҳларга бўлинадилар. Лекин шуни айтиш керакки, одам ўз кайфиятининг кули бўлиб, қолмай, уни бошқара билиши керак. Ўз кайфиятини идора қила биладиган одамларнинг ҳар доим руҳи тетик, кайфияти чоғ ва ишида унум бўлади. Кайфиятни идора қила олмайдиган одамлар билан яшаш жуда қийин бўлади. Бундай одамлар арзимаган нарсдан кайфиятини бузиб, тўмсайиб юрадиган ёки аразлаб ётадиган одамлар бўлади. Бундай одамларни одатда «сиркаси сув кўтармайдиган» ёки «жаҳли бурнини учида турадиган» одамлар дейишади. Агар одам ҳар доим ўйлаб, ақл билан иш тутса, кайфиятини бўлган бўлмаган нарсаларга бузавермайди.

Инсон кайфиятини пайдо бўлишига ва ўзгаришига таъсир қилувчи қуйидаги иккита омилларни таҳлил қилиш лозим: Улардан биттаси объектив ва субъектив хусусиятли вазиятдир: а) табиий омилларга тааллуқли бўлган вазият (ҳавонинг совуқлиги ёки иссиқлиги); б) шахслараро муносабатнинг ноқулайлиги ва бошқалар. Иккинчисини бир манба сифатида талқин қилиш мумкин, бу-субъектив, шарт-шароитлардир. Масалан, меҳнат ва ўқиш фаолиятига керакли воситаларнинг мавжудлиги. Иккинчи субъектив

муносабатлар, илиқ психологик муҳит, мулоқатмандлик мароми, рағбатлантириш, мулоқот ўрнатиш услуби, шахсиятига тегмаслик, тенг ҳуқуқлилиқ, шахснинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш ва ҳоқозо.

Аффект тушунчасига берилган таърифларга асосий эътиборни қаратадиган бўлсак бу ҳам шахснинг кучли эмоционал ҳолатлари билан боғлиқдир. К.Турғуновнинг луғатида айтилишича, аффект тез ва кучли пайдо бўлиб, шиддат билан ўтадиган қисқа муддатли эмоционал ҳолатдир. А.В.Петровскийнинг “Умумий психология” дарслигида аффект ҳаддан зиёд тез кечиши билан мияда пайдо бўлувчи, шахсни тез қамраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи жараёнлар устидан иродавий назорат бузилишига етакловчи организм аъзолари функциясини издан чиқарувчи эмоционал жараёнларга айтилади. М.Воҳидов дарслигида аффект тўсатдан тез пайдо бўлиб, тез орада ўтиб кетадиган ниҳоятда кучли ҳиссий ҳолат сифатида эътироф этилади.

Аффект лотинча сўз бўлиб, руҳий ҳаяжон эҳтирос деган маънони англатади. Аффектлар кўпинча тўсатдан пайдо бўлади ва баъзан бир неча минут давом этади. Аффект ҳолатида кишини онгини тасаввур қилиш, фикр қилиш қобилияти тораяди, сусайиб қолади. Аффектлар вақтида одамнинг ҳаракатлари кутилмаган тарзда портлаш сингари бирданига бошланиб кетади. Баъзан аффектлар тормозланиш ҳолати тарзида намоён бўлади ва бундай ҳолатда организм бўшашиб, ҳаракатсиз бўлиб ва шалвираб қолади. Бундай ҳолат кўпинча одам бирданига қўрққанида, тўсатдан қувонганида ва шу каби ҳолатларда ўзини йўқотиб қўйиш кўринишида намоён бўлади.

Аффект ҳолатини бошланишида шахс инсоний қадриятларнинг барчасидан узоқлашиб, ўз ҳиссиётининг оқибати тўғрисида ҳам ўйламайди, ҳатто тана ўзгаришлари, ифодали ҳаракатлар билинмай боради. Кучли зўриқиш оқибатида майда кучсиз ҳаракатлар барҳам топади. Тормозланиш мия ярим шарлари пўстини тўлиқ эгаллай бошлайди, қўзғалиш пўстлоқ ости нерв тугунларидан оралиқ мияда авж олади, холос. Бунинг натижасида шахс ҳиссий кечинмасига (даҳшат, ғазаб, нафратланиш, умидсизлик ва ҳоқазолар) нисбатан ўзида кучли ҳоҳиш сезади.

Маълумотларнинг кўрсатишича кўпинча ҳиссиётлар аффектив шаклда ўтиши тажрибаларда синаб кўрилган. Жумладан: 1) театр томошабинларида; 2) тантана нашидасини сураётган оломонларда; 3) эс-хушини йўқотган телбасимон одамларда; 4) илмий кашфиёт лаҳзасида; 5) тасодифий қизгин учрашувларда, жўшқин шодликларда мужассамлашади.

Аффектлар вужудга келишининг дастлабки босқичида ҳар бир шахс ўзини тушуниш, ўзини қўлга олиш, удалаш қурбига эга бўлади. Уларнинг кейинги босқичларида иродавий назорат йўқотилади, иродасиз ҳаракатлар амалга оширилади, ўйламасдан хатти-ҳаракат қилинади. Аффектив ҳолатлар маъсулиятсизлик, ахлоқсизлик, мастлик аломатида содир бўлади, лекин шахс ҳар бир ҳаракати учун жавобгардир, чунки у ақл-заковатли инсондир. Аффектлар ўтиб бўлгандан кейин шахснинг руҳиятида осойишталик, чарчаш ҳолати ҳукм суради. Баъзи ҳолларда ҳолсизланиш, барча нарсаларга лоқайд муносабат, ҳаракатсизлик, фаолликнинг барҳам топиши, ҳатто уйкуга

мойиллик юзага келади. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, аффектив қўзғалиш муайян давргача давом этиши, баъзан ўқтин-ўқтин кучайиши ёки сусайиши содир бўлиб туриши мумкин.

Стресс тушунчасининг мазмуни моҳияти борасида қатор таърифлар учрайди. **Стресс** – инсон организмни ҳаддан ташқари зўриқиш натижасида пайдо бўладиган танглик жараёнидир.

Стресс кўринишига қараб икки турга ажратилади:

1.Конструктив – биз туридаги (кўпчилик орасида);

2.Деструктив – мен туридаги (якка шахс ўзи билан) кечадиган жараён.

Стресс ҳолатини оддий тилда айтадиган бўлсак, бу инсонларда кечадиган тушкунлик ҳолатидир. Инсоннинг ақлий жиҳатлари ва физиологик тизимида стресс ҳолати бўлмаслиги мумкин эмас. Булар кўп ҳолларда мулоқотларда ва бошқа ижтимоий жараёнларда юз беради. Стрессни физиологик ва психологик турлари мавжуд. Физиологик стресс – бу ўта жисмоний зўриқиш, бирор оғриқ, қўрқув, касалликлар натижасида вужудга келади.

Физиологик стресс организм ўта зўриқиши, температуранинг баланд ёки паст бўлиши, нафас олишнинг қийинлашиши билан боғлиқ бўлади. Масалан, баъзида одам организмда қаттиқ оғриқ бўлганда, оғриқ нимадан келиб чиққанлигини тушуниб ета олмаслик оқибатида одамда қўрқув, хавотирланиш пайдо бўлади ва стресс ҳолатига олиб келади.

Психологик стресс-одамнинг руҳий ҳолатига воқеаларни таъсири туфайли пайдо бўладиган стресс .

Психологик стресс информацион стресс ва эмоционал стресс турларига ажралади.

Информацион стресс ахборотларни ҳаддан ташқари кўп қабул қилиш вазифаларни бажаришда бир қанча ечимлар бўлса-да, аниқ улардан қайси бирини танлаш юқори даражадаги шиддат билан қарор қабул қилишдаги иккиланиши натижасида келиб чиқиши мумкин. Ахборотларни ҳаддан ташқари кўп қабул қилиш оқибатида одам психикаси зўриқади (чарчайди) ва буйрак усти безларидан стрессли гармонлар кўп ишлаб чиқара бошлайди. Ҳаддан ташқари зўриқиш натижасида мияда тормозланиш юз беради ва оқибатда тангликка олиб келган ахборотгина мияда акс этаверади. Мия бошқа ахборотларни ташқи таъсири қабул қила олмай қолади. Бу баъзи ҳолларда салбий ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Мияда стрессга олиб келган ахборот тормозланиб, сақланиб қолганда танглик ҳолатининг юқори нуқтасига чиққанда танглик ҳолатидан чиқиб кетолмай ўз жонига қасд қилишгача олиб келиши мумкин.

Эмоционал стресс-таъқиқ қилиш, фалокат, ҳаётининг ўзгаришлар (оилавий можаролар, тўсатдан ишдан бўшатиш яқин кишисини йўқотиш, узоқ муддатли севгидан қутила олмаслик сабабли, хавф остида қолганда, атрофдагилар томонидан нотўғри муносабат қилинганда ва ҳоказоларда) кўринади.

Олимлар ўтказган тадқиқотлар шунини кўрсатадики, фалокат, ҳаётининг ўзгаришлар, кундалик ташвишлар кўпроқ стресслар ҳисобланади.

Фалокат – бу нотинчлик, уруш, ер қимирлаш, сув тошқинлари, автоҳалокатлар ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси инсон руҳий ҳолатига жуда катта салбий таъсир кўрсатади. Олимлар шуни таъкидлашадики, қаттиқ ер қимирлаши, сув тошқинлари, ёнғин бўлиши каби фалокатларнинг инсон руҳиятига катта таъсир кўрсатиши натижасида хавотирланиш даражаси юқори бўлиши кузатилади.

Ҳаётий ўзгаришлар – бу инсонни ҳаётида юз берадиган воқеа ва ҳодисалардир. Масалан, яқин кишисининг ҳалок бўлиши, қутилмаганда иш ўрнини йўқотиши, ажралишлар ва ҳоказо. Агарда инсон бир қанча инқирозли вазиятни бошидан ўтказса, қаттиқ касалланиши ва ҳаттоки ўлимга ҳам олиб келиши мумкин.

Кундалик ташвишлар – бу иш жойларида содир бўладиган қийинчиликлар, ўқиш жойларидаги ўқувчиларнинг ўқувчиларга, ўқитувчиларнинг ўқитувчиларга нотўғри муносабатда бўлишлари, имтиҳонларни муваффақиятсиз яқунланиши ва ҳоказоларда намоён бўлади. Кундалик ташвишлар майда стрессларни келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин, майда стресслар тўпланиб бориб инсон соғлиғига таъсир кўрсатади. Жумладан, қон босимининг ошиши, юрак фаолиятининг бузилиши ва бошқаларда кузатилиши мумкин. Доимий юз бериб турадиган кундалик ташвишлар, ақлий, жисмоний, эмоционал ва руҳий зўриқишга олиб келиши мумкин.

Стресс айрим одамларда енгил кечади, айрим одамларда жиддийроқ, қийинроқ ўтади. Бунга асосий сабаб қуйидагилар деб белгиланади: унинг ҳосил бўлиши стрессли вазиятга қай даражада муносабатда бўлишимизга ва бу ҳолатни баҳолашимизга ва у билан курашишимизга боғлиқдир. Масалан, оптимист одамлар стресс ҳолатини тақдирнинг бир синови деб қабул қилса, пессимист одамлар унинг ҳаётига хавф-хатар туғилди, деб қабул қилар эканлар. Пессимистларда хавотирланиш даражаси юқори бўлади ва улар вақтида овқатланмасалар ҳам стресс ҳолатига тушиб қолаверадилар. Психологлар Майкл Шайер ва Марльз Карвер фикрича, оптимист инсон энг оғир, қийин вазиятда ҳам яхши деб олдинга интилади, ўз организмида стресс мослашиб олишига йўл қўймайди.

Умуман олганда стресс атамаси XX-асрнинг 40-йилларига келиб оммавийлашган. Бунга сабаб стресс ҳолатини тўғри тушуниш ва ундан ҳимояланишни ўрганиш, чунки стресс турли салбий муносабатлар натижасида вужудга келиши мумкин.

Биринчи бўлиб стресс бўйича 1932 йили физиолог Уолтер Кеннон ва 1936 йилда врач Ганс Селье чуқурроқ тушунча беришга ҳаракат қилганлар. У.Кенноннинг гомеостаз назарияси асосида 1933 йилда «Психика ва тана» асари яратилди. Бу асарда барча ташқи шароит ўзгаришларига оптимал (тўла) мослаша оладиган бир яхлит организм ҳақида ёзилган. Организмдаги турли ўзгаришлар, яъни очлик, кўрқув, жаҳлдорлик ҳолатларини кўп йиллар кузатиб ўрганиш натижасида «гомеостоз» яъни организмни ички ҳолатини давомийлиги назарияси яратилди. Унинг фикрича, гемостоз ва ташқи муҳит таъсирида асосий ўринни марказий ва вегетатив нерв тизими эгаллайди.

Марказий нерв тизими ташқи-муҳит, билан вегетатив нерв тизими эса гемеостоз ҳолатини сақлаб туради. Бундан организмни «қочиши ва курашиши» учун энергия ишлаб чиқарувчи симпатoadренал тизими муҳим роль ўйнайди.

Юксак ҳислар

Ҳиссий жараёнларнинг ҳар хил шакллари нормал одамда алоҳида, яқка ҳолда мавжуд бўлмайди. Юзлаб ва минглаб кечириладиган эмоциялар, аффектлар, кайфиятларда аниқ яшайдиган умумлаштирилган ҳислар **юксак ҳислар** дейилади. Юксак ҳислар ўз таркибига биринчи соддарок кўринишдаги турли ҳисларни олади.

Инсон фаолиятининг қайси бир тури, ёки қайси бир соҳаси, ҳисларни қайси бирининг асосий эканлигига қараб, юксак ҳисларнинг муҳим турлари: праксик, ахлоқий, интеллектуал, эстетик турлари ажратилади.

Праксик ҳислар. Инсон амалий ҳаётининг исталган соҳаси мақсадга мувофиқ ақлий фаолиятига, шахснинг уларга нисбатан муайян муносабатда бўлиш соҳасига айланиб қолади. Бу биринчи навбатда бирор мақсадни англабгина қолмай, уни эътироф этадиган ёки инкор қиладиган мақсадларга эришиш йўллари баҳолайдиган таъсир қилиш усуллари ва кўламларини маъқуллайдиган ва маъқулламайдиган, уларни тўғри танланганлигига шубҳаландиган, ниҳоят муваффақият ёки муваффақиятсизлик ҳиссини кечирадиган меҳнат фаолиятида кузатилади. Меҳнат инсон ҳаётининг асоси бўлиб, инсоннинг меҳнатга бўлган ҳиссий муносабати юксак ҳислар орасида муҳим ўринни эгаллайди,

Меҳнат фаолиятида шахс:

1. Бирор мақсадни англайди.
2. Уни эътироф қиладиган ёки инкор этади.
3. Мақсадга эришиш йўллари баҳолайди.
4. Уни тадбиқ этиш усуллари ва қурол воситаларини маъқуллайди ёки маъқулламайди.
5. Уларнинг танланганлигига шубҳаланади.
6. Инсон муваффақият ёки муваффақиятсизлик ҳиссини кечиради ва ҳоказо.

Ахлоқий ҳислар одамнинг бошқа кишиларга, жамоа ва ўзининг ижтимоий бурчларига бўлган муносабатларида ифодаланади. Инсон бу ҳисларни кечирар экан, маълум ахлоққа, яъни ижтимоий ахлоқ-қоидалари ва нормалари мажмуига асосланиб, бошқа кишиларнинг хатти-ҳаракатларига ёки руҳий ҳусусиятларига ҳамда ўзининг хатти-ҳаракатларига баҳо беради.

Шахснинг етакчи ахлоқий ҳисларидан бири бу бурч ҳиссидир. Бу ҳис одам яшаб ва ишлаб турган тор доирадаги жамоа (оила, мактаб, ишлаб чиқариш, корхона) манфаатлари нуқтаи назаридан туриб, ҳаракат қилиш лозимлигини англаганда ҳам кечирилади. Одам ўзининг ижтимоий бурчлари нималардан иборат эканлигини билиб ва тушунибгина қолмай, балки уларни бажариш зарурлигини ичдан ҳис қилиб қайғуради. Кишилар ҳаёти ва фаолиятида ўзаро ёрдамлашиш, ҳамжиҳатлик, интилиш ва манфаатлар бирлигига асосланган ўртоқлик муносабатлари юзага келади.

Ўртоқлик муносабатларининг юксак чўққиси дўстлик ҳиссида намоён бўлади. Дўстлик ҳисси ўртоғига меҳрибонликда уни кўриш у билан гаплашиш ўз фикр ҳислари билан ўртоқлашишда намоён бўлади. Ҳақиқий дўстлик ҳисси дўстга нисбатан юксак талабчанлик билан боғлиқдир. Хато ва камчиликларни тузатишга ҳам ёрдам бериш, дўстликка яқин бўлган муҳим ахлоқий ҳис муҳаббат ҳиссидир. Муҳаббат жамиятда никоҳ ва оиланинг ахлоқий психологик асоси ҳисобланади.

Агар одамнинг жамиятдаги хатти-ҳаракатлари ахлоқ нормаларига мутлақо зид бўлса, одам виждон азобига учрайди. Виждон азоби мураккаб ҳиссий ҳолатдир. Мободо одам бирор ахлоқсиз ҳаракат қилиб, виждон азобига учраса, ундан қутилиши жуда қийин бўлади. Чунки виждон азобига учраган одам жамият олдида ўзининг ноҳақлигини биледи ва ўзини-ўзи сўроқ қила бошлайди. Шунинг учун одам ўзидан-ўзи қочиб қутила олмагандек, виждон азобидан ҳам ҳеч қачон қочиб кета олмайди.

Маълумки, виждон азоби кишининг қалбида чуқур ички кураш ҳиссини туғдиради. Ўз хатти-ҳаракатида ахлоқ тамойилларига амал қилмаган, уяти ҳам виждони бўлмаган кишиларни «виждонсиз» одамлар дейилади. Киши ёмон бир иш қилиб қўйганлиги бу кишининг ўзига муносиб эмаслигини, англаши бир томондан виждонини қийнайди, виждон азобига солади, иккинчи томондан ахлоқ талабларига хилоф иш қилиш билан бошқалардан маломатга қолишни, уларни ўрнига нисбатан салбий ҳислат пайдо қилишни ҳам тушунади. Масалан, мазкур жараёнга қуйидаги мисолни келтириб ўтиш жоиз. АҚШ президенти Р. Трумэн 1945 йили 6 августда Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарларига атом бомбасини ташлашга буйруқ берган эди. Американинг биринчи даражали учувчиси Майор Клод Изерли Хиросимага атом бомбасини ташлаб 300 000 кишини ёстиғини қуритишда иштирок этди. Атом бомбаси зарбидан ўлган ёш болаларни қарияларни, хотин-қизларни ўз кўзи билан кўрган Изерли ватанига қайтганда “Хиросима қахрамони”ни сифатида уни тантана билан кутиб олишади.

Изерлини виждон азоби кундан кунга баттарроқ қийнай бошлади. У виждонини тинчитмоқ учун нафақадан, ҳамма мукофатлардан воз кечди, ўзига берилган орденларни қайтариб бермоқчи бўлди. Пул тўплаб Хиросимага ёрдам юборди. Аммо виждон азоби ҳамон уни эзарди, таъқиб қиларди, кечалари ухлолмасдан ўзини ўзи ўлдиришга уриниб кўрарди. Аммо натижа чиқмади, зора камасалар, деб жиноят қилди. Ниҳоят Клод Изерли ақлдан озибди, деб уни жиннихонага ётқиздилар.

Эстетик ҳислар ҳам юксак ахлоқий ҳислардан ҳисобланади. **Эстетик ҳис** деганда биз гўзалликни идрок қилиш, гўзалликдан завқланиш ва гўзаллик яратишга интилишни тушунамиз. Эстетик ҳиссиёт ҳамма одамларга хос бўлган ҳиссиётдир. Атрофдаги табиат манзаралари эстетик ҳиссиётларимизнинг биринчи манбаи ҳисобланади. Масалан, баҳор фаслидаги тоғ манзаралари яйловларда қўй ва кўзичоқларнинг ўтлаб юришлари, баланд қорли қояларни узоқлардан мағрур туришлари одамда эстетик лаззатланиш ҳиссини туғдиради ёки худди денгиздек кўз

илғамайдиган кўм-кўк пахтазорлар узокларда чиройли бўлиб кўриниб турган дала тепаликлари одамда қандайдир кўтаринки руҳ туғдиради.

Одамлар ҳаётнинг турли фактларига ва уларнинг санъатини акс эттиришига қандайдир гўзаллик ёки хунуклик фожиали ёки кулгули, олийжаноблик ва разиллик, нозик ёки дағал ҳодисалар сифатида муносабатда бўладилар. Бу ҳислар тегишли баҳоларда эстетик дидларда намоён бўлади ва ўзига хос бадиий лаззатланиш ҳолатида кечирилади.

Эстетик ҳиссиётларнинг манбалари жуда кўп ва хилма-хилдир. Масалан, табиат манзараларидан лаззатланишдан ташқари тасвирий санъат асарлари, бадиий-адабий асарлар, музыка ва хайкалтарошлик, архитектура ва меъморчилик ишлари ҳам одамда эстетик ҳисни туғдиради. Бундан ташқари одамларнинг ўзаро бир-бирлари билан бўлган муносабат ва муомалалари ҳам эстетик ҳиссиётларнинг манбалари бўла олади. Одамнинг кийиниши, уйининг тутиши, қандай жиҳозланиш, бошқалар билан муомаласи ҳам эстетик ҳисларимизнинг манбаи бўла олади. Масалан; дағал гаплашадиган кишидан одам нафратланади, аксинча муомалали, гапни ўринли ва маданиятли қилиб гапирадиган кишидан одам завқланади. Шундай одамларга тақлид қилгиси келади. Умуман одамнинг эстетик ҳиссиётлари кўп манбаларга эга бўлган мураккаб ҳиссиётлардандир.

Интеллектуал ҳиссиётлар ҳам ўз моҳияти жиҳатидан ахлоқий ҳиссиётларга яқин бўлган ҳиссиётлардир. **Интеллектуал ҳиссиётлар** одамнинг билиш жараёни билан боғлиқ бўлган ҳиссиётлар бўлиб, бирор нарсадан ҳайрон қолиш, ҳайратда қолиш, шубҳаланиш каби ҳолатларда ифодаланади. Интеллектуал ҳиссиётларга даставвал ажабланишни киритиш мумкин. Ажабланиш инсон билиш фаолиятининг ажралмас томонидир. Ажабланган ва қандайдир тушуниб бўлмайдиган, ҳайратда қолдирадиган эмоцияларга берилиб қолган одам ўзининг билиш эҳтиёжларини қондиришга интилади. Ҳақиқатни излаш шубҳаланиш ҳисси билан бир вақтда амалга ошириш мумкин. Бу ҳис одам фаол билиш фаолияти орқали ҳосил қилган ғоя ҳамда эътиқодларни ҳаётга тадбиқ қилиш учун бўлган курашнинг кийин дақиқаларида унга мадад бўлади.

ИРОДА

Ирода ҳақида тушунча

Маълумки, инсоннинг эҳтиёжлари ижтимоий тузум шакллари тараққиётига қараб ўзгаради. Шу боис ўз эҳтиёжларини қондириш учун инсон ҳаракат қилади. Шахс ўз ҳаракатлари ёрдами билан муҳитга мослашади ва ундан ўз эҳтиёжлари учун фойдаланади. Лекин шу билан бирга одам муҳитни ўз эҳтиёжларига мувофиқлаштириб ўзгартиради, қайта қуради ва ўзига мослаштиради.

Одамнинг шахс сифатидаги фаоллик хусусияти шундан иборатки, ўз эҳтиёжларини қондиришга ёрдам берадиган ҳаракатлари инстинктив ҳаракатлар эмас, балки асосан оқилона, онгли ҳаракатлардир. Бу онглилик шундан иборатки, одам олдиндан бирон-бир мақсадни кўзлаб ҳаракат қилади, шу мақсадга етишиш учун ёрдам бера оладиган воситали йўл ва

усулларни олдиндан қидириб топади, тўсқинлик ва қийинчиликларни енгиш учун онгли равишда куч-ғайратини ишлата олади.

Одам фақат ўзига хос маданий-ижтимоий эҳтиёжларини қондиришдагина эмас, балки, табиий-биологик эҳтиёжларини қондиришда ҳам онгли ва оқилона равишда иш тутлади.

Одам теварак – атрофдаги нарсаларни ўзгартириб ўзига мослаштирар экан, янгилик яратади, ижод қилади, шу янгиликни теварак-атрофдаги воқеликка қўшади, воқеликни ўзгартиради ва тўлдиради. Умуман одам ҳар доим ҳаракат қилмасдан тура олмайди. Ана шу жиҳатдан олганда одамнинг барча ҳаракатларини икки туркумга бўлиш мумкин. Улардан биринчиси ихтиёрсиз ҳаракатлар бўлса, иккинчиси ихтиёрий ҳаракатлардир.

Одамнинг ихтиёрсиз ҳаракатлари қатъий бир мақсадсиз, кўпинча импульсив тарзда, яъни рефлектор тарзда юзага келади. Масалан, йўталиш, акс уриш, кўз қовоғини очиб юмилиши ва шу кабилар. Бу ҳаракатларни одам олдиндан ўйлаб режалаштирмайди. Ихтиёрсиз ҳаракатлар ҳар қандай шароитда юз бериши мумкин. Ихтиёрсиз ҳаракатлар баъзан, одамнинг ақлий фаолиятлари билан ҳам боғлиқ бўлади. Чунончи, ихтиёрсиз идрок, ихтиёрсиз диққат, ихтиёрсиз эсда олиб қолиш, ихтиёрсиз эсга тушириш ҳолатлари ҳам бўлади. Бундай ҳолларда одамнинг ихтиёрсиз ҳаракатлари идрок қилинаётган нарсанинг бошқа нарсалардан кескин фарқ қилиши ёки одамнинг қизиқишлари, эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ бўлади.

Иродавий ҳаракатларда ҳар доим мақсад аниқ бўлади. Одам ўз олдида кўйган мақсадидан келиб чиқадиган натижаларни ҳам олдиндан тасаввур эта олади. Ана шунинг учун ҳар қандай қийинчиликларни енгиб бўлса ҳам мақсадини амалга оширишга интила боради. Масалан, одам бирор иморат солаётган пайтда охириги натижа қандай бўлиб чиқишини жуда яхши тасаввур этади ва шунинг учун қандай қийинчиликлар бўлса ҳам енгиб ишни давом эттира беради. Ёки талаба университетнинг биринчи курсига кирганда қандай мутахассис бўлиб чиқишини яхши билади ва шунинг учун барча қийинчиликларга чидаб ўқишни давом эттира беради.

Умумий иродавий фаолиятни ёки алоҳида актни амалга оширишнинг муҳим хусусиятларидан бири амалга оширилаётган ҳаракатларнинг эркин эканлигини англашдан иборатдир.

Одамнинг иродавий ҳаракати тўла-тўқис детерминизмга, яъни сабабий боғланиш қонунига бўйсунди. Шу билан бирга иродавий фаолиятнинг бевосита сабаблари шароитида иродавий ҳаракатларни белгилаб берадиган турли-туман ҳаётий шароитлар бўлиши мумкин.

Одамнинг иродавий фаолияти объектив жиҳатдан боғлангандир. Иродавий фаолиятнинг муҳим хусусиятларидан бири, иродавий ҳаракатларни одам ҳамма вақт шахс сифатида амалга оширади. Худди мана шунинг билан боғлиқ равишда иродавий ҳаракатлар одам тўла равишда жавоб берадиган иш сифатида бошдан кечирилади. Иродавий фаолият туфайли шахс кўп жиҳатдан ўзини маълум шароитда англайди, ўз ҳаёт йўли ва тақдирини ўзи белгилаши мумкин.

Ироданинг энг муҳим хусусияти унда фаолиятни амалга оширишнинг пухта ўйлаб чиқилган режанинг мавжудлигидир. Аввалдан режалаштирилмаган хатти-ҳаракатларни **иродавий ҳаракат** деб бўлмайди. Шу билан бирга ирода аввалдан мавжуд бўлмаган, лекин фаолиятни натижасига эришишдан сўнг ҳосил бўлиши мумкин бўлган қониқишга бутун эътиборини қаратишдан иборатдир.

Кўп ҳолларда ирода вазият ёки қийинчилик устидан ғалаба қозониш эмас, балки ўз-ўзини енгиш ҳамдир. Бу айниқса, мувозанатсиз, ҳиссий, кўзгалувчан, суст кишиларга хос бўлиб, ўзларининг табиий характерологик хусусиятлари билан курашишга тўғри келади.

Ҳеч бир муаммо ироданинг иштирокисиз ҳал этилмайди. Инсон кучли иродасиз катта муваффақиятга эриша олмайди. Одамзод бошқа тирик мавжудотлардан ўзининг онги ва ақли билангина эмас, балки иродасининг мавжудлиги билан ҳам ажралиб туради.

Ироданинг нерв-физиологик асослари

Иродавий яъни ихтиёрий ҳаракатларнинг нерв – физиологик асосида бош мия катта ярим шарлари пўстлоғининг шартли рефлекслар ҳосил қилишдан иборат бўлган мураккаб фаолияти ётади. Иродавий ҳаракатлар ҳар доим тўла онгли ҳаракатлар бўлгани учун бош мия пўстлоғида юзага келадиган оптимал кўзғалиш манбалари билан ҳам боғлиқ бўлади. Бу ҳақда академик И.П.Павлов шундай деб ёзган эди: “Менинг тасаввуримча, онг айти шу чоғда худди шу шароитнинг ўзида маълум даражада оптимал (ҳар ҳолда ўртача бўлса керак) кўзғалишга эга бўлган бош мия катта ярим шарларининг айрим жойларидаги нерв фаолиятдан иборат”.

Бундан ташқари иродавий ҳаракатлар онгли ҳаракатлар сифатида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти билан боғлиқдир. Маълумки, одам айрим ножўя ҳаракатлардан ўзини сўзлари орқали (яъни ўзига-ўзи панд-насихатлар қилиш ёки тарбия бериш орқали) ушлаб қолади. Шунинг учун иродавий, ихтиёрий ҳаракатларни амалга оширишда иккинчи сигналлар тизимининг роли жуда каттадир. Ана шу сабабдан бўлса керак академик И.П.Павлов иккинчи сигналлар тизимига баҳо бериб, бу сигналлар тизими инсонлар хулқ-атвори ва ихтиёрий ҳаракатларининг юксак бошқарувчисидир” – деган эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, ирода иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизими асосланган ҳолда ишлайди. Агар иккинчи сигналлар тизими ўз фаолиятида биринчи сигналлар тизими асосланмаса, одамнинг акс эттириш жараёни маълум бир тизимли, маъноли бўлмайди. Иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизими асосланиши билан бирга унинг фаолиятини бошқариб, назорат қилиб туради. Демак, иродавий, ихтиёрий ҳаракатларда иккинчи сигналлар тизими билан бирга биринчи сигналлар тизими ҳам иштирок этади.

Иродавий ихтиёрий ҳаракатларни амалга оширишда нерв тизимининг умумий нормал ҳолати ҳам жуда катта аҳамиятга эгадир. Масалан, узок давом этадиган қаттиқ касалликдан сўнг нерв тизими ниҳоятда мадорсизланиб, одамнинг иродаси бўшашиб кетади. Одам бирор ишдан қаттиқ чарчаган пайтда ҳам нерв тизими заифлашиб, иродаси бўшашиб

кетади. Ана шунинг учун ироданинг мустаҳкамлигини таъминлаш мақсадида одам вақти – вақти билан дам олиб туриши керак.

Иродавий акт ва унинг тузилиши

Ихтиёрий ҳаракатнинг дастлабки бошланғич нуқтаси ҳаракат мақсадининг вужудга келиши ва шу мақсаднинг ўртага қўйилишидир ва унинг тузилишини қўйидагича изоҳлаш мумкин.

Мақсад-кишининг шу пайтда маъқул ёки зарур деб топган иш ҳаракатини тасаввур этиш демакдир. Масалан, инсон педагогика университетига кириб ўқишни зарур деб топди ёки вилоятга иш билан бориб келиш зарурлигини тушунди, дейлик. Буларнинг ҳаммасида кишининг мақсади ўз-ўзидан зоҳир бўлаётганга ўхшайди, баъзан эса бу мақсад бир қадар фикр юритиш натижасида юзага келади.

Мақсадни тасаввур қилиш одатда шу мақсадга эришиш истагини ва зарур ишни амалга ошириш билан боғлиқ бўлиб, у қўйидагича ифодаланиши мумкин.

Хатти-ҳаракатдан кутилган мақсад турлича равшанликда тасаввур этилиши мумкин. Мақсад қанча равшан бўлса, унга етишиш йўлидаги интилиш ҳам шунча муайян бўлади.

Мақсад кўзлаш кишининг аввало шахсий (биологик ва маданий руҳий) эҳтиёжларига боғлиқ. Кўпинча кишининг мақсад кўзлаши ва бирон-бир нарсага интилиши теварак-атрофдаги табиий вазиятга, ёки худди шу пайтда киши яшаётган жамиятга боғлиқ бўлади. Масалан, киши қийин аҳволга тушиб қолса, шу аҳволдан бир амаллаб қутилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Киши шу вазиятни маълум даражада ўзгартириш, бир нимага барҳам бериш, бир нима қилиш, бир нима кўриш ва шу каби мақсадни ўз олдига қўя олади. Киши жамоат тартибини биров бузаётганлигига бевосита гувоҳ бўлиши ва тартиб бузувчиларга қарши кураш учун шу онда қандайдир чоралар кўришни мақсад қилиб қўйиши мумкин.

Кишида келиб чиқадиган эҳтиёжлар дарров яққол тасаввур қилинадиган мақсад тарзида ҳосил бўла қолмайди. Кўнгилдан кечаётган эҳтиёж ва интилишлар турли даражада англаниши ва турлича тасаввур қилиниши мумкин. Масалан, келиб чиқадиган эҳтиёж ва интилишлар баъзан истак тарзида кўнгилдан кечади-киши ҳозирги аҳволдан норозилигини ҳис қилиб туради-ю, лекин қандай мақсадга етишилаётганини, бинобарин, шу мақсадга эришишга доир йўл-йўриқларни аниқ билмайди. Истак шундай ҳолатки, бунда одам ўзига алланима кераклигини ҳис қилиб туради-ю, бу нарсани нима эканлигини аниқлаб ололмайди, яъни уни тасаввур қилолмайди, фаҳмига етмайди. Бундай одамнинг ўзи баъзан “менга бир нарса керак, бир нарса етишмаяпти, аммо бу нарсанинг нима эканлигини ўзим ҳам билмайман” деган гапни кўнгилдан ўтказади. Бошқа кишилар тўғрисида ҳам: “нима истаётганини ўзи билмайди” деймиз.

Истак пайтида киши қандай мақсадга интилаётганини бу мақсадга эришишнинг йўл-йўриқларини англаб етмас экан, демак, истакни бевосита амалга ошириш ҳам мумкин эмас.

Эҳтиёж кўнгилдан кечиб, мудом кучайган шу эҳтиёжни қондиришга интилиш мақсади ҳам англанила бошлайди. Бундай англанилган эҳтиёжлар **тилак-ҳаваслар** деб аталади. Аммо одам ўз интилишларининг мақсадини тасаввур қилганда ҳам шу мақсадга етишиш йўллари ва воситаларини ҳали тасаввур қила олмаслиги мумкин. Бундай тўла англанилмаган интилишлар (тилак, ҳавас) баъзан зўр ҳаёл суриш билан, баъзан эса чексиз орзу билан боғлиқ бўлади. Баъзан (хаёлпараст инсонларда) бундай тилак ҳаваслар кўнгилдан кечириш орқали орзу (фантазия) доирасида қолиб кетаверади. Хилма-хил тилак ҳаваслари тўлиб-тошган кишилар ҳам мавжуд. Бу кишилар доимо хўрсинадилар, армон қиладилар, ўзларини ҳам теварак-атрофдаги кишиларни ҳам танқид қиладилар. Бу кишилар кўпинча яхши орзулар қилишади-ю, амалда кам фаолият кўрсатишади ёки бутунлай фаолият кўрсатишмайди.

Ҳаракат йўллари, усуллари топилиб одам уларни тасаввур қилаётган экан, демак эҳтиёжни қондиришга интилиш тамомила англанилади, одамнинг тилак-ҳаваси эса бир нарса бўлиб қолади. Бундай интилиш ҳолати баъзан хошиш деб аталади. Киши бирор ишни қилмоқчиман, фалон ишни бажармоқчиман, ўқишга кирмоқчиман ва ҳоказо деб гапирар экан бунинг маъноси шуки, мазкур киши ўз интилишларининг мақсадини ва шу мақсадга етиш воситаларини англаш, тасаввур қилиш ва билиш билангина чекланиб қолмай, мақсадга етиш мумкинлигини, маълум бир йўлдан иш кўришга тайёрлигини ва қилинадиган ҳаракатларининг оқибатини кам англайди.

Шундай кишилар борки, уларда муайян тилак-ҳаваслар тарзида тамомила англанилган интилишлар доимо катта ўрин тутуди. Бундай кишилар ўзларига нималар кераклигини, нимани ҳохлаётганликларини, нима иш қилмоқчиликларини ва уни қандай бажариш кераклигини ҳамиша биладилар. Бундай кишилар ўз олдларига ҳамиша аниқ мақсад кўядилар ва шу мақсадга яраша иш кўрадилар. Бундай кишиларни маълум мақсадни кўзлайдиган кишилар дейилади. Маълум мақсадни кўзлаш кишининг ижобий сифатидир. Бу сифатни таракқий эттириш, иродани тарбиялаш ва ўз-ўзини тарбиялашнинг вазифаларидан биридир.

Ҳар бир кишининг англаб, билиб, кўнгилдан кечирадиган эҳтиёжлари кўп, унинг вазифалари ва интилишлари ҳам кам эмас. Шунинг учун кишида хилма-хил мақсадларда доимо зоҳир бўлиб туради ва бу мақсадларни рўёбга чиқариш истаги туғилади. Ҳар бир кишида амалий ва назарий вазифалар вужудга келиб туради ва ана шу вазифаларни ҳал этиш керак бўлади. Баровар амалга ошириб бўлмайдиган бир неча мақсад келиб чиққанда, қандай бўлмасин фақат биттасини танлаб олиб бошқа мақсадларни қўйиб туришга тўғри келади. Қайси мақсадни олдинроқ, бошқасини эса кейинроқ амалга ошириш масаласини ҳал қилишга тўғри келади. Баъзи мақсадларни эса қўйиб туришга тўғри келади.

Баъзан шундай ҳам бўладики, киши олдида бир-бирига зид келадиган бир нечта мақсад кўндаланг туради ва шу мақсадлардан бирини танлаб олиш шарт бўлади. Масалан, йигит ёки қиз мактабни тугатиб, олий ўқув юртига кириб ўқисам, деган масалани ҳал этаётганда турли мақсадлар ва уларга

етиш йўллари деган мақсадлар ўртасида ички қарама-қаршилик, ички “кураш” рўй бериши мумкин.

Мақсад қўйиш билан бир вақтда ёки ундан кейин шу мақсадга қайси йўл, усул ва воситалар билан енгил масаласи келиб чиқади.

Кундалик турмушимизда ёки фаолиятимизда мақсад қўйиш билан бирга уни амалга ошириш усуллари дарров англонади. Шунинг учун бу ерда мақсад қўйиш билан тўппа-тўғри ҳаракат бошланиб кетиши мумкин. Масалан, киши қўлига қалам олишни хоҳласа, уни бемалол олиши мумкин, ухлагиси келса ётади ва хоказо. Оддий ихтиёрий ҳаракатлар шу билан таърифланади. Аммо янги мақсадларни қўйишда ўша мақсад усулларини қидириб топиш, тасаввур қилиш ва ўйлаб кўришга тўғри келади. Бу ерда мақсад битта бўлгани ҳолда унга бир неча йўл ва усул билан етишиш мумкин. Қандай бўлмасин энг яхши йўл ва усулни танлаб олишга тўғри келади. Айрим ихтиёрий ҳаракатларнинг мураккаблиги шулар жумласидан келиб чиқади.

Бир неча мақсад кўнгилга келиб, шулардан бирига турли йўл ва усуллар билан эришиш мумкин бўлса, киши муайян бир мақсадни танлаб олиши ва шу мақсадга етиш учун муайян энг мувофиқ йўлни танлаб олиши керак. Шунга кўра, ижтимоий меҳнат фаолиятда ҳам, касб-корда ҳам, шахсий ишларда ҳам, бошқа кишиларга бўлган муносабатда ҳам киши ўз интилишларини ва ихтиёрий ҳаракатларини олдиндан режалаштиради.

Режалаштириш мураккаб ақлий фаолият бўлиб, аниқ, муайян ва равшан мақсадни белгилаш, шунингдек шу мақсадга етиш учун энг тўғри усул ва воситаларни қидириб топишдан иборат. Режалаштириш жараёнида мумкин ва зарур бўлган ҳамма ҳаракатлар, мумкин бўлган қийинчиликлар ва тўсиқлар ҳисобга олинади, иш-ҳаракат натижаларига дастлабки баҳо берилади. Одам асосий режага эга бўлган бир қарорга келиши, мақсадига етишиши мумкин.

Ҳаракат мотивлари ва мотивлар кураши. Киши бирон мақсадни, айниқса, шу мақсадга етиш учун бирон йўл ва усулни танлар экан, нега бошқа мақсадни эмас, худди шу мақсадни танлаши керак, бу мақсадга нима учун бошқа йўллар билан эмас, балки мана шу йўллар билан ҳал этиши керак деган саволни кўнгилдан ўткази. Мақсадни ва унга етиш йўлини танлаш жараёнида унга маъқул ёки номаъқуллиги нуқтаи назаридан баҳо берилади.

Мақсадни ва унга етишиш йўлларининг маъқуллиги ёки номаъқуллигини белгилаб берадиган ҳамма нарса иш-ҳаракат мотивлари деб аталади. Киши нега бошқа бир мақсадни эмас, балки худди шу воситалар билан иш кўришни, ёки иш кўрмоқчи бўлаётганининг сабаби нима деган саволга жавоб мотив мазмунини ташкил этади.

Иродавий ихтиёрий ҳаракатлар ғайри ихтиёрий (иродадан ташқари) ҳаракатлардан фарқ қилиб, мотив туфайли содир бўлади.

Инсон иродавий фаолиятининг мотивлари хилма-хилдир, кишининг интилиши ва хоҳишлари қайси эҳтиёжлардан келиб чиқса, аввало шу эҳтиёжлар ихтиёрий мотивларга киради. Маълум мақсад ва унга эришиш йўлларини танлаш кўпинча бирор эҳтиёжнинг мазмунига ва аҳамиятига

боғлиқ. Кучлироқ эҳтиёж бошқа мотивлар орасида кучлироқ мотив бўлиши мумкин.

Бир неча мақсад ёки уларга олиб борувчи бир неча йўл бўлган тақдирда уларнинг маъқул ёки номаъқул эканлиги чамалаб кўрилади. Бирон мақсад ва бу мақсадни амалга ошириш йўллари белгилаб берувчи ёки белгилаб бермовчи ҳар қандай нарса ҳаракатнинг мотиви деб аталади.

“Мотив – деб ёзади И.П.Иванов – киши нима учун ўз олдига бошқа бир мақсадни эмас, балки айнан шу мақсадни қўйиши керак, нима сабабдан у ўз мақсадига эришмоқ учун бошқа бир йўллар билан эмас, балки худди шу йўл билан ҳаракат қилиши керак деган саволга жавобдир”.

Мақсад ва унга эришиш йўллари танлаш жараёнида одатда тафаккур ва ҳиссиёт иштирок этади.

Тафаккур фаолияти (фикр қилиш) бу ерда асосан ҳар бир мотивга “қарши “ёки “тарафдор”ликни муҳокама қилиб асослашдан иборат бўлади. Киши мотивларни муҳокама қилишда ва асослаб берганда одатда айни ходиса юзасидан ёки ўзининг хатти-ҳаракатларида доимо асосланадиган маълум бир фактлардан тамойил ва қоидалардан фойдаланади. Мотивни шу тариқа муҳокама қилиш ва асослаб бериш мотивациялаш деб аталади.

Мақсадни ва унга эришиш йўлини танлаш жараёнида ҳиссиёт туртки ролини ўйнайди. Ҳиссиёт айрим тасаввур ва мотивларни ёрқин, жонли ва жозибали қилиб кўрсатади. Ҳиссиёт кишининг интилишларини фаоллаштиради ва сусайтиради, ҳиссиёт бирон мақсадни, бирон ҳаракат йўлини танлаб олишга туртки беради.

Мақсадларга, эришиш йўллари ва воситаларини танлаш шароити баъзан ички кураш характерига эга бўлади, бу курашда турли куч ва жозобага эга бўлган бир неча мотив майдонга чиқади. Шунинг учун ҳам бу жараён мотивлар кураши деб юритилади.

Мотивлардан бири кўпроқ асосли, иккинчиси камроқ асосли эканлиги уларнинг кураш жараёнида ойдинлашиб қолади, баъзи мотивлар кучлироқ ҳиссиёт билан майдонга чиқса, баъзи мотивлар суст ҳиссиёт билан майдонга чиқади.

Кўпинча мотивлар кураши тафаккур (ақл) билан ҳиссиёт ўртасидаги курашдан иборат бўлади. Одам баъзан “иккига бўлиниб” қолади: “Ақл уни деса, ҳиссиёт (кўнгил) бунини дейди”.

Мотивлар кураши баъзан ҳар хил ҳислар ўртасидаги, масалан, бурч ҳисси билан унга зид бўлган қандайдир бошқа шахсий ҳис ўртасидаги кураш тарзида боради.

Бу мотивлар кўпинча бир-бирига қарши таъсир кўрсатади, қарорга келиш ва уни ижро этишни пайсалга солиб, ирода жараёнини сусайтиради. Мотивларнинг бундай курашида кишида ички конфликт ҳолати вужудга келади.

Ана шундай ички зиддият ҳолати бу зиддиятдан қутилишга интилиши билан кўпинча шу зид ҳолатидан қутилиш йўлини енгиллаштирувчи йўлларни ахтариш билан боғланган бўлади.

Ички низо ҳолати ғоят кўнгилсиз нохуш ҳолат сифатида кечишини ҳар ким ўз тажрибасидан билади. Киши дунё ва ҳаётни равшан тасаввур қилгандагина иш ва ҳаракатларига, ахлоқ қоидаларига амал қилгандагина унинг шахсий мотивлари жамият манфаатларига қўшилиб кетгандагина ички низо ҳолатига йўл қўймаслиги ёки ундан қутилиши мумкин.

Қарорга келиш. Мақсадга етишиш йўллари ва воситаларини танлаш жараёнида режалаштириш, мотивлар кураши билан боғланган бўлиб, қарорга келиш билан тугайди. Қарорга келиш-муайян бир мақсадни ва шу мақсадга эришиш йўлида ҳаракат усуллари билан бирини танлаб олиш демакдир. Мотивлар курашида бунинг маъноси шуки, мотивлардан бири ҳал қилувчи роль ўйнаган бўлади. Масалан, кечқурун қаёққа бориш керак – театрдами ёки ўртоғининг ёнигами-деган мотивлар кураши натижасида киши бормоқчи бўлган жойи ҳақида қарорга келади.

Киши баъзан тез қарорга келади, бу қарорнинг бажарилиши мумкинлигига ишонади. Буни қатъият деб атаёмиз. Баъзи мотивлар кураши узок вақтга чўзилиб кетади ва қарор бажарилишига ишончсизлик ҳамда иккиланишлар билан қабул қилинади. Бу қатъият сезгирликдир. Масалан, ўрта мактабни битираётган ва битирган баъзи йигит-қизлар қайси ўқув юртига ёки корхонага кириш масаласини тез ҳал қиладилар, бошқалари эса жуда узок вақт иккиланиб, хаёлга толиб юрадилар. Қатъият одамда жиддийлик вазиятининг енгиллаштириши мамнунлик туйғусини туғдирса, қатъиятсизлик иккиланиш ҳисси, жиддийлик туйғуси ва алоҳида ноаниқ ҳолат билан бирга содир бўлади.

Бирор қарорга келиш суръати бир қанча сабабларга, жумладан, эҳтиёжга, ҳал қилувчи мотив кучига, вазиятга, ҳиссиётга тафаккур ва хаёлнинг тараққиёт даражасига, кишининг турмуш тажрибаси ва билимларига, темпераменти ва характери, бошқа кишиларнинг насиҳат, буйруқ, илтимос таклифларига қулоқ солишига боғлиқ бўлади. Бирор қарорга келиш суръати асосан қўйилган мақсаднинг аҳамиятига, бирор қарорга келтирувчи фаолиятнинг характери, боғлиқ бўлади.

Мураккаб тарздаги мотивлар кураши ва қарорга келиш фақат шундай ҳолларда бўладики, бунда одамнинг ҳаёти ва фаолияти учун айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган янги мақсадлар қўйилади ва бу мақсадларни амалга ошириш учун янги усуллар ва восита талаб қилади.

Қатъият фақат тезлик билан қарорга келишдагина эмас, шунингдек бу қарорни тез ва дадил бажаришда ҳам зоҳир бўлади. Тезлик билан қарорга келиш ва уни аниқ белгиланган муддатда бажариш – қатъиятни намоён қилиш демакдир.

Қарор қабул қилинса-ю, кейин ўзгартирилса, ёки бошқа қарор билан алмаштирилса, ёхуд бутунлай бекор қилинса, бундай қарорни юзаки ёки бўш қарор деб аталади. Қатъият ва мустаҳкам қарорга келиш-ироданинг юксак сифатидир.

Қабул қилинган қарорнинг ўзгариши кўпинча яна бу қарор тўғрисида етарли даржада ўйламасликдан, эмоционал ҳолатнинг ўзгаришидан ёки киши ҳаракат қилаётган шароит ўзгаришидан келиб чиқади. Қарорнинг ўзгариши

кўпинча мотивлар курашининг қайтадан бошланиб кетишига ва охири марта катъий қарор қабул қилишга олиб келади.

Қарорни ижро этиш. Қарор унга мувофиқ келадиган чоралар кўриш ва ҳаракат қилиш учун қабул қилинади. Қарордан ҳаракатга ўтишни ижро қилиш (ёки бажариш) дейилади. Иродавий жараёнда энг муҳим нарса-қабул қилинган қарорни ижро этишдир.

Иродавий ҳаракатлар икки хил бўлади: жисмоний ва ақлий ҳаракатлар. Жисмоний ҳаракатларга ҳар хил меҳнат операциялари, ўйин, спорт машғулотлари ва бошқалар. киради. Ақлий ҳаракатларга эса масала ечиш, ёзма ишлар, дарс тайёрлаш, илмий тадқиқот ишларини олиб бориш ва шу кабилар киради. Кўп вақт такрорланиб, ўзлашиб кетган кўникма ва одат бўлиб кетган ҳаракатлар ҳам мураккаб иродавий ҳаракатлардандир.

Қарорни ижро этиш одатда маълум вақт, муддат билан боғлиқ бўлади. Қарор кечикмасдан белгиланган вақтда ижро этилса бу ироданинг ижобий сифатидан далолат беради. Бу эса ишчанлик, пухталиқни билдиради.

Аммо қабул қилинган қарор ҳамиша бажарилавермайди. Айрим ҳолларда эса ўз вақтида ижро этилмай қолади. Кишининг баъзи бир ҳолатларида аъзойи-бадани бўшашиб турганда, хафалиқ чоғида ўз кучлари ва имкониятларидан ҳафсаласи пир бўлиб турганда қарор ҳа деганда бажарилавермайди. Қарорни бажаришда рўй берувчи тўсқинликлар олдиндан назарда тутилмаганда ёки мақсаднинг ўзи вазият ўзгариши билан керак бўлмай қолганда шундай бўлади.

Шундай ҳоллар ҳам бўладики одам кўпгина қарор қабул қилади, аммо қарорнинг ижроси чўзилиб кетади, пайсалга солинади, бошқа муддатларга кўчирилади. Ижроси пайсалга солинадиган ёки бутунлай ижро этилмайдиган қарорлар кўпинча ниятлар деб аталади. Анча вақтдан кейин, лекин муайян муддат ўтгач ижро этиладиган қарорлар ҳам ниятлар деб аталади. Масалан, ўқувчи ёки талаба ўқув йилининг бошида барча имтиҳонларни фақат “аъло” баҳолар билан топширишга қарор қилиши мумкин.

Иродавий зўр бериш. Қабул қилинган қарор тўғридан-тўғри, автоматик равишда амалга оширилавермайди. Қабул қилинган қарорни амалга ошириш учун онгли равишда иродавий зўр бериш ҳам керак.

Иродавий зўр бериш онгнинг аввало нерв-мускул аппаратининг зўриқишида ифодаланади ва организмнинг ташқи кўринишларида намоён бўлади. Иродавий зўр беришнинг ана шу ифодали томони одамнинг ирода ҳолатини тасвирловчи бадий асарларда гавдалантирилганини кўп учратиш мумкин.

Баъзи одам иродавий зўр беролмагани сабаблигина қабул қилган қарорни муддатида ижро этолмайди. Бундай ҳолларда “бажарсаммикан ёки йўқми” деган янги кураш ҳам боради. Зўр бериш учун яна куч сарфлашга тўғри келади. Куч сарфлай олмаслик ёки бу масалада иккиланиш ироданинг шу пайтдаги бўшлигини кўрсатади. Қабул қилинган қарорни зўр бериш йўли билан ижро этиш ироданинг муҳим белгиси ҳисобланади.

Ироданинг ўзига хослиги онгли равишда зўр беришнинг бирон даражасида бажариладиган ҳаракатлардан иборат.

Иродавий зўр бериш ва иродавий ҳаракат мақсадга эришиш йўлида учрайдиган тўсиқларни енгишда намоён бўлади. Кишининг иродаси жуда катта тўсиқларни енгишга тўғри келганда, айниқса яққол кўринади. Иродавий зўр бериш ва иродавий ҳаракатлар йўли билан енгишга тўғри келадиган тўсиқликлар икки хил: ички ва ташқи тўсиқликларга бўлиниши мумкин.

Иродавий зўр бериш йўли билан енгишга тўғри келадиган ички тўсиқлар одам организми ва психикасининг ҳолатидир. Одам тинч ҳаракатсиз ва ҳеч қандай фаолиятсиз ҳолатда бўлиши мумкин, масалан, дам олиш, ухлаш, чарчаш, касаллик пайтида шундай ҳолат бўлади. Бирон иш билан шуғулланмай ҳаракатсиз ўтиришга, яъни ялқовликка ундовчи майл ҳам шундай ҳолатдан ҳисобланади.

Иродавий зўр бериш йўли билан аввало организмнинг пассив ҳолатини ўзгартириш уни фаол ҳолатга келтириш зарур бўлади. Масалан, ўрнида ётган киши (мотивлар кураши) турлича қарор қилади ва ўзини мажбур қилиб ўрнидан туради. Ялқовликни енгиш учун баъзан жуда кўп зўр беришга тўғри келади.

Иродавий зўр бериш йўли билан кишининг ақлий фаолиятини ҳам фаол ҳолатга келтирилади. Масалан, маъруза бошланиши билан талаба дарҳол иродавий кучни ишга солиб, диққатни бир жойга тўплайди, ироданинг барқарорлигини сақлаб қолади, тафаккур ва эса олиб қолиш жараёнларини кучайтиради.

“Ҳаракат қилиш ўзига қандай ўргатилган бўлса – дейди И.М.Сеченов – ҳаракатни тўхтатиб қолишни бошқаришга ҳам шундай ўрганмоқ керак”.

Киши иродавий зўр бериш йўли билан ихтиёрсиз фаолликни батамом йўқотиб юбормайди, балки шу фаоллик кўринишларини фақат ўзгартиради, ёки босиб кўяди. Ихтиёрсиз фаоллик кўринишларини босилиши вазминлик деб аталади.

Ирода-аввало кишининг ўзини қўлга ола билиши, ўз интилишлари, ҳиссиётлари ва эҳтиросларини боса билиши демакдир. Ирода кишининг ўз-ўзини идора қила олиши, ўз хулқи ва фаолиятини англаб, билиб тартибга солиш ва бошқара олиш қобилияти демакдир.

Кишининг ички тўсиқларни енга олиш, ўзини бошқариш ва ўз устидан ҳукмронлик қила олиш қобилияти одатда ички ирода деб юритилади. Киши иродавий зўр бериш йўли билан теварак-атрофдаги воқеликда учрайдиган ташқи тўсиқларни енгиши зарур бўлади. Киши ўз олдига қўйилган мақсадни амалга оширишга қаршилиқ қилаётган тўсиқликларни енгиб ўтади, воқеликни ўз мақсадига мувофиқ равишда ўзгартиради ва уни ўз эҳтиёжларига мослаштиради. Инсоннинг тўсиқларни, ташқи қийинчиликларини енга олиш қобилияти ташқи ирода деб аталади.

Аммо иродани фақат шартли равишда ички ва ташқи деб иккига бўлиш мумкин. Инсон иродаси битта, лекин у ташқи оламдаги ўзгартириш ва бошқаришга қаратилиши билан бирга шахсий, субъектив ҳолатларни ва жараёнларни бошқаришга қаратилиши ҳам мумкин. Модомики, шундай экан,

ташқи тўсқинликларни енгиш ички тўсқинликларни енгиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Инсон ташқи оламга таъсир этар экан, ташқи олам ҳодисаларини бошқариш билан бир вақтда ўзини, ўз организмни, қўл-оёқ мускулларини ҳам бошқаради, уларнинг таранглигини кучайтиради ёки сусайтиради, уларнинг ҳаракатларини уйғунлаштиради, бутун организмнинг мослашиш вазиятини вужудга келтиради ва зарур пайтда бу вазиятни ўзгартиради ва ҳоказо. Шу билан бирга ихтиёрий ҳаракатлар, асосан меҳнат фаолиятида одамнинг ихтиёрий фаоллик кўринишларини тўхтатиб ва босиб туришга тўғри келади. Шунинг учун одамнинг иродавий зўр бериши ва ихтиёрий ҳаракатлари ташқи тўсқинликларни енгишга қаратилиши билан бир вақтда организмнинг ички аҳволини ҳам ўзгартиради. Инсон теварак-атрофдаги воқеликни ўзгартирар экан, ўзини-ўз вужудини ҳам ўзгартиради.

Иродавий ҳаракатлар бажарилгандан кейин уларга баҳо берилади. Қарор ижро этилгандан кейин, баъзан эса қарорни бажариш жараёнида ҳам кўпинча ҳаракатларга баҳо бериш, қарорни қандай ижро этилганлигига баҳо бериш керак бўлади. Қарорни ижро этиш юзасидан қилинган баҳо бериш қабул қилинган қарорни ҳамда қилинадиган ишни маъқуллаш, оқлаш ёки қоралашдан иборат бўлади. Бу баҳо қабул қилинган қарор ёки бажарилган ҳаракатлардан мамнун бўлиш ёки мамнун бўлмаслик туфайли келиб чиққан махсус ҳиссий кечинмаларда ифодаланади. Салбий баҳо кўпинча қилинган ишларга пушаймон бўлиш, ачиниш, уялиш ва афсусланиш каби ҳислар туғилишига сабаб бўлади. Қилинаётган ёки қилинадиган ишларга бериладиган баҳо қабул қилинган қарорни ёки бажарилган ҳаракатларни маъқулловчи, оқловчи ёки қораловчи махсус ҳукмларда ифодаланади.

Қилинаётган ёки қилинадиган ишларга ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бошқа нуқтаи назардан баҳо берилади. Мана шундай баҳо беришдан келиб чиқадиган ҳис ва ҳукмларда кишининг дунёқараши, ахлоқий сифатлари ва тамойиллари, шу билан бирга характери ва қизиқиш – ҳаваслари ҳам яққол намоён бўлади.

Қарорни бажариш юзасидан қилинган ишларда кишининг ўзи баҳо берибгина қолмайди, балки киши қайси жамиятда яшаса ва ишласа ўша жамият ҳам баҳо беради.

Одам қилган ёки қилаётган иш ҳаракатларига теварак-атрофдаги кишилар ижобий баҳо бергандан кейин ички маънавий қаноат ҳис қилади хурсанд бўлади ва кучига куч қўшилгандек бўлади. Айрим иш-ҳаракатларига салбий баҳо берилганда эса киши ўзига хос уялиш ҳиссини кўнглидан кечиради ва виждон азобига учрайди.

Қилинган иш-ҳаракатга берилган баҳо кишининг фаолиятида катта амалий аҳамиятга эгадир. Бу баҳо кишининг кейинги фаолияти учун рағбат ва мотив бўлиб қолади. Салбий баҳо одатда айни фаолиятни тўхтатиш ёки ўзгартиришга мотив бўлади. Ижобий баҳо фаолиятни давом эттириш, кучайтириш ва янада яхшилашга, жумладан меҳнат унумдорлигини оширишга рағбатлантиради.

Шахснинг иродавий сифатлари

Кишининг иродавий сифатлари яъни ирода кучи, мустақиллиги жиҳатидан айрим ҳолларда турлича намоён бўлади. Ҳар бир кишида ироданинг айрим сифатлари умр бўйи мустаҳкамланиб, шу одамнинг хусусий сифатлари (яъни доимий хислатлари) бўлиб қолиши мумкин. Шахснинг бу ўзига хос хусусиятлари характер хислатлари деб аталади. Ҳар бир кишидаги бирон бир иродавий сифатларнинг ҳар қандай намоён бўлиши шу киши характерининг хислати бўлавермайди.

Айрим ҳолларда ҳатто тасодифий равишда киши кучли ирода кўрсатиши мумкин, айрим ҳолларда мазкур кишининг иродаси, умуман кучли ирода кучи шу киши характерининг хислати эканлигидан далолат беравермайди. Бу кишининг иродаси кучли деб айтиш учун унинг ирода кучини бир марта эмас, бир неча марта намоён қилганини билмоқ керак.

Кишининг характерини таърифлаганимизда фалон киши дадиллик қилди, рост гапирди демасдан, балки бу одам дадил, ростгўй, тўғрисўз деб атаймиз. Бунинг маъноси шуки дадиллик ва ростгўйлик, тўғрисўзлик шу одамнинг хусусиятларидир, характер хислатларидир, тегишли шароитда бу киши дадиллик, ростгўйлик, тўғрисўзлик хислатларига эга эканлигини намоён қилди деб айтаемиз. Киши характерини, хислатларини билиб олгач, унинг бирон иш-ҳаракатда қандай йўл тутишини анча аниқ билиб оламиз, олдиндан айтиб бера оламиз.

Ирода кучи ва характер қатъияти. Ирода маълум куч билан юзага чиқади: баъзи ҳолларда кишининг иродаси кучли суръатда намоён бўлса, бошқа ҳолларда кучсиз намоён бўлади.

Ирода кучи ироданинг муҳим сифатидир. Ирода кучининг турли даражаси иродавий жараённинг ҳамма босқичларида кўринади. Ирода кучи аввало эҳтиёжларни ҳис қилишда ва интилишда кўринади, биз кучли ҳамда кучсиз интилишларни, кучли ҳамда кучсиз ҳошишларни фарқ қилаемиз.

Ирода кучи равшан ва аниқ мақсад қўйишда, шунингдек мазкур мақсадга етишишга ёрдам берадиган йўл, восита ва усулларни очик тасаввур қилишда намоён бўлади. Бу очик равшанлик даражаси эса кишининг турмуш тажрибасига, билимига ва умумий савиясига боғлиқ. Аниқ мақсад қўйишда инсон тафаккури ва айниқса реал ҳаёллар (фантазия) нинг таракқий этиши хусусиятлари катта роль ўйнайди.

Ирода кучи тезлик билан қарорга кела олишда ва қарорни мустаҳкамлигида, саботлиликда кўринади. Юксак ғоявий тамойилларга асосланган оқилона қатъиятлик ва саботлик кучли ирода белгиларидандир. Қатъиятсизлик иккиланиш, қабул қилинган қарорнинг бажарилишига шубҳа билан қараш ва саботсизлик кучсиз ирода белгиларидандир.

Ирода кучи жасорат деб аталадиган дадилликда айниқса равшан кўринади. Жасорат кишининг шундай ҳолатики, бунда киши тез қарорга келади ва уни бажаришга аҳд қилади. Ҳатто саломатлигини ва ҳаётини хавф остида қолдириши мумкинлиги ҳаёлига ҳам келмайди. Жасорат кишининг бошқа кишиларга эмас, балки ўзига берган амридир. Киши ахлоқий бурчининг талабига кўра, буюк мақсадга эришиш учун бир зумда ҳаёт билан

ўлимдан бирини танлаб олса, бундай жасорат ирода кучи эканлигини кўрсатади.

Жасорат шундай қарорки, у гўё иш-ҳаракатга айланади. Бу иш-ҳаракат эса кучли зўр беришни талаб қилади. Характер хислати бўлган дадилликда одамнинг қанчалик пухта ўйлаб иш кўришига қараб, бу дадиллик махсус тусга киради.

Пухта ўйлаб иш кўришни ўзи юксак ғоявийликка ва кишининг ахлоқий тамойилларига асосланган тақдирда ижобий хислат ҳисобланади. Ўйлаб, шошмасдан бир қарорга келадиган кишиларни мулоҳазакор кишилар деб атаيمиз.

Одатда ўзгарувчан айрим ҳислар кайфиятлар таъсирида тез бир қарорга келадиган характерли, дадил кишилар ҳам мавжуд. Булар ҳиссиётга бериладиган тасодифий кайфиятли кишилардир. Бундай кишилар одатда саботсизлиги, шошма-шошарлиги ва калта ўйлаши билан ажралиб турадилар. Киши унча иккиланмасдан ўйлаб, эътибор билан тўғри бир қарорга келса ва шу қарорни дадил амалга ошира билса, дадиллик характернинг ижобий хислати бўлади.

Бир неча имкониятдан бирини танлаб олишга тўғри келадиган иш – ҳаракат бир қадар хавф-хатар билан боғланган бир мураккаб вазиятда дадиллик айниқса яққол кўринади. Қатъиятсизлик характернинг салбий хислатидир, қатъиятсизликда киши суствлик билан бир қарорга келади, қабул қилган қарорини кўпинча ўз вақтида бажармайди. Бундай одам қабул қилган қарори тўғрилигига шубҳаланади, турли имкониятлардан бирини танлаб олишда иккиланади, айниқса қиладиган иш-ҳаракатлари хавф-хатар билан боғланган бўлса, шундай аҳволга тушади. Шу сабабли қатъиятсиз кишилар кўпинча кам фаолликлари билан ажралиб турадилар ёки умуман пассив бўлиб, ялқов, танбал деган таассурот туғдирадилар.

Саботлилик дадилликка чамбарчас боғлиқ бўлиб, характернинг ижобий хислати ҳисобланади. Характернинг бу хислатига эга бўлган кишилар қабул қилган қарорларини одатда ўзгартирмайдилар, бекор қилмайдилар ва бу қарорларини бажармасдан қўймайдилар. Бу кишилар ваъдаларининг устидан чиқадилар, айтган сўзларини албатта қиладилар, уларнинг гапи билан иши бир бўлади. Уларга ишонса бўладиган субутли инсонлардир.

Қабул қилинган қарорларини кўпинча бекор қиладиган, берган ваъдаларини устидан чиқмайдиган, айтган сўзидан тонадиган кишилар субутсиз ҳисобланади.

Киши иродасининг кучи ва қатъияти характернинг иродага боғлиқ бўлган қайси хислатларида ифодаланган бўлса ўша хислатлар энг ёрқин хислатлардан ҳисобланади. Бу хислатлар ҳар бир кишининг характерида бир қадар намоён бўлади. Аммо ҳамма кишиларни ва ҳар қандай одамни иродаси кучли, характери кучли деб бўлмайди. Балки шу сифатлари билан бошқа кишилардан ажралиб турган одамларгина иродаси кучли, характери қатъий деб аталади. Ирода кучи ва қатъияти одамнинг ўзини тута билишида, жасурлигида, матонатига ва чидамлилигида намоён бўлади.

Ирода кучи қабул қилинган қарорни ўз вақтида бажаришда кўринади. Шунинг учун қарорни бажармаслик ёки унинг бажариш муддатини доимо пайсалга солиш, галдан-галга қолдиравериш, бошлаган ишини охирига етказа билмаслик ироданинг кучсизлиги аломатидир.

Лекин қабул қилинган қарорни бажариш ҳар қандай қилинган иш-ҳаракатнинг, ироданинг кучли эканлигидан дарак беравермайди. Ирода кучи асосан иродавий ҳаракатлар ёрдами билан қандай тўсиқлар енгилганига ва шу йўл билан қандай натижаларга эришилганлигига қараб аниқланади. Иродавий зўр бериш воситасида бартараф қилинадиган қаршилик ва қийинчиликлар даражаси ва характери ирода кучининг объектив кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Киши катта тўсқинликларни, қийинчиликларни, қаршиликларни иродавий зўр бериш ва иродавий ҳаракатлар ёрдами билан бартараф қилиб, зўр муваффақиятларга эришса, бу киши иродаси кучли эканлигини кўрсатади.

Космоновтлар мислсиз ирода кучини бутун жаҳонга намоёиш қилишади. Бу қаҳрамонлар космик парвозларга тайёрланиш даврида ҳам, парвоз пайтида ҳам ўз иродаларининг юксак сифатларини намоёиш этадилар. Бу қаҳрамонлар кучли ирода ва унинг хилма-хил кўринишлари ўз характерининг асосий хислати бўлган кишиларнинг ёрқин мисолидир.

Киши иродасининг кучсизлиги унинг жуда арзимас тўсқинликларни ҳам бартараф қила олмаслигида кўринади. Масалан, баъзан киши бирон керакли хатни ёзишга ёки бирор зарур ишни бошлашга ўзини мажбур эта олмайди.

Ироданинг кучсизлиги одатда иродасизлик деб аталади. Қарорни бажариш жараёнидаги ихтиёрий иш-ҳаракатлардаги ирода кучи ўзини тута билишда, жасурлик, сабот ва матонат, чидам ва тоқатда намоён бўлади.

Ўзини тута билиш номидан ҳам билиниб турибдики, кишининг ўзини идора қила билиши ва ўзини қўлга ола билиши демакдир. Ўзини тута билиш кишининг олдига қўйган мақсадларига етишувида тўсқинлик қилувчи, иродасини бўшаштирувчи ички ҳолатларни енгилда кўринадиган кучли иродадир. Бундай ҳолатларга масалан, кўрқиш, ўз кучларига ишонмаслик, зерикиш, кайғуриш ҳисси киради. Бундай ҳолатлар кишини фаолият кўрсатмасликка рағбатлантиради ёки қўйилган мақсадларга қарама-қарши бўлган ғайри ихтиёрий ҳаракатларда ўз ифодасини топади. Бундай ҳолатлар ҳар кимда бўлади. Аммо одамнинг шахс сифатидаги хусусияти шундан иборатки, у ўзидан ана шу салбий ва кераксиз ҳолатларни ирода кучи билан ўзгартира олди ёки бартараф қила олади. Бу борада К.Д.Ушинский куйидаги сўзларни келтириб ўтади: “Кўрқувни ҳис қилмасдан хавф-хатарга ўзини урадиган киши мард эмас, балки энг кучли кўрқувни ҳам боса оладиган ва кўрқув таъсирига берилмаган, хавф-хатарни ўйламайдиган киши марддир”.

Ўзини тута билиш киши характерининг хислати бўлиб, асосан ички ироданинг намоён бўлишидан иборат. Бу хислат кишининг ўз хулқ-атворини назорат қила билишда ўзини, ўз ҳаракатларини, нутқини қўлга ола билишида, шу шароитда кераксиз ёки зарарли деб қараладиган ҳаракатлардан ўзини тия

билишида ифодаланади. Характер шу хислатига эга бўлган кишилар ўзларини қўлга ола билдилар. Улар ўзларини тута билдилар, улар уюшқок кишилардир.

Ўзини тута билмаслик ироданинг кучсизлигини яққол кўрсатувчи белгидир. Одам ўзини қўлга ола билмаганда ўз майлларини, ихтиёрсиз ҳаракатларини назорат қила олмаганда ғайри ихтиёрий фаоллик кўринишлари рефлекслар, инстинктлар, тасодифан кўнгилдан кечадиган хислар, кўркув, ҳадик-шубҳа, гумон, ғазаб, рашк, ичиқоралик, аффектив ҳолатлар ва шу кабилар киши иродасини бўғиб қўяди. Бундай ҳолларда одам ўзини тия олмай қолади.

Ўзини тия олмасликнинг энг ёмон кўриниши бузукликдир. Бузуклик бутунлай инстинктлар ва салбий эмоциялар таъсирида бўлиш демакдир.

Жасурлик кишининг омонлиги ва ҳаёти учун ҳавфли бўлган тўсқинликларни бартараф қилишда кўринадиган ирода кучидир. Масалан, парашютчи ҳар гал ўзини самолётдан ташлаганда жасурлик қилади. Жасурлик ўзини тута билишга чамбарчас боғлиқ. Жасурлик бор жойда ўзини тута билишлик мавжуд. Киши ўзини тута билса жасурлик қила олади. Бирон мақсадга етишиш йўлида мутассил жасурлик кўрсатиш, довюраклик жасорат дейилади.

Ўзининг ҳаёти учун хатарли тўсқинликларни енгишга доимо тайёр турган ва шундай тўсқинликларни енга оладиган кишиларни жасур кишилар деб атаймиз. Булар ҳавф-хатардан чўчимайдиган, характери кучли, довюрак, ботир кишилардир.

Жасурликнинг йўқлиги ироданинг кучсизлигини кўрсатади. Буни кўрқоқлик, номардлик деб атаймиз. Иродаси кучсиз бўлган бундай кишилар одатда кўрқоқ, юраксиз кишилар деб аталади. Сабот, матонат маълум мақсадга етишда кўпинча узоқ вақт давомида иродамизга таъсир этиб турувчи катта тўсқинлик ва қийинчиликларни бартараф қилишга тўғри келади. Ироданинг бундай кўриниши шахснинг энг муҳим сифати бўлиб, ирода кучининг яққоллигини кўрсатади.

Сабот, матонат – қандайдир бир аниқ мақсадни кўзлаб, мунтазам равишда иродавий зўр бериш демакдир.

Аммо кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятида баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, киши ўз олдига қўйган қандайдир зарур мақсадларни бажаришда етиб бўлмайдиган ёки кишига шундай бўлиб туюладиган тўсқинликларга учраб қолади. Бундай ҳолларда киши баъзан қабул қилган қарорни ўзгартиради, бекор қилади, у қийинчиликлардан кўрқиши ва ўз олдига қўйган мақсадидан воз кечиши мумкин. Баъзан шундай бўладики, талаба тўсатдан ўқишни ташлайди. Илгари танлаган эҳтиёжидан воз кечади, бошлаган ишини охирига етказмай, ўлда-жўлда қолдириб кетади.

Киши ўз ҳаракат, мақсадини яхши ўйламаганда мақсадга етишса, ёрдам бера оладиган восита ва усулларни пухта ўйламаганда, ўзининг куч – имкониятларини етарли ёки тўғри ҳисобга олмаганда одамда белгиланган мақсаддан шу тариқа қайтади, иродасида чекинади. Дастлабки муваффақиятсизликка ҳаддан ташқари катта аҳамият берилганда, бу

муваффақиятсизликка нотўғри, ёки енгил баҳо берилганда, унга фақат салбий томондан қараганда шундай бўлади. Киши муваффақиятсизликка учраш билан бир вақтда ўз кучларига, ўз имкониятларига, ўз қобилиятларига ишонмаганда одам “руҳи тушиб”, ўзини пассивликка қўл қовуштириб ўтиришга маҳкум этади. Албатта умуман иродаси кучсиз кишиларда шундай бўлади. Бундай кишилар иродасининг ўсмаганлиги, етарлича тарбияланмаганлиги билан фарқ қилади.

Аммо иродали мавжудот бўлган одам ҳаёт ва фаолиятида жамият ёки ўзи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган мақсадидан қайтмаслиги ҳам мумкин. У ирода кучига зўр бериб, тўсқинликларга қарши курашни кучайтириши, қабул қилинган қарорига яраша узоқ вақт иш кўриши мумкин. Барча тўсқинлик ва қийинчиликларга қарамай у зарур натижани қўлга киритмоқ учун дамба-дам, орада вақт ўтказиб зўр бериши, ғайратини кўрсатиб ишлаши мумкин.

Кутилган мақсадга етишда катта қийинчиликлар ва енгил бўлмайдиган тўсиқлар бўлса, киши шу мақсадга етиши учун зарур йўл, восита ва усулларни ўзгартириб, янги усулларни қидириб топиши мумкин. Катта тўсқинликларни бартараф қилиб, узоқ кунт қилиб, мақсадга етишда кўринадиган бундай ирода кучи сабот-матонат деб аталади. Шундай ирода сифатига эга бўлган киши эса сабот-матонатли, кучли иродали, қатъий характерли киши деб аталади.

Ҳар қандай фаолиятнинг, жумладан ўқиб, ўрганишнинг муваффақияти сабот-матонатга боғлиқ. Билимли бўлмоқ учун сабот-матонат керак. Ҳар бир соҳада-техника, санъат, музыка, спорт ва шу каби соҳаларда билим ва малака орттирмоқ учун сабот-матонат керак.

Сабот-матонат характернинг энг қимматли хислатидир. Бу хислат кишининг мақсадга етиш йўлида қандай қийинчилик ва тўсқинликлар бўлишидан қатъий назар шу мақсадга эришишида ўз ифодасини топади.

Характер хислати бўлган сабот-матонат баъзи кишилар фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади бошқа кишиларда эса бу хислат уларнинг манфаатлари билан боғланган, ва айрим фаолият соҳаларида кўрилади.

Сабот-матонатли кишилар бошлаган ишларини ҳамиша охирига етказа билдилар. Улар ўзларига нисбатан ҳам бошқа кишиларга нисбатан ҳам талабчан бўладилар.

Сабот-матонатли кишилар муваффақиятсизликка учраганда руҳини туширмайди, балки аксинча, мақсадга эришиш учун ишга янада қатъийроқ киришади, шу мақсадга эришишнинг янги йўл ва воситаларини излаб топади.

Сабот-матонатли кишилар ўзига ва бошқа кишиларга нисбатан талабчанлиги билан ажралиб турадилар. Улар белгиланган йўлдан юришларига тўсқинлик қила оладиган ҳамма нарсага қарши тура оладиган, бу тўсқинликларни енга оладиган матонатли кишилардир.

Сабот-матонат ироданинг чидам ва тоқат деган сифати билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Мақсадга етишда бартараф қилинадиган тўсқинлик ва қийинчиликлар кишидан куч ва вақт сарф қилишни талаб этибгина қолмай, балки кўпинча жисмоний ва руҳий азоб беради ҳам.

Кишининг ўз фаолиятида баъзан совуқ ва иссиқдан, ёмғир ва қордан, қаттиқ толиқиш, оч қолишдан, ҳамма турли касалликлардан азоб чекадиган киши ўз олдига қўйган мақсадига содиқ бўлиб шу мақсадга етишга интилаверса, бундай интилишларда кўринадиган ирода чидам ва тоқат деб аталади. Одамнинг организмидаги емирилиш жараёнларини енгишда ифодаланадиган ажойиб ирода ўзини тута билиш ва матонатни кўрсатадиган мисоллар талайгина бўлиб, у қуйидаги мисоллардан бирида келтириб ўтилади.

Собиқ совет учувчиси Алиевнинг бир ўзи ҳаво жангида душманнинг еттита самолётига қарши мардонавор курашди ва ҳаммасини уриб туширди. Кучлар тенг бўлмаган бу жангда Алиевнинг самолётини душман ўқлари тешиб юборган эди. Алиев ўзи бир неча бор яраланди. Аммо у ўзини йўқотиб қўймай, самолёти билан ўз аэродромига бориб қўнди. Аэродромига етиб боргунча душман эгаллаб олган ерлардан учиб ўтиши керак эди. Душманнинг зенит тўплари Алиевнинг самолётини қаттиқ ўққа тутди ва самолётининг бир неча жойини снаряд парчалари тешиб юборди. Учувчи яна бир неча марта яраланди. Лекин Алиев бу сафар ҳам саросимага тушмай самолётини бошқариб бораверди ва уни ўз аэродромига эсон-омон қўндирди. Самолёт кабинаси очилганда учувчи ўлган эди. У икки қўлидан, оёғидан, курагидан, елкасидан, орқасидан, жағидан ва бошидан яраланган эди. Врачнинг аниқлашишича, оғир ярадор бўлган Алиевнинг бу ҳолда уча олиши сира мумкин эмас эди. Аммо Алиев самолётини бошқариб, аэродромга тўғри қўна олган. Учувчининг иродаси ва ўзини тута билиши туфайли ўқнинг емирувчи кучларидан ғолиб келиб, умрининг сўнгги дақиқаларини чўзишга эриша олди.

Сабот-матонатли чидамли ва тоқатли кишилар мақсадга етишишда ва қийинчиликларга қарши кураш жисмоний ва руҳий азобларга ҳамда бошқа машаққатларга чидай оладилар. Улар ҳар қандай вазиятда ўзларини тута оладилар, жасурлик, мардлик, ботирлик, қатъият кўрсата оладилар .

Бундай характерли кишиларга оптималлик кайфияти, ҳаётга қувноқлик билан қараш, порлоқ келажакка доим ишонч билан боқиш, бошқа кишиларга ўз кучлари ва меҳнат имкониятларига етишиш каби хислатлар хосдир.

Ўзини тута билиш жасурлик сабот-матонат, чидам ва тоқатда кўринадиган кучли ирода мардлик деб аталади. Шу сифатлар билан фарқ қиладиган кишилар эса мард кишилар деб аталади.

Кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятида шундай ҳоллар кўп бўладики, бунда одам зарур пайтида ўзини тута олмай қолади, жасурлик, сабот-матонат, интизомлилик кўрсата олмайди. Характер хислати иродасиз кишилар мавжуд, бундай кишилар иродаси кучсиз ёки иродасиз кишилар дейилади. Бундай кишилар иродаси кучсиз ёки чидамсиз кишилар дейилади. Булар хатто арзимас қийинчилик ва тўсқинликларни ҳам бартараф қила

олмайдиган кишилардир. Булар салгина муваффақиятсизлик ёки қийинчилик келиб чиққанда ҳам ўз олдига қўйган мақсаддан воз кечиб иш ҳаракатини тўхтатадиган, ўз қарорини бекор қиладиган юраксиз, кўрқоқ кишилардир. Улар вазият талаб қилганда зарур жасурлик сабот-матонат, чидам, тоқат, қатъият кўрсатмайдилар. Булар чўчима, ялқов жони пахта кишилардир. Бундай кишиларнинг хатти-ҳаракатлари одатда уларнинг ўзидан кўра ташқи шароитга боғлиқ бўлади.

Бундай характер хислатларга эга бўлган кишилар пессимистик кайфиятда бўлиб, дунёга ва ҳаётга умидсизлик билан қарайдилар. Улар доимо барча кишиларнинг салбий, ёмон томонларини кўрадилар, бу кишиларнинг фикрича, ўзларининг барча камчиликлари ва муваффақиятсизликларининг сабабчиси бошқа кишилардир. Бу хилдаги баъзи кишилар пассив бепарво кайфиятда бўладилар.

Ироданинг мустақиллиги. Кишиларнинг иродавий ҳаракатларига уларнинг мустақиллик даражасига қараб ҳам баҳо берилади. Иродавий ҳаракатларнинг мустақиллиги кишининг аввало ташаббускорлигида кўрилади. Ташаббускорлик бирор бир ишни шахсан бошлаб юбориш демакдир. Ташаббускорлик одатда теварак-атрофдаги шароит ҳамда ижтимоий ҳаёт талабларини эпчиллик, моҳирлик билан ҳисобга олиш ва кўпинча келажакни, янгиликни олдиндан кўра билиш қобилияти билан бир вақтда намоён бўлади.

Ташаббускор киши шахсий ҳаётида ҳам, ижтимоий фаолиятида ҳам вазият ва турмуш талабларини ҳисобга ола билади, шу билан бир вақтда вазифаларни илгари суради, қўйилган вазифаларни амалга ошириш учун йўл ва воситалари танлайди ва бу вазифаларни ҳал этишда фаол иштирок этади. Мустақиллик қилинилмаган ва қилинилган иш-ҳаракатлар учун жавобгарлик сезишда кўринади. Жавобгарликни сезиш айна ҳаракатларнинг тўғрилигига, мақсадга мувофиқ эканлигига ва зарурлигига ишонч ҳосил қилиш демакдир.

Ироданинг мустақиллиги яна бошқа кишиларнинг фикр, маслаҳат ва таклифларини танқидий кўз билан мулоҳаза қилиб чиқишда ҳам кўринади. Танқидий кўз билан мулоҳаза юритиш характер хислати бўлиб, бошқа кишиларнинг бирга маслаҳат ва таклифларини диққат билан таҳлил қилишда кўринади, характернинг шу хислати бўлган киши бошқа кишиларнинг фикр ва маслаҳатларига эътибор билан қулоқ солади, уларга муайян тамойиллар нуқтаи назаридан баҳо беради, ижобий фойдали нарсани қабул қилиб ундан фойдаланади, салбий бефойда нарсани далиллар билан рад этади.

Айрим кишиларнинг ирода мустақиллиги баъзан қайсарлик каби махсус ҳолатда кўринади. Бу ҳолат шундан иборатки, одам бошқа кишиларнинг айтган ҳамма гапларига, маслаҳат, илтимосларига қаршилиқ кўрсатади. Қайсарлик қилаётган одам ё буюрилган ишни қилмасдан, ўз билганини қилаверади ёки буюрилган ишни тескарисини қиладди.

Интизомлилик – характер хислати бўлиб, жамият талабларига онгли равишда ўз ихтиёри билан бўйсина билишда кўринади. Интизомлилик, жумладан, белгиланган тартибга аниқ риоя қилишда, олинган ваъдани

виждонан бажаришда, ўз бурчига онгли равишда бўйсинишда ўз ифодасини топади.

Интизомли киши мустақил ташаббускор бўлиб, айна вақтда қабул қилинган қарорларни сўзсиз ижро этади, жамият манфаатларига ва ахлоқ тамойилларига итоат қила билади.

Мустақиллик айна вақтда ироданинг кучли эканлигини ҳам кўрсатади. Ирода кучи катта тўсқинликларни бартараф қила олиш қобилияти билангина ифодаланмай, ташаббускорлик кўрсатиш, мустақиллик, дадиллик кўрсатиш ва қабул қилинган қарорлар учун, ўз хатти-ҳаракатлари учун масъулият сезиш билан ҳам таърифланади.

Ироданинг ахлоқийлиги ҳаёт ва фаолиятда ирода кучи, унинг мустақиллигига ижобий ёки салбий баҳо берганда қандай тўсқинлик ва қийинчиликлар бартараф қилинганлигини назарда тутиш билангина чекланиб қолмай, асосан кишининг ахлоқий қиёфаси иродавий ҳаракатларда қанчалик ифодаланиши, бирон одамнинг иродаси нақадар ахлоқий эканлиги ҳам назарда тутилади.

Ироданинг ахлоқийлиги деганда одатда киши ўз олдига қандай мақсадлар қўйилиши, бу мақсадларга қандай воситалар билан эришиши, иродавий интилишлар (хоҳишлар) қандай майллар туфайли келиб чиқиши ва маълум бир қарорга келишида қандай тамойилларга амал қилишни назарда тутамиз.

Иродавий ҳаракатларда кишининг ахлоқий ҳислатлари намоён бўлса, ирода кучи ижобий аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз. Иккинчидан, кишиларнинг ахлоқий ҳислатлари ҳақида фикр юритилганда айтилган сўзларни эмас, балки уларнинг маънавий қиёфасини кўрсатадиган иродавий ҳаракатларни назарда тутамиз. Шунинг учун кучли ироданинг мардлик, ўзини тута билиш, сабот-матонат, чидам ва жасурлик каби хусусиятлари ироданинг ахлоқий сифатлари деб ҳисоблаймиз.

Киши бирор қарорга келишда ўз қарори ва ҳаракатлари учун ахлоқий масъулият сезса, унинг иродаси ахлоқий ҳисобланади.

Кишининг чинакам ахлоқийлиги маънавий қиёфаси, сўзида ва муҳокамаларида эмас, балки фаолиятида, ишида ва асосан меҳнатда, яъни меҳнатга ва ишнинг ўзига меҳр қўйишида намоён бўлади.

Ўзининг интилиш (майлларида), қарор ва ҳаракатларида ҳар доим ахлоқ тамойилларига амал қиладиган кишиларни ахлоқли кишилар деб атаёмиз.

МОТИВАЦИЯ

Мотив ва мотивация тушунчасининг мазмуни

Гарчанд психологик адабиётларда айниқса ёш ва педагогик психологияга оид манбаларда мотив ва мотивация масаласи кўп бора кўтарилган бўлса-да, батафсил ёритилмаган. Масалан, айрим психологлар мактабгача ёшда айрим тарқоқ ситуацион майллар маълум мотивлар тизимларига айланиб боришини қайд этадилар. Бироқ бу фикр атрофлича чуқурроқ ўрганилмаган. Шунга мувофиқ адабиётларда психологлар

томонидан олиб борилган тадқиқотлар асосида мотив ва мотивация тушунчаси турлича талқин қилинган.

Энг кенг тарқалган таърифларга кўра, мотив – бу кишини фаолиятга ундовчи куч, сабаб ёки эҳтиёжлар йиғиндисидан иборатдир.

Мотив тушунчасига олимлар томонидан қуйидагича таъриф берилади: А.Маслоунинг фикрича, мотив бу эҳтиёжлар йиғиндисидир.

С.Л.Рубинштейннинг таъкидлашича, мотив бу эҳтиёжнинг ҳис қилиниши ва қондирилиши.

С.Л. Рубинштейн. «Мотивация – бу психика орқали амалга ошувчи детерминациядир».

А.Н.Леонтьев – мотивни инсон фаолиятига йўналган аниқ эҳтиёжлар ва уни кўзгатадиган воқелик деб ҳисоблайди.

Мотив – маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ фаолиятга ундовчи сабаб.

Мотивация кенг маънода инсон ҳаётининг (унинг хулқ-атвори, фаолиятининг) мураккаб кўп қиррали бошқарувчиси деб қаралади.

Мотивация – инсонни фаолиятга ундашнинг мураккаб, кўп даражали тизими бўлиб, у ўзида эҳтиёжларни, мотивларни, қизиқишларни, идеалларни, интилишларни, установкаларни, эмоцияларни, нормаларни, кадриятларни мужассамлаштиради.

Мотивация – мураккаб тузилма, фаолиятни ҳаракатлантирувчи кучлар мажмуаси бўлиб, у ўзини майллар, мақсадлар, идеаллар кўринишида намоён қилади ва инсон фаолиятини бевосита аниқлаб, бошқариб туради.

Мотивация – одамни фаол фаолиятга ундовчи сабаблар мажмуидир.

В.С.Мерлин мотивлар тизимларининг айрим жиҳатларини анча батафсил ёритиб берган. У мотивлар тизимларининг шаклланиш жараёнини қуйидагича тасаввур этади: «турли мотивлар бора-бора ўзаро боғлиқ ва бир-бирига тобе бўлиб боради ҳамда охир оқибатда мотивларнинг яхлит тизими вужудга келади». В.С.Мерлин фикрича, мотивлар тизимининг шаклланиши жараёнида нафақат мотивлар барқарорлиги, балки мотивларни англаш каби шартлар бажарилишини талаб этилади. Демак, В.С.Мерлин бўйича мотивлари тизимлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирига тобе шахс мотивларининг бир бутун йиғиндисидан иборат. Аммо В.С.Мерлин гарчи мотивлар тизимларининг айримларини ҳақиқатдан ҳам муҳим жиҳатларини кўрсатиб ўтган бўлса ҳам, мотивлар ўртасидаги тизимли муносабатларни мотивлар тизимлари ва фаолият кўрсатиш муаммосини тадқиқ этмаган.

Чет эл психологлари орасида А.Маслоу эҳтиёжлар иерархияси назарияси билан машҳурдир. Ўз назариясида А.Маслоу эҳтиёжларнинг қуйидаги иерархик қаторини ажратади: физиологик эҳтиёжлар, хавфсизликка бўлган эҳтиёж, муҳаббат ва бошқалар билан боғлиқ бўлиш эҳтиёжи, ҳурматга бўлган эҳтиёж, инсоннинг ўз яширин имкониятларини тўлароқ намоён этиш ва рўёбга чиқариш эҳтиёжи ва бошқаларни киритади. А.Маслоу фикрича, муайян эҳтиёжнинг қондирилиши учун аввал иерархик қаторда ундан олдинги эҳтиёж қондирилган бўлиши талаб этилади. Бошқача қилиб айтганда, А.Маслоу концепциясида иерархияда юқори ўринни эгалловчи

эҳтиёжлар куйи ўриндаги эҳтиёжларга тобедир. А.Маслоу концепциясида мотивацион жараёнлар бошқарувида одам онгининг иштироки, бошқарувдаги роли эътиборсиз қолдирилган. Олим эҳтиёжлар иерархиясидаги вертикал муносабатларни таҳлил қилиб, бир даражада жойлашган эҳтиёжлар орасидаги горизантал муносабатлар эса ўрганилмаган.

Машхур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта, кенг камровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади.

Мотивация тушунчасини турлича ифодалаш, мотивациянинг мазмуни ва энергетик томони ҳақидаги муҳим савол психологлар томонидан ифодалаб берилди. Хориж психологлари учун мотивация тушунчасини характерли аниқ бир томонлама энергетик фаоллик манбаи сифатида қаралади, улар мазмунли томонига эътибор бермай, аниқ механизмлар сифатида энергия, бошқарув ва хулқ-атворга тақсимлайдилар.

Иерархик, даражавий тузилиш – бу тизимлилик хусусиятига эга бўлган ҳодисаларнинг бир жиҳатидир. Шу туфайли шахс мотивацион соҳасининг иерархиясини самарали тадқиқ этиш учун уни мотивацион ҳодисаларнинг бошқа жиҳатлари билан алоқадорликда ўрганиш зарур бўлади. Мотивацион ҳодисалар тизимлигини тадқиқ этишда асосий эътибор эса бу ҳодисалар ўртасидаги тизимли муносабатларни ўрганишга қаратилиши керак. Бу борада Р.С.Вайсманнинг шахс мотивацион соҳасининг тизимлилиги ҳақида билдирилган фикри алоҳида эътиборга лойиқ. Унинг ёзишича, «Мотивацион соҳанинг тизимлилиги – мотивацион ўзгарувчилар ўртасидаги алоқадорлик, хилма-хил муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади. Шундай муносабатлардан бири иерархик муносабатдир. Яна бир турдаги муносабатни «рўёбга чиқариш» муносабати деб аташ мумкин. Бу муносабат шуни англатадики, ҳар бир эҳтиёжнинг қондирилишида турли мотивлар йиғиндисининг рўёбга чиқарилиши мумкин. Учинчи турдаги муносабат шунда намоён бўладики, ҳар хил эҳтиёжларнинг қондирилишида бир мотив иштирок этади ёки аксинча, бир эҳтиёж қондирилишида турли мотивлар қатнашади. Бундай муносабат «ўзаро тобелик» муносабати номини олди.

Р.С.Вайсман шахс мотивацион соҳасидан тизимли муносабатларнинг жуда қизиқ таснифини келтиради. Аммо ажратилган муносабатлар қаторини бошқарув, тартиблаштирилганлик ва шу каби муносабатлар билан тўлдириш мумкин бўлади. Қолаверса, Р.С.Вайсман мотивацион ўзгарувчилар ўртасидаги тизим ҳосил қилувчи асосий муносабатни ажратмаган, бир турдаги ва ҳар хил турдаги мотивацион ҳодисаларни бир-биридан фарқламаган.

Чет эл олимларининг мотивация соҳасидаги тадқиқотлари орасида Г.Олпортнинг мотивлар функционал автономияси назарияси алоҳида ўрин эгаллайди. Бу назарияда мотивлар трансформацияси, тизимли ривожланиши жараён сифатида талқин этилади. Г.Олпорт ўз концепциясида тизимларнинг умумий назарияси ғояларидан, айниқса, очиқ тизимлар ҳақидаги ғоядан кенг

фойдаланган. Олимнинг фикрича, шундай мотивлар борки, улар ярим ёпик тизимларнинг табиатига монанд фаолият кўрсатади ва ривожланади, яъни функционал автономияга эга. Бир тизимга кирувчи мотивларни Г.Олпорт реактив, ташқи ундовга муҳтожлик қонунларига бўйсунувчи мотивлар, деб атайди. Аммо Г.Олпортнинг таъкидлашича, шахс очик тизимлар каби ўзгарувчи ва ривожланувчи мотивлар билан тавсифланади, деган фикр ҳақиқатга яқинроқдир. Агар аввалги тизим мотивларнинг персевератив функционал автономияси, деб аталган бўлса, кейинги тизимни Г.Олпорт проприатив функционал автономия, деб атайди. Очик, ёпик ва ярим очик тизимлар ҳақида тўхталар экан у ёпик тизим моделини шахс ва унинг мотивациясига қўллаб бўлмаслигини таъкидлаганди. Очик функционал тизим тараққиёт учун замин ҳозирлайди, уни эса ундовчи муҳтожлик доирасида тушунтириб бўлмайди.

Г.Олпорт томонидан шахс мотивларининг очик тизимлар сифатида таҳлил этилиши, шахс ва шахс мотивлари тараққиёти чегарасиз жараён эканлигини таъкидлаш учун имконият беради.

Шундай қилиб, биз шахс мотивацион соҳаси ҳақидаги турли қарашлар, уларда тизимли ёндашув ғояларининг акс этиши масаласини кўриб чиқдик. Мазкур қарашлар мотивация соҳасидаги замонавий тадқиқотларнинг ажралмас қисмига айланди. Кўрсатиб ўтилганидек, психолог олимлар томонидан мотивацион соҳа тизимлилигига оид турли жиҳатларни қайд қилинмоқда. Айни дамда мотивацион механизмлар ҳақидаги тизимли ёндашувга асосланган тасаввурлар турли йўналишларда тадқиқ этилмоқда. Бироқ тадқиқотларнинг барчасини бир йўналиш – мотивацион ҳодисалар ўртасидаги маъно ҳосил қилувчи алоқа ва муносабатларни тадқиқ этиш атрафида бирлаштириш мумкин.

Кўпчилик психологлар фикрича, мотивация муаммоси шахс психологиясининг марказий муаммосидир. Шахс психологик тузилишининг бутунлиги, хулқ-атвор ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги алоқадорлик мотивация муаммосини ўрганишда тизимли ёндашувни қўллаш учун кенг имконият яратиб еради.

Хориж психологларидан неофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг кабилар томонидан илгари сурилган мотив ва мотивация борасидаги назарияларга асосий эътиборни қаратамиз. А.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч унинг фаолияти мақсадини аниқловчи, уларга эришиш йўллари манбаи ҳисобланади. Хорнининг таъкидлашича, инсон хулқи мотивациясини бошқа мотивлар ёрдамида аниқлаш мумкин. Жумладан, бирламчи безовталаниш атроф-муҳитга нисбатан душманлик ҳиссини туғдиради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонидан баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишини вужудга келтиради. Э.Фромм ҳам ўз қарашларида либидо масаласига катта эътибор бермайди, чунки уни қизиқтирган муаммо инсон хулқи жабҳаларида ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиш жараёнидир.

Гештальт психология мактаби намоёндалари учун мотивация ўзига хос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга

нисбатан интилиш юқори кўрсаткичга эга эканлиги билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890-1947) мотивларни экспериментал ўрганиш методикасини ишлаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолат шароитида тушунтиришга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальт психология мактабининг намоёндаларига образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг майдон назарияси учун мотив категорияси худди шундай муҳим аҳамият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши таъкидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предметли маъновий мазмуни эса инкор қилинади.

К.Левин мотивни қуйидагича ифодалайди: мотив – муайян муваффақиятли микроинтервалда шахснинг бевосита яққол муҳит билан муносабатларидан келиб чиқувчи воқелиқдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно аниқлашувчи иккита мотивацион ўзгариш ҳукм суриши тан олинади. Гештальт психологларнинг асарларида шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, уларда хулқ мотивацияси муаммолари шахснинг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Олпорт концепциясида яққол кўзга ташланади. Унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон хулқини ўзгариш сабабларини очишдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивлар омилларини текширишлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини аниқлаб етиш қийин эмас.

Рус психологлари орасида В.Г.Асеевнинг тадқиқотларида мотивацион тизим масаласи анча чуқур ўрганилган. Унинг фикрича, инсон мотивацион соҳасининг онтогенетик тараққиёти давомида бу соҳа тизимли ривожланишга нисбатан мойилликни намоён этади. Бу мойиллик В.Г.Асеев кўрсатишича, стихияли шаклланиш, ундовчи кучларнинг каттароқ мотивацион бирликларни ўзаро қўшилиб ҳосил қилишда намоён бўлади. Мотивацион тизимнинг бирлиги сифатида В.Г.Асеев ундовчи кучларни қайд этади. Бу тушунча доирасига у мотив, эҳтиёж, қизиқиш, интилиш, мақсад, идеал, майл, мотивацион установка ва бошқаларни киритади. Шундай қилиб, В.Г.Асеев турли мотивацион ҳодисалар, майл турлари ўртасида тизимли муносабат мавжуд деб ҳисоблайди. Демак, бундай ёндашувда мотивацион тизим компоненти майл бўлиб ҳисобланади.

В.Г.Асеев шахс мотивацион соҳасининг тузилиши муаммосига ҳам катта эътибор беради. Унинг қайд этишича, инсон мотивацион соҳасининг тузилиши қуйидаги хусусиятларга эга: ситуацион ва импульсив ундовчиларнинг ёнма-ён жойлашганлиги, шахсий майлларнинг мазмун ва динамик сифатларига кўра бир-бирига яқинлиги. Бу хусусиятлар мотивациянинг тизимли сифатларини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Айрим тадқиқотчилар масалан, В.Э.Чудновский, В.И.Ковалев мотивлар тизими ва шахс йўналиши ўртасида алоқадорлик мавжудлигини қайд этмоқда. П.Т.Якобсон эса хулқ-атвор мотивацияси муайян қадриятлар тизимлари билан боғлиқлигини таъкидлаб, мотивларни шахс қадриятлари ориентациясига тобе бирликлар сифатида ўрганишни таклиф этади. Унинг фикрича, бундай изланиш ижтимоий психологик йўналишда амалга оширилиши керак.

Мотивлар тизими тушунчасига берилган анча кенг таърифларни адабиётларда учратиш мумкин. Жумладан, В.С.Морозовнинг кайд этишича, «Шахс мотивлар тизимини унинг субъектив эҳтиёжлари, мақсадлари, ғоялари, қарашлари, тасаввурлари шунингдек, интилишлари, шакллари ва бошқалар ташкил этади». Бундай таърифда «тизим» тушунчаси қандай маънода қўлланилаётгани анча номаълум. Уни аниқлаштириш талаб этилади.

Юқорида тилга олинган муаммолар билан шахс мотивацион соҳасининг даражавий тузилиши муаммоси бевосита боғлиқ. Психик ҳодисаларнинг даражавий тузилиши ғояси психологияда кенг тарқалган ва тадқиқ этиб келинмоқда ва бу бежиз эмас, зеро даражали тузилиш ҳақидаги тасаввурлар турли психик ҳодисаларнинг муайян тизимга келтирилган моделларини ҳосил қилиш имкониятини беради. Шахс мотивацион соҳасида ўз даражаси ва мураккаблигига кўра турлича бўлган мотивацион ҳодисаларнинг мавжудлиги даражавий тузилиши ҳақидаги ғояларнинг бу йўналишда ҳам самарали қўллаш учун шароит яратади.

Инсон мотивацион соҳасининг иерархик даражавий тузилиши масаласи мотивация билан боғлиқ энг ўткир ва кескин баҳсларга сабаб бўлувчи муаммолардан биридир. Ҳозиргача алоҳида олинган мотивацион ҳодисаларнинг иерархик тузилиши эҳтиёжлар иерархияси ва бошқалар тадқиқ этиб келинган. Аммо барча мотивацион ҳодисаларнинг ягона иерархик тузилиши ҳақидаги масала етарлича ўрганилмаган.

Рус психологлари орасида мотивлар иерархияси масаласи А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович ва бошқалар томонидан ўрганилган. А.Н.Леонтьев XX асрнинг 40-йилларида мактабгача ёш даврида шахс шакллана бошлашини таъкидлар экан, бу жараён болада мотивлар иерархияси таркиб топиши билан боғлиқлигини уқтирган эди. А.Н.Леонтьев фикрича, субъектнинг ташқи олам билан бирга муносабатлари кенгайиб борган сайин мотивларнинг ўзаро солиштирилиши юз беради, бунинг оқибатида эса улар ўртасида иерархик муносабатлар шаклланади. Мотивлар иерархияси олимнинг фикрига кўра, мотивлар функциялари билан белгиланади. Бошқача қилиб, айтганда иерархияда юқори ўринни, маъно ҳосил қилувчи функцияни бажарадиган мотивлар қуйи ўринни эса стимул мотив эгаллайди. Демак, А.Н.Леонтьев мотивлар функциясининг икки даражасини: маъно ҳосил қилувчи ва стимул даражаларини ажратади. Аммо А.Н.Леонтьев ўз назариясида мотивлар иерархиясининг шаклланиш жараёнида шахснинг субъектив, фаол роли қандай бўлишини кўриб чиқмайди.

Л.И.Божович тадқиқотларида, шунингдек, айрим бошқа илмий изланишларда мотивлар иерархиясининг шаклланиши доминант мотивларнинг ҳосил бўлиши билан боғланади. Ҳар хил ёш босқичларида турли мотивлар доминантлик қилади. Айрим мотивларнинг устунлик қилиши шахснинг йўналишини белгилаб беради. Бундай йўналиш шахс мотивлари ўртасида нафақат субординацион, балки координацион муносабатлар ҳам ҳукм суришини тақозолайди.

Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўз-ўзини қандай тутиши эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун психологияда «мотив», «мотивация» тушунчалари ишлатилади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тушуниши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: а) ички сабаблар, яъни ҳолати, ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); б) ташқи сабаблар – фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари, яъни булар айнан аниқ ҳолатларни келтириб чиқаришга сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Ҳар қандай мотивларнинг асосида шахснинг эҳтиёжлари ётади, яъни мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар бўлади ва айнан уларнинг табиат ва заруриятига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Масалан, талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизуқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қондирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи бола учун мотив ўрнини босади.

Рус олими Р.Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади.

Умуман ҳар қандай шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Биологик эҳтиёжлар – физиологик, жинсий мослашув эҳтиёжлари.
2. Ижтимоий эҳтиёжлар – бу меҳнат қилиш билан эстетик ва ахлоқий, маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлгани билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характериға боғлиқ бўлади.

Хориж психологиясида ўқиш мотивларининг назарий таҳлили

Ўқиш, ўқув фаолияти мотивлари ҳақидаги чет эл олимларининг асарларида илгари сурилган ғояларини таҳлил қилар эканмиз, қуйидагиларга эътиборни қаратиш жоиздир. Жумладан, немис олими З.Фрейд ва У.Макдаугалл мотивацион омил сифатида ҳайвонлардаги органик эҳтиёжларни, яъни инстинктни одамларга нисбатан қўллай бошлашди ва инсон феъл-атворига бўлган қарашлар ичида биринчи назария сифатида майдонга чиқди.

Булардан ташқари XX аср бошларида яна икки янги йўналиш пайдо бўлади, бу мотивациянинг хулқ назарияси ва олий асаб фаолияти назариясидир.

Инсон хулқи аффеktiv когнитив детерминацияси муаммосини тахлил қила туриб, когнитив психологиянинг бошқа вакили Х.Хекхаузен шундай хулосага келади-ки, фаолият детерминацияси когнитив (билиш) ва аффеktiv жиҳатлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ экан, улардан қайси бири рағбатлантирувчи куч эканлиги ҳақидаги савол ўз маъносини йўқотмади.

Таълим-тарбия жараёнида ўқиш мотивациясининг ўрни бутун дунё олимлари томонидан тан олинган ва ҳар томонлама ўрганилган. Ўқув самарадорлигини оширишда ўқув мотивациясининг ролини чет эл олимлари ўз тадқиқотларида тадқиқ қилдилар. Шу нуқтаи назардан туриб, кўзғатувчилардан ташқарида содир бўладиган хатти-ҳаракатларни тушунтириш бўйича бир талай моделлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларни кўриб чиқиш ички мотивациянинг механизмларини тахлил қилишда қўл келади. Шундай моделлардан бирини Олпорт таклиф қилади. Олпорт ички мотивация билан боғлиқ бўлган учта мотивацион тушунчаларни тахлил қилади; функционал автономия, етарли даражадаги ҳаракат ва «Мен»нинг жалб килинганлиги. У функционал автономия тамойилини фаолият даставвал бошқа сабаб бўйича пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳолда, ўзи учун мақсадга айланиши ҳолатини тушунтириш учун киритади.

Э.Торндайк тажрибаларининг алоҳида томони уларнинг жуда тор ва чекланган характерга эга эканлигидадир: улар реал ўқув жараёни билан жуда оз даражада боғлангандир.

Америкалик муаллифлар кўпроқ ўқув жараёни англаб етилган мотивлари билан эмас, балки айрим жиҳатлари камроқ фаҳмланадиган кўринишда бўлиб, ўқув жараёнига майл-истак уйғотадиган муаммо ўқишни мотивлаштириш масалалари билан шуғулланадилар. Бундай илмий ишларнинг муаллифлари, масалан, ўқувчининг сонларни ёдлашига, алоҳида хатти-ҳаракатларига қайси психологик жиҳатлар таъсир кўрсатишларини ўрганадилар ва шу йўл орқали мотивлаштиришнинг айрим компонентларини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Бу соҳада улар Э.Торндайкнинг издошлари ҳисобланадилар.

Э.Торндайк ўқув жараёнини шундай таърифлайди: «Ўқув жараёни у ёки бу жавоб реакциясининг маълум ҳолати билан муайян бўшлиқликда, яъни ушбу реакция ҳамда вазият ўртасида маълум алоқа ўрнатилиши билан изоҳланади.

Торндайк киши ўзи хоҳлаган реакциянинг такрорланишига нисбатан рўйхушликнинг ҳамда ўзи хоҳлаган реакцияга нисбатан бўлган майлнинг таъсирини ўрганишга ҳаракат қилади ва шундай хулосага келади: «Бир хил шароитда юзага келган жазолаш омиллари рағбатлантириш омилларидан анча бўш ва кучсиздир». Кейинги китобида эса: «Рағбатлантириш умуман ўзига элтувчи барча алоқаларни ёқлаш ва кучайтириш анъанасига эга, жазолаш эса тез-тез (лекин ҳар доим ҳам эмас) алоқаларни муайяндан ноаниққа ўзгартириш хусусиятига эгадир», – деб ёзади.

Брунер ҳам ўқишни мотивлаштириш масаласига Э.Торндайкдан бошқача қарайди.

«Ўқув жараёни» номли изланишларида Брунер ўқувчининг реал, етарли даражада узоқ давом этадиган ўқиш жараёни туфайли туғиладиган амалий ва назарий муаммоларни изоҳлашга ҳаракат қилади. Брунер ўқишни мотивациялаш, ёки ўқиш жараёнига нисбатан ўқувчиларнинг мойиллигини орттирувчи омиллар ҳақида эмас, балки унинг билан бирга, ўқувчининг мотивлари ҳақида ҳам фикр юритади. Гарчи унинг фикрлари умумий характерда бўлса ҳам, улардаги айрим йўналишлар диққатга сазовордир. Бу биринчи галда, ўқиш жараёнида билиш характеридаги мотивларнинг аҳамияти ва янги нарсани билишдан пайдо бўладиган ички қаноат ҳисси, химоя масалаларининг қўйилишидир.

Таълим беришда рағбатлантириш ва жазолашнинг роли ҳақида жуда кўп ёзилган, лекин «янгиликни очиш»да қизиқишнинг, ички кечинмаларнинг аҳамияти ҳақида жуда кам гапирилган. Агар биз педагог сифатида болаларни борган сари каттароқ ўқув мавзуларини эгаллашга ўргатишни истасак, афтидан, ўқув дастурини пухта майдалаб ўрганишда кўпроқ ички «рағбатлантиришни» қўллашимиз лозим. Кейинги пайтларда муҳокама этилаётган предметнинг мураккаб бўлимларини ўрганиш усулларидан бири шундаки, ўқувчиларнинг имкониятлари ҳисобга олинсин, уларнинг ўз қобилиятлари ва кучларини етарли даражада сарфлай олишлари учун шароит яратилсин, токи улар самарали меҳнат фаолиятидан қониқиш ҳосил қилсинлар. Тажрибали педагоглар бундай меҳнат гаштининг кучини яхши билдилар. Бирон-бир муаммони ҳал қилишга чуқур шўнғиб кетган киши нималарни ҳис қилишини ўқувчилар билиши лозим.

Мураккаб ўқув материални ўзлаштиришда ички мотивнинг мойиллик уйғотувчи куч сифатидаги аҳамияти ҳақида Брунер шундай деб ёзади: «Шубҳасиз, масалан, мавзу ўрганилиши жиҳатидан қанчалик давомли ва материали жиҳатидан кенг бўлса, ўқувчи шунчалик кўп интеллектуал «рағбатлантириш» олиши керакки, ана шунда у кейинги мавзунини етарли қизиқиш билан ўрганишга киришади. Ўқувчи учун материални у қадар чуқур тушунмаслик, дейлик, навбатдаги синфга кўчиш сингари ташқи жиҳатлар рағбатлантириш бўлиб хизмат қилган ҳолларда, навбатдаги билимларни эгаллаш учун бўлган интилиш бола синфдан-синфга кўчишни тарк этганда, яъни мактабни тугатганда тўхтади».

Ўқувчининг таълимини мотивациялаш ва диагностика қилиш ҳақида фикр юритган олимлар Г.Левальд (1985) ва Г.Розенфельдларнинг фикрича, бу иш амалга ошириладиган вазиятни ҳам ҳисобга олиш керак, чунки бу таълим мотивацион диагностикаси учун муҳимдир.

Г.Левальд (1985) таълим диагностикаси вазиятни, йўналишни ҳисобга оладиган ёки табиий шароитга мос бўлиши лозим, -дейди. Масалан, рағбатлантирувчи материал ҳақиқий ҳаётга мос келиши лозим, чунки сунъий шарт-шароит, муҳит шахсий хусусиятларнинг юзага чиқишига салбий таъсир кўрсатади.

Вазият назариясини диагностика қилиш вазифаларини тадбиқ қилган Г.Розенфельд (1975) кўрсатадики, вазият атроф-борлиқнинг вақтинчалик ва

фазовий тавсифидир ва у субъект билан объектнинг интеграцияси томонидан белгиланади.

Ўқув мотивлари – бу ўқувчиларни ўқув фаолиятининг турли томонларига йўналтиришдир. Масалан, ўқувчининг ўзи ўрганаётган объект билан бажарадиган ишига қаратилган бўлса, уларни билиш мотивлари деб аташ мумкин. Агар ўқув фаолияти ўқув жараёнида турли кишилар билан тўғри мулоқот қилишга йўналтирилган бўлса, ижтимоий мотивлар намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, баъзан ўқувчиларда билиш жараёни, қолганларида эса бошқалар билан мулоқот ўқиш фаолиятини мотивлаштириб туради.

А.К.Маркова мотивларни 2 та катта гуруҳларга ажратган.

1. Ўқув фаолиятининг мазмуни ва уни бажариш билан боғлиқ билиш мотивлари.
2. Ўқувчининг бошқа кишилар билан ўзаро ижтимоий (социал) мотивлари.

Бу мотив турлари психологик адабиётларда кенг ўрганилган.

Психологлар томонидан ўқув мотивациясининг салбий ва ижобий томонлари мавжудлиги таъкидлаб ўтилган. Салбий мотивлар ўқувчи томонидан агар у ўқимаса, кўнгилсизлик, ноқулайликлар ва ноаниқликларни вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда англаган ундовчилардир.

Ижобий мотивлар ўқиш билан боғлиқ ижтимоий аҳамиятга эга бурчни бажариш, муваффақият қозониш, билим эгаллашнинг янги усулларини ўзлаштириб олиш, атрофдагилар билан яхши муносабат ўрнатишда ўз аксини топади.

Мотивларнинг яна бир хусусияти унинг вужудга келиши тезлиги ва кучида ўз аксини топади. Бу хусусият ўқувчи қанча вақт мобайнида ушбу мотив томонидан ундалган ўқув фаолияти билан шуғуллана олишида намоён бўлади. Ўқитувчининг диққат марказида ўқув мотивларининг намоён бўлиш шакллари туриши керак. Бу асосда ўқитувчи ўқувчи фаолиятининг мотивлари ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўлади. Шундан сўнг мотивларнинг ички хусусиятлари салбий модалликка эга бўлган кўнгилсизликдан қочиш каби беқарор мотивларга эътибор беришимиз лозим.

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, билимларни эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гнесологик мақсад қўйиш сари, яъни белгиланган мақсадни қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдош мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички номлар билан аталиб, муайян тоифани юзага келтиради.

Ташқи мотивлар жазолаш, тақдирлаш, хавф-хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйиқ, эзгу ният, орзу-истак каби қўзғатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсадига нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва

малакалар ўта муҳимроқ бошқа ҳукмрон (етақчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиш ижтимоий, ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваффақиятга эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллашда қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқишга уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин бунга изоҳ, талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни руёбга чиқарувчи кўзғалиш негизида пайдо бўлади. Чунончи билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир. Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта, бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташқи ҳалақит берувчи кўзғатувчилар (кўзғовчилар) кучи ва имкониятини камайтиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуқтаи назаридан ушбу жараёнга ёндашилганда, мулоқотли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Ҳозирги даврда ўқиш мотивациясини диагностика қилишнинг бошқа йўллари тавсия қилинапти: лаборатория экспериментларини педагогик тажрибалар билан (табiiй диагностика услубларини қўллаш), шунингдек реал ўқув жараёни шароитида ўқувчининг ижтимоий хулқини узоқ муддат ўрганиш билан тўлдириш мумкин (А.К.Маркова), бу ўқиш мотивациясини диагностика қилиш натижаларини текшириш сифатида хизмат қилиши мумкин деб таъкидлайди.

Ўқиш мотивациясини диагностика қилиш уни ўтказиш учун услуб танлаш тамойилларини аниқлаштиришни талаб қилади. Таълим мотивациясини диагностика қилишга бўлган замонавий ёндашувлардан келиб чиққан ҳолда, энг камида, қуйидагиларни ажратиш мумкинлиги Н.Е.Ефимова томонидан тавсия қилинган, биз уларни қуйида келтирамиз.

1. Диагностика ўтказиш учун асос бўладиган таълим мотивацияси кўрсаткичларини белгилаш.
2. Уч тоифадаги диагностика услубларини танлаш, бевосита лойиҳвий ва билвосита–таълим мотивацияси кўрсаткичларини диагностика қилишга йўналтирилган услублар.
3. Ҳар бир услубнинг ажратилган кўрсаткичларга бўлган диагностикавий имкониятларини аниқлаш.

4. Мазкур методика натижаларини намоён қилиш чоғида ҳисобга олинадиган назарияни услубнинг методологик асосини ҳисобга олиш.
5. Методика матнларининг ўқувчилар ёш хусусиятларига мослиги.
6. Ўқувчилар шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш.
7. Диагностикани ўтказиш

Агар ижтимоий мотивлар ҳам таълим фаолияти учун етакчи ҳисобланса, бир қатор муаллифлар (П.Я.Гальперин ва бошқалар) таълим фаолиятига нисбатан уларга ташқи мотивлар сифатида қарашади.

П.Я.Гальперин фикрича, ташқи мотивлар таълим жараёни ва предметга нисбатан «амалий» муносабатда намоён бўлади, бунда билим кейинги фаолият учун ташқи шарт-шароит сифатида қаралади ва у ички таълимга бўлган барқарор қизиқиш билан боғлиқдир. Ташқи мотивлар ичида айнан ташқи ёки утилитар мотивлар (бунда ҳаракатнинг шаклланиши, субъект мойил бўлган фаолиятни амалга оширадиган шарт-шароит ҳисобланади) ва мусобақавий мотивлар ажратилади, бунда субъект: бошқаларга ва ўз-ўзига ўзининг олдинги муваффақиятларини қиёслаган ҳолда муваффақиятларга интилади.

П.М.Якобсон таълим жараёни билан боғлиқ бўлмаган ижобий ёки салбий мотивларни ташқи мотивлар деб, таълим жараёнига сингдирилган мотивларни эса ички мотивлар деб ҳисоблайди.

Аmmo бир қатор замонавий тадқиқот муаллифлари, мазкур мотивларнинг ўқиш шароити учун аҳамиятини тушунишдан келиб чиққан ҳолда, ўқишнинг ижтимоий мотивларига нисбатан «ташқи» деган терминни ишлатишдан қочадилар. Масалан, А.К.Маркова билиш мотивлари ичида кенг таълимий (янги билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган), ўқув-билим (билим олиш усулларини эгаллашга йўналтирилган) мотивларни фарқлайдилар.

Ижтимоий мотивлар ичида: кенг ижтимоий (жамиyatга фойда келтириш учун билим олишга интилиш), позициявий (атрофдагиларнинг маъқуллашига ва обрў орттиришига интилиш), ўқиш давомида бошқалар билан ҳамкорлик мотивлари фарқланади.

М.В.Матюхина ҳам ўқш фаолияти жараёнига сингдирилган қуйидаги икки тоифа мотивларни ажратади:

А) мазмун воситасида мотивлашиш (учта даражаси мавжуд, қизиқиш-қизиқарлилик, далилларга бўлган қизиқиш, воқеалар моҳиятининг келиб чиқишига қизиқиш):

Б) жараён воситасида мотивлашиш (учта даражаси мавжуд, ижрочилик фаолиятини бажариш сифатида, қидирув ижрочилик қоидаларини келтириб чиқариш сифатида, ижодий-мустикал равишда масалалар тузиш).

Ўқув фаолиятидан ташқарида мавжуд бўлган мотивлар:

- А) кенг-ижтимоий;
- Б) тор-шахсий;
- В) салбий.

Ўқиш мотивларини ички ва ташқи мотивларга бўлишга келсак, бу бўлиниш функционал табиатга эга ва ўқиш ҳаракатлари ва улар ўртасидаги

тузилиш жиҳатидан таҳлил қилишни талаб қилади: улар орасида бевосита алоқа бўлса, ташқи мотив ҳақида гапириш мумкин.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, биз «фақат тушуниладиган» ва реал ҳаракатдаги мотивларга дуч келамиз. Бола кўпинча қанча ўқиш зарурлигини яхши тушунади (англаниладиган мотивлар), лекин бу нарса ҳам унга ўқув фаолияти билан шуғулланиш учун туртки бўла олмайди. Бу билим майл шаклини олсагина, биз реал ҳаракатда мотив билан иш кўрган бўламиз. Фақат тушуниладиган мотивларгина маълум шароитда ҳаракатдаги мотивлар шаклини олади. Бу нарса мотивацияни қайта қуриш учун жиддий аҳамиятга эгадир. Мактабнинг вазифаси ҳам бола мотивациясини қайта қуришдан иборатдир.

Таъкидлаш керакки, А.Н.Леонтьев назарий тафаккурга эга бўлиш, асос сифатидаги билиш мотивларининг ривожланиш масаласига катта эътиборни қаратган. У психик жараёнларининг шундай динамикасини очишга ҳаракат қилдики, бундай динамика мотивация ривожланиши асосида ўқувчиларни билимларни эгаллашга олиб келади.

Л.Н.Божович таълимни мотивациялаш муаммоси бўйича ўз олдида ўқувчиларнинг ўқишга бўлган муносабати, психологик жиҳатлари қандай майдонга чиқади деган масалани ҳал қилишни мақсад қилиб қўяди. Бу муносабатнинг психологик моҳиятини очадиган муҳим жиҳатлардан бири «ўқувчилар ўқиш фаолияти»ни белгилайдиган мотивларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Бунда таълим мотивлари деганда, биз бола нима учун ўқишга мажбур бўлишини тушунамиз».

Л.Н.Божович таъкидлашча, ўқиш мотивлари боланинг асосий муносабатлари билан, унинг эҳтиёжлари ва интилишлари билан ички алоқада бўлади. Айнан шу туфайли улар етарли мажбурлаш кучига эга бўлади.

Ўзбекистон психологлари тадқиқотларида мотив ва мотивация муаммоси

Ўқув фаолияти мотивацияси муаммоси ҳамдўстлик давлатлари қатори республикамизда ҳам илмий тадқиқот олиб бораётган олимлар томонидан кенг миқёсда ўрганиб келинмоқда. Жумладан, кейинги йилларда мазкур илмий муаммоларнинг турли жабҳаларига нисбатан қизиқиш янада кучайиб бормоқда. Бунга яққол мисол сифатида республикамиз миқёсида ушбу муаммо юзасидан тадқиқот ишларини олиб бораётган таниқли психолог олимларни таъкидлаб ўтиш жоиздир. Булар сирасига республикамизда психология фанининг ривожланишига амалий ва назарий ҳиссасини қўшиб келаётган М.Г.Давлетшин раҳбарлигидаги унинг шогирдлари А.Қ.Саитова, Ф.И.Ҳайдаровлар ҳамда Э.Ғ.Ғозиев ва Э.З.Усмонова, В.А.Токарева, А.А.Файзуллаев, Р.Асомова, У.Жумаев ва бошқаларнинг ушбу муаммо юзасидан олиб борган тадқиқотларини киритишимиз мумкин.

Кейинги ўн йилликлар мобайнида М.Г.Давлетшин раҳбарлигида ушбу муаммо янгича илмий асосда талқин қилиниб, кенг кўламда ўрганилмоқда. М.Г.Давлетшиннинг фикрларига кўра, Ўзбекистон келажаги бўлган ёшлар ҳар хил соҳанинг мазмунига онгли равишда ёндашуви орқали, уларни мумкин қадар эртароқ, тўғри ва оқилона тасаввур қилади. М.Г.Давлетшин

концепциясидан келиб чиққан ҳолда олиб борилган тадқиқотлардан бири А.Қ.Саитованинг «Ўсмир ёшидаги ўқувчиларнинг ўқув мотивларини ва кадриятларини ўрганишга» бағишланган ишдир. Бу ишда муаллиф ўсмир ёшининг хусусиятларига таянган ҳолда бир қатор хулосаларга келган. Хусусан тадқиқотчи фикрига кўра, ўсмирлар ўқув фаолиятида потенциал ҳисобланган мотив ўз-ўзини намоён қилиш мотивидир; ўқув фаолияти ўсмир ўқувчиларда ўз-ўзини такомиллаштиришга, бу эса ўқув фаолияти билан боғлиқдир. Муаллиф томонидан олиб борилган илмий изланишларда шахсдаги кадриятлар йўналганлигининг ўқув фаолиятга боғлиқлиги масалалари тадқиқ қилинади.

В.А.Токареванинг «Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ижтимоий бурчга нисбатан шаклланиш психологиясига» бағишланган тадқиқотларида ўқувчилар ўқув фаолияти мотивларини ўрганиш борасида олиб борилган тадқиқотларда ва изланишларида бурч мотивини шаклланишига жамиятнинг таъсирини ўрганиш муҳим саналиши кўрсатиб ўтилади

Э.Э. Ғозиев тадқиқотларида ўсмир ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини бошқариш хусусиятлари ўқув фаолиятини режалаштириш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш жараёнлари ҳақида мулоҳаза юритилади. Тадқиқотчи ўқув фаолиятини бошқаришнинг диагностик методини ишлаб чиқиб, психология фанининг кам ўрганилган соҳаларидан бири бўлган ўқиш фаолиятини бошқариш муаммосининг назарий ва амалий, эмпирик томонларини ёритиб беради. Шунингдек, мазкур тадқиқотларда ўқиш ва ўқитиш жараёни учун тавсиянома ишлаб чиқилган, ўз-ўзини англаш босқичлари тўғрисида маълумот берилган.

А.А.Файзуллаев илмий тадқиқотларида шахснинг мотивацион ўз-ўзини бошқаришнинг турли-туман омиллари ҳам кўриб чиқилган. Аниқланган бу омиллар шахс мотивациясининг хусусиятларига мотивацион бошқаришнинг амалга ошириш усуллари ва натижаларига тегишлидир. Бундан ташқари мотивацион тузилмаларнинг шахс томонидан объективлаштириш ва ўз мотивациясини бошқаришдаги турли психологик стратегия ва усуллари масалалари ҳам аниқлаб берилган. Шахснинг ҳаёт фаолиятида мотивацион ўз-ўзини бошқаришнинг бошқа бир қатор соҳалари ҳам ўрганилган.

Э.З.Усмонованинг илмий тадқиқотида ўқувчиларнинг ўқув фаолияти жараёнидаги карама-қаршилик, мотивация, ижод ва шахс муаммолари ўрганилган. Тадқиқот давомида икки асосий мотивация тоифасининг муносиблигини тушуниш муҳим бўлган, муваффақиятга эришиш мотивациясини одамда ташқи мотивацияга киритилади.

Ф.И.Ҳайдаровнинг «Қишлоқ мактаби ўқувчиларида ўқиш мотивларининг шаклланиши» номли илмий изланишларида ўқув мотивлари уларнинг хусусиятлари, ўқитиш жараёнида ижобий ва салбий мотивларнинг таъсири кенг камровда ўрганилган. Шунингдек, муаллиф ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ ҳолда ўқиш мотивларини намоён бўлишининг регионал тафовутларни ўрганишга асосий эътиборни қаратган. Муаллифнинг ишларига назар ташлар эканмиз, ўқиш мотивларини бир қатор туркумларга

ажратгани, яъни обрўга интилиш, касбга қизиқиш, муваффақиятга эришиш ва бошқаларни юзага келишига таъсир кўрсатувчи объектив, субъектив омилларни, шунингдек ривожланиш механизмларини ишлаб чиққанлигини кўрамиз. Бу эса таълим фаолиятида ўқувчига самарали ёндашиш мезони ҳисобланади.

Темперамент

Темперамент ҳақида тушунча

Инсоннинг руҳий олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини бевосита тақазо этади ва улар узлуксиз занжир тизимига ўхшаш тарзда ҳукм суради. Худди шу боис шахс руҳиятида ташқи атроф-муҳит тўғрисидаги таассуротлар, ўтмиш хотиралари, келажак юзасидан ижодий ҳаёллар, эзгу ниятлар, хоҳиш истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмаштириб туриш эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Руҳий олам кечиши, унинг суръати, мазмуни, шакли, кўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яккаҳол инсонда ранг-баранг тарзда намоён бўлиши кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, ижтимоий турмуш воқеликларига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулот билан жавоб қайтаришга мойиллик кўрсатадилар.

Психологияда темпераментга тааллуқли индивидуал динамик хусусиятлар ўртасида муайян даражада тафовут мавжудлиги алоҳида таъкидланади, улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсатиш мақсадида қуйидагича белгилар киритилади ва ўзига хос тарзда тавсифлаб берилади, уларнинг айримларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

1. Фавқулотда темпераментнинг бир хил хусусиятлари мотив, психик ҳолат ва ҳодисалардан фарқли ўлароқ, айнан шу шахснинг ўзида, унинг турли фаолиятларида, муомаласида ифодаланади.
2. Темперамент хусусиятлари табиий шартланганлик омилига тааллуқли бўлганлиги туфайли инсон ҳаёти ва фаолиятининг (умрининг) давомида ёки унинг муайян бир бўлагиди (таъсирга берилувчанлиги сабаблигидан катъий назар) барқарор, ўзгармас ва мустаҳкамдир.
3. Яккаҳол шахсга дахлдор темпераментнинг турли хусусиятлари ўзаро бир-бири билан ғайриқонуний равишда бирлашган бўлмасдан, балки улар ўзаро бир-бири муайян қонуният асосида мужассамлашиб, худди шу хусусиятлар унинг типларини тавсифловчи ўзига хос тузилмани вужудга келтиради.

Психология фанида **темперамент хусусиятлари** деганда, алоҳида бир шахснинг психик фаолияти динамикасини белгиловчи психиканинг барқарор, ўзгармас индивидуал-типологик хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Мазкур хусусиятлар турли шакл ва мазмунга эга бўлган мотивларда, психик ҳолатларда, мақсадларда, фаолиятларда нисбатан ўзгармас темперамент типини тавсифловчи тузилмани ташкил қилади.

Психология фанининг ижтимоий тарихий-тараққиёти даврида темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси

тўғрисидаги талкинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган. Темперамент лотинча “temperamentum” деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси “аралашма” деган тушунчани англатади. Темперамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эрамиздан олдинги 460 – 356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача кўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асослари

Қадимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсонларнинг темперамент хусусиятлари жихатидан ўзаро бир-биридан тафовутланиши, уларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг (хилтларнинг) турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ эканлиги тасаввур қилинади. Гиппократ таъбирича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнонча “chole”), қон (лотинча сангуис ёки сангуинис), қора ўт (юнонча melas “қора”, chole “ўт”), балғам (юнонча “phlegma”) кабилардан иборатдир. Унинг мулоҳазасича:

1. Ўтнинг хусусияти – куруқликдир, унинг вазифаси-тана аъзоларида куруқликни сақлаб туриш ёки баданни куруқ тутишдир.
2. Қоннинг хусусияти-иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир.
3. Қора ўтнинг хусусияти-намликдир, унинг вазифаси бадан намлигини сақлаб туришдир.
4. Балғамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти-совуқликдир, унинг вазифаси баданни совутиб туришдан иборатдир.

Гиппократ таълимотига мувофиқ ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (лотинча temperamentum)лардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жихатдан фарқланадилар, чунончи холерикда сариқ ўт, сангвиникда қон, флегматикда балғам, меланхоликда қора ўт устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам кўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ўз хиссасини қўшган олимлардан бири рус физиологи И.П.Павлов (1849-1936) ҳисобланади. И.П.Павлов темперамент ҳам шартли реффлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаради. И.П.Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв системасини хусусиятлари моҳиятидандир. Унга кўра қуйидаги 3 та хусусиятни ажратиб кўрсатади:

- 1) кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучи;
- 2) кўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлилиқ даражаси;

3) қўзғалишнинг тормозланиш билан алмашиниш тезлиги ёки нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги.

И.П.Павлов шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв системаси хусусиятларининг ўзаро қўшилувини нерв системасининг типи деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади. Улар қуйидагилардан иборат.

1. Кучли, мувозанатли, эпчил;
2. Кучли, мувозанатсиз, эпчил;
3. Кучли, мувозанатли, суст;
4. Кучли, мувозанатсиз суст.

Йирик рус психологларидан бири Б.М. Теплов (1896 - 1965) ва унинг шогирдлари, маслакдошлари И.П.Павловнинг тадқиқотларини давом эттириб, инсон нерв жараёнлари хусусиятларининг ўзига хос томонларини очишга муваффақ бўлдилар. Улар нерв-физиологик жараёнларнинг назик қирраларини ўрганишга махсус мосламалар ёрдами билан ўзгаришларни қайд қилиш ҳамда олинган натижаларни (омилларни) математик статистика методлари орқали ҳисоблашни татбиқ этдилар. Шунингдек, Б.М. Теплов илмий мактабининг намоёндалари томонидан ижобий ва тормозловчи шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш тезлигини тавсифловчи индивидуал хусусиятлар туркуми ҳам таърифлаб берилгандир. Ушбу индивидуал хусусиятлар моҳиятида ифодаланувчи нерв системасининг нотаниш хусусияти динамиклик деб номланган ҳам тавсифланган. Бундан ташқари, улар шартли рефлектор фаолиятининг бир гуруҳ индивидуал хусусиятлари қўзғалиш жараёни тўхталишининг тезлиги маҳсули сифатида тахмин қилинган хусусиятни (янги хислатни) лабиллик деб атай бошлаганлар. Шунинг билан бирга нерв системасининг бошқа хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида илмий тахминлар илгари сурилган, чунончи: сензитивлик, реактивлик ва ҳоказо.

Нерв системаси типларининг келиб чиқиши.

Нерв системасининг умумий типлари келиб чиқиши юзасидан мулоҳаза юритилганда, албатта И.П.Павловнинг таълимотини эслаш мақсадга мувофиқдир, чунончи ирсият йўли билан шартланган тип-бу генотип демакдир. Ҳозирги даврда нерв системасининг умумий типи (генотип) ирсиятга боғлиқ эканлиги ҳақидаги маълумотлар, жуда кўп бўлиб, улар қиёсий жиҳатдан ҳайвонларни ўрганиш натижасида топилгандир.

Темпераментнинг типологияси мობодо инсонлар темпераментлари бўйича қиёсланса, у ҳолда унинг хусусиятлари жиҳатидан ўзаро ўхшаш шахсларнинг гуруҳи мавжудлиги намоён бўлади. Бу аснода эрамиздан олдинги даврда ҳам темперамент типлари тўғрисида материаллар тўпланган.

Уларда **темперамент тип** дейилганда, инсонларнинг муайян гуруҳларини тавсифловчи психик хусусиятларнинг йиғиндиси (мажмуаси) тушунилади. Ҳозирги даврда темперамент тип деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларнинг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилади.

1. Сензитивлик (лотинча Sensus – сезиш, ҳис қилиш деган маъно англатади). Сензитивлик юзасидан инсонда бирорта психик реакцияни ҳосил қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади, жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак қўзғовчининг озгина кучи (уларнинг куйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахсга руҳий азоб берувчи) мужассамлашади.

2. Реактивлик. Бу тўғрида айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдирилади. Реактивликнинг ёрқин рўёбга чиқиши-эмоционаллик, таъсирланувчанликда ифодаланишидир.

3. Фаоллик. Бу борада инсон қандай фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишда объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгишга қараб фикр юритилади.

4. Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабати. Одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасодиқий тарздаги ташқи ва ички шароитларга (кайфиятга, фавқулоддаги ҳодисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хоҳиш-интилишларига кўра фикр билдириш назарда тутилади.

5. Реакция темпи. Турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиш тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлилигига, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқарилади.

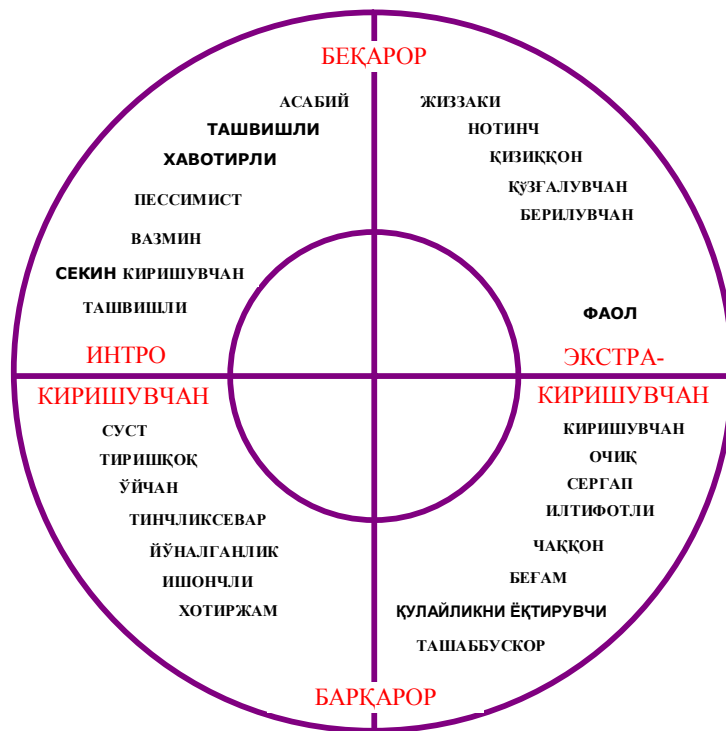
6. Ҳаракатларнинг силлиқлиги ва унга қарама-қарши сифат ригидлик (қотиб қолганлик), шахснинг ўзгарувчан ташқи таассуротларга қанчалик енгиллик ва чаққонлик билан мувофиқлашишига (силлиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлигига (ригидлиги қотиб қолганлигича) нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

7. Экстравертлик ва интровертлик. Шахснинг фаолияти ва реакцияси кўп жиҳатдан кечинмаларга боғлиқ, чунончи фавқулоддаги ташқи таассуротларга (экстравертлик) ёки аксинча, тимсолларга, тасаввурларга (интровертлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Темперамент типларининг тавсифномаси

Турли темперамент типига мансуб инсонларда ҳар хил характер хусусиятлари, шахс сифатлари, ҳолатлари рўй беради. Темперамент типларига мос хусусиятларни муҳимлари куйидаги жадвалда акс эттирилади.

Сангвиник юксак реактивлик. Бўлар-бўлмас нарсаларга каттиқ хохолаб кулаверади. Муҳим бўлмаган факт каттиқ жаҳлини чиқаради. Диққатини жалб қилган ҳамма нарсаларга тетик ва зўр кўзғалиш билан жавоб беради. Имо-ишоралари ва ҳаракатлари яққол кўриниб туради. Унинг афт-башарасига қараб кайфиятининг қандайлигини, нарсаларга ёки одамга бўлган муносабатларини билиш осон. Диққатини тез бир жойга тўплайди.

Суст сензитивликка эга. Сезгирлик чегараси юксак. Жуда кучсиз товушларни ва ёруғлик кўзғовчиларни пайқамайди. Активлиги юксак, жуда ғайратли ва ишчан, дарсларда тез-тез қўл кўтариб туради, толиқмасдан узоқ вақт ишлаши мумкин, янги ишларга ғайрат билан киришади. Фаоллиги ва реактивлиги мувозанатли. Уни интизомга чақириш осон. У ўз ҳиссиётларининг намоён бўлишини ва ўзининг ихтиёрсиз ҳаракатларини тез ушлаб қола олади. Ҳаракатлари шиддатли, нутқи тез, янги ишга тезлик билан киришади, диққатини тез тўплайди. Ақли тез ишлайди, топқир. Ҳаракатлари ниҳоят даражада силлиқлик хусусиятига эга. Ҳиссиётлари, кайфиятлари, қизиқишлари ва интилишлари жуда ўзгарувчан. У янги кишилар билан тез киришиб кетади. Янги талаблар, янги шароитга осонлик билан ўрғанади. Бир ишдан иккинчи ишга тез кўча олади. Малакаларни тез ўзлаштиради ва тез қайта ўзгартиради. Ақли ихчам. Экстровеертлик хусусиятига эга. Ўтган ва келажак ҳаёт ҳақида тасавурларига қараганда қуйроқ ташқи таассуротларга жавоб беради.

Холерик худди сангвиник каби суст сензитивлик, юксак реактивлик ҳамда фаоллик билан ажралиб туради, лекин фаолликдан реактивлик устунлик қилади. Шунинг учун у тинимсиз ўзини ушлай олмайди, бетоқат, серзарда. Сангвиникка қараганда озроқ силлиқ ва кўпроқ қотиб қолган. Шунинг учун интилишлари ва қизиқишларида катта барқарорлик, зўр қатъийлик бор, диққатини кўчиришда қийинчиликка учрайди. Психик темпи тез. Бир ишни бошласа охирига етказди, аммо унга қизиқса.

Флегматик – сензитивлиги суст, ҳиссий кўзгалувчанлиги оз, кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Аммо бир нарса юзасидан қаттиқ кулганда у вазминлигича қолаверади. Катта кўнгилсиз ходиса юз берганда ҳам осойишталигини бузмайди. Имо-ишоралари оз, ҳаракатлари ифодасиз. Ғайрати ишчанлиги билан ажралиб туради. Юксак фаоллиги оз, реактивлигидан анча устунлик қилади. Чидамлилиги, матонати, ўзини тута билиш билан ажралиб туради. Ҳаракатларининг темпи ва нутқининг темпи суст, ифодасиз. Диққатини секинлик билан тўплайди. Ригид (қотиб қолган), диққатини қийинчилик билан кўчиради. Янги шароитга қийинчилик билан мослашади. Интроверт. Янги одамларга қийинчилик билан қўшилади. Ташқи таассуротларга қийинчилик билан жавоб қайтаради.

Меланхолик – юксак сензитивлик хусусиятига эга. Сезгирлиги юксак (сезги чегаралари юқори). Арзимаган сабабга кўра, кўзларидан ёш оқиб кетаверади. Ниҳоятда аразчан, секин йиғлайди. Самимий, жуда оз кулади, фаоллиги суст. Ўзига ишонмайди, тортинчоқ, озгина қийинчилик туғиладиган бўлса, кўлини ювиб қўлтиғига уриб қўя қолади. Ғайратсиз катъий эмас. Диққати тез чалғийди, барқарор эмас. Психик темпи суст. Ригид (қотиб қолган). Интровертлик хусусиятига эга.

Фаолиятнинг индивидуал услуби ва темперамент

Фаолиятнинг индивидуал услуби инсонда ўзидан ўзи вужудга келмайди, у шахс камолотининг барча босқичларида (боғча ёшидан эътиборан то касбий маҳорат эгаллагунга қадар) шаклланиб боради. Инсоннинг темпераменти фаолиятнинг индивидуал услубини таркиб топтиради. Худди шу боисдан, фаолиятнинг индивидуал услуби дейилганда шахс учун ўзига хос ва муваффақиятга эришишнинг мақсадга мувофиқ йўллари индивидуал тизими тушунилади.

Темперамент хусусиятларининг ўзига хос йиғиндиси инсон фаолияти муносабатлари ва билиш жараёнларида фаоллигининг индивидуал услуби жараёнида намоён бўлади.

Фаолиятнинг индивидуал услуби фақат темпераментга эмас, балки бошқа сабабларга, шахсий тажриба жараёнида ҳосил бўлган кўникма ва малакаларга ҳам боғлиқдир. Фаолиятнинг индивидуал услубини инсон организмни туғма хусусиятлари ва асаб тизими типларининг фаолият шароитларига мосланиши деб қараш мумкин. Фаолиятнинг индивидуал услуби асосини асаб тизими хусусиятлари йиғиндиси ташкил қилади. Фаолиятнинг индивидуал услубига кирувчи икки хил хусусиятлар мавжуд.

1. Асаб тизими индивидуал хусусиятлари нуқсонларининг ўрнини тўлдирувчи тажриба жараёнида шаклланган хусусиятлар.
2. Инсонда мавжуд лаёқат ва қобилиятлардан максимал даражада фойдаланиш имконини берувчи хусусиятлар.

Темпераментнинг хусусияти фаолликнинг самарадорлигида эмас, балки усулларнинг ўзига хослигидадир. Шу маънода Е.А.Климов томонидан олиб борилган тадқиқотга кўра, станокчи, тўқувчиларнинг ишини кузатиш натижалари муҳим саналган. Маълум бўлдики, бир неча станокда ишлашда нерв тизими ҳаракатчан типдаги ҳам, ҳаракатсиз типдаги ходимлар ҳам

ишлаб чиқаришда муваффақиятларга эришадилар. Темпераментни ҳаракатчанлигига кўра қарама-қарши хусусиятли кишилар бир хил меҳнат вазиятида турлича ҳаракат тактикасига мурожаат қилишлари аниқланди. Ҳаракатчанлари шошилиш, тезроқ бажаради, темпераментнинг суст типдаги кишилар эса шошилиш ҳаракатнинг зарурлигини билдирадиган тайёрлов ишларига кўп эътибор бериши билан ажралиб туради.

Фаолликнинг индивидуал услубини В.С.Мерлин, Е.А.Климовлар ўрганиб, унинг кишида дарров пайдо бўлмаслиги ва фақат стихияли тарзда пайдо бўлишини кўрсатишди. Агар киши ўз темпераментига мувофиқ яхши натижаларига эришишига ёрдам берадиган ўзининг йўллари ва усуларини фаол изласа, индивидуал услуб юзага келади.

Одамларнинг биргаликдаги фаоллиги шароитларида улар темпераментнинг динамик фазилатлари улар фаолиятининг пировард натижасига ҳар бири индивидуал ишлаган ҳолдагига қараганда анча жиддий таъсир кўрсатади. Бунда мазкур фаолиятни бажариш учун анча қулай ва камроқ қулай бўлган темпераментнинг ҳар хил типларини бирга қўшилиб кетиши аниқ бўлади. Чунончи, холерик темпераментли кишининг фаолияти сангиник ёки холерик темпераментли киши билан шерик бўлиб ишлаганига қараганда флегматик ёки меланхолик билан биргаликда ишлаган ҳолларда анча самарали бўлади. Бундай фактлар шуни кўрсатадики, темпераментнинг у ёки бу хусусиятларининг аҳамиятини кўпгина фаолият турларини биргаликдаги характерини ҳисобга олмасдан баҳолаб бўлмайди. Ўз темпераментининг хусусиятларини эгаллаш ва уларнинг ўрнини тўлдириш, фаолиятнинг индивидуал услубини шакллантириш болалик йилларидан бошланиб, таълим ва тарбия таъсирини негизида юзага келади.

Характер

Характер ҳақида тушунча.

Ҳар бир одам ҳар қандай бошқа одамдан ўзининг индивидуал психологик хусусияти билан ажралиб туради. Бу жараёнда асосий эътибор характер муаммосига қаратилади. “**Характер**” сўзи грекча сўздан олинган бўлиб “ тамға, белги “ деган маънони англатади. Ижтимоий турмушда ҳаёт ва фаолият кўрсатаётган ҳар қандай шахс ўзининг индивидуал-психологик хусусиятлари билан бошқа инсонлардан ажралиб туради ва бу фарқлар унинг характер хислатларида ифодасини топади. Шу боисдан инсоннинг барча индивидуал хусусиятларини характер хислати таркибига киритиб бўлмайди. Чунончи ақлнинг топқирлиги, хотиранинг барқарорлиги, кўришнинг ўткирлиги каби индивидуал психологик хусусиятлар бунга мисолдир.

Психология фанида характерга турлича таъриф берилишига қарамай, унинг асосий белгилари таъкидланганлиги билан бир-бирига мувофиқ тушади. Масалан, шахс хулқининг типик усуллар билан боғлиқ фаолият муомала ва муносабатда намоён бўлувчи, мужассамланувчи унинг барқарор хусусиятлари мажмуаси **характер** дейилади. Шахснинг жамиятга нисбатан муносабатлари унинг асосий белгиси ҳисобланади.

Характер деганда мазкур шахс учун типик ҳисобланган, фаолият усулларида намоён бўладиган, шахснинг турли шароитларга муносабати билан белгиланадиган индивидуал психологик хусусиятлари йиғиндиси тушунилади. Характер хусусиятларининг намоён бўлиши ҳар бир типик вазият, ҳиссий кечинмаларнинг индивидуал ўзига хос хусусияти шахс муносабатларига боғлиқ. Характернинг интеллектуал, ҳиссий ва иродавий хислатларини ажратиш мумкин. Характер деганда шахсда муҳит ва тарбия таъсирида таркиб топган ва унинг иродавий фаолиятида, атрофдаги оламга ўз-ўзига бўлган муносабатларида намоён бўладиган индивидуал хусусиятларни тушунамиз. Характернинг жуда кўп хусусиятлари одамнинг иш ҳаракатларини белгиловчи чуқур ва фаол мойиллик ҳисобланади. Мана шу мойилликларда характер хислатларининг ундовчилик кучи намоён бўлади. Одам характер хислатларининг ана шундай ундовчилик кучи туфайли кўпинча объектив шароитларга зид иш қилади ва мутлақо мақсадга номувофиқ ҳаракат усулларини қўллайди. Характер хислатлари маълум тарзда ҳаракат қисмларига, баъзан эса шароитга қарама-қарши ҳаракат қилишга ундар экан, улар ҳаётий қийин дақиқаларда яхшироқ намоён бўладилар ва бу характерни, шунингдек баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим вазифасидир. Шахснинг қаътиятлилик, танқидийлик, фаҳм- фаросат, кузатувчанлик каби хислатлари интеллектуал, қувноқлик, меҳрибонлик ҳиссий-иродавий сифатларга киради. Одатда шахснинг муносабатлари характер хислатларининг индивидуал хусусиятларини икки хилини аниқлаш имкониятига эга:

- Шахс характерининг хусусияти рўёбга чиқадиган ҳар қандай вазият ҳиссий кечинмаларнинг ўзига хос хислати унинг муносабатларига боғлиқ.
- Ҳар қандай фавқулоддаги типик (муҳитдаги) характернинг сифатлари ҳамда индивидуал усуллари шахснинг муносабатларига тааллуқлидир.
- Шахс ҳаракатларининг сифати ва уларнинг оқилона усуллари инсоннинг иродаси, ҳиссиёти, диққати, ақлий сифатларига ёки психик жараёнларнинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир. Чунончи, меҳнатда кўзга ташланадиган тиришқоқлик, пухталиқ меҳнатга нисбатан ижобий муносабатни акс эттиришга эмас, балки бошқа омилларга:
  - диққатнинг тўпланишига;
  - ҳаракатларнинг мақсадга йўналганлигига;
  - иродавий зўр беришга;
  - усуллар маҳсулдорлигига;
  - ақлнинг иштирокига боғлиқ

Характернинг физиологик асослари

Характернинг психологик ва физиологик сабаблари ҳақида фақат тахминий фикрлар, хулосалар мавжуд. Киши темпераменти унинг характери таркибига киради, шу сабабли ҳам характернинг физиологик асоси асаб тизимининг типидан иборат.

Характер хислатлари шахснинг қийин ҳосил қилинадиган ва мустаҳкамланиб қоладиган хусусиятлари бўлганлиги туфайли, характернинг физиологик асоси ҳам индивидуал ҳаёт жараёнида асаб тизимининг ўзгарган хусусиятларидан иборат. Ҳайвон асаб фаолиятининг туғма конституцион тури генотип. Лекин Ҳайвон туғилганидан кейин ташқи шароитларнинг ғоят хилма-хил таассуротларига дуч келади ва бунга муайян фаолият орқали муқаррар жавоб бериши лозим бўладики, кўпинча бу фаолиятлар мустаҳкамланиб, бутун ҳаёти давомида сақланиб қолади. Шу сабабли Ҳайвоннинг батамом таркиб топган асаб фаолияти типга оид белгилардан ташқари муҳит таъсири остида ҳосил бўлган ўзгаришларнинг қотишмаси-фенотип характеридир. Динамик стереотип шахсдаги мустаҳкам одат бўлиб қолган хусусиятларнинг, жумладан, характер хислатларининг ҳам нерв-физиологик асосидир. Характернинг нерв-физиологик асосини тушуниш учун И.П.Павловнинг иккинчи сигнал тизими ҳақидаги таълимоти катта аҳамиятга эгадир. Иккинчи сигнал тизими нутқ ва тафаккурнинг физиологик асоси бўлиш билан бирга, киши хулқини ҳам идора қилади. Характернинг физиологик асоси характернинг мазмунини ташкил қиладиган сифатлари, чунончи, ижтимоий маслак, мардлик, ўз бурчига садоқатли бўлишларини ўз ичига олмайди ва ололмайди ҳам, албатта характер психологиясининг мазмуни ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан ижтимоий ҳодисадир. Характернинг мазмунини ташкил қилган томонларини ёритилиши туфайли, психология ижтимоий фанлар қаторига киради.

Характер хислатлари келиб чиқишининг муҳим физиологик шароитларидан бири – характер хусусиятларининг физиологик ҳамда психологик жиҳатдан ифодаланиши ўртасида ўхшашлик бўйича тахминий хулоса чиқаришдир. Маълумки, И.П.Павлов илмий мактаби материалларида эътироф этилишича, лаборатория шароитида овқатланиш орқали, шунингдек, терига электр токи билан таъсир қилиш туфайли мустаҳкамлашда айнан бир Ҳайвонда бир хил шартли қўзғовчига жавобан икки хил динамик стереотипни ҳосил қилиш мумкин. Характер стереотиплар ва сўлак ажралишидан иборат ижобий ва тормозланиш шартли реакциялари билан жавоб қайтаради. Терига электр токи билан таъсир қилиш шароитида эса қўзғовчиларнинг ўзига мудофаа ҳаракатлари стереотиплари реакцияси билан жавоб беради. Бу ҳодисалар негизида ётган физиологик механизм **кўчириш механизми** дейилади. Кўчириш механизмнинг моҳияти шуки, шароитга боғлиқ тарзда марказий нерв системасида ҳар хил функционал ҳолат пайдо бўлади, чунончи, овқатланишнинг марказларида кучли қўзғалиш юзага келади ва бунда овқатланиш билан боғлиқ доминанта туғилади. Терига электр токи билан таъсир қилишда мудофаа билан боғлиқ ҳаракат марказлари кучли қўзғалиш туфайли муҳофаза (мудофаа) доминантаси вужудга келади.

Ҳайвонлардаги мазкур ҳодисаларнинг шахс характери хислатлари намоён бўлиши билан ўхшашлиги мавжуд. Булар: 1) улар Ҳайвонлар ва одамлар учун стереотип хусусиятга эга; 2) шароитга боғлиқ ҳолда одамларда ва Ҳайвонларда бир қўзғовчига жавобан хилма-хил стереотип хусусиятли реакциялар тизими вужудга келади; 3) функционал ҳолатлар ҳар иккаласида

хам барқарор ва доимий хусусият касб этади. Функционал ҳолатлар ҳосил бўлишининг ташқи омилларига асосланиб, характер хислатлари шаклланишининг физиологик шароитларидан бири-кўчиш механизми асосида динамик стереотипларнинг вужудга келишидир.

Характер хислатларининг динамик стереотипларга боғлиқ нерв тизимининг шартли рефлектор функционал ҳолати шахснинг шароитига нисбатан турлича муносабатига боғлиқдир. Масалан, тажрибага нисбатан текширилувчининг муносабати ўзгартирилса, унда нерв жараёнларининг кўзгалувчанлиги, ҳаракатчанлиги, тўхталиши кучаяди, демак нерв тизимининг функционал ҳолати ўзгаради. Шундай қилиб, характер хислатларининг асоси кўчиш механизми инсонларда ҳайвонларникидан кескин тафовутланади, чунки унда иккинчи сигнал тизими ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Характер хислатларининг намоён бўлиши билан нерв тизимига қиёсланса, у ҳолда биринчисининг руёбга чиқиши ўзгача физиологик шароитга асосланиши мумкин. Собиқ совет психологиясида таъкидланишича, нерв системаси умумий типининг зид хусусиятлари психологик жиҳатдан зид ҳаракат усулларига мос тушади. Б.М.Теплов, В.М.Мерлин, Е.А.Климовларнинг тадқиқотларида ўқиш, спорт ва меҳнат фаолиятларида ҳаракат усулларининг индивидуал фарқлари аниқланган. Худди шу боис характер хислатлари пайдо бўлишининг ўзгача физиологик шароити нерв тизими умумий типининг хусусиятлари ҳисобланади. Маълумки, нерв тизимининг умумий типи – бу темпераментнинг физиологик асоси ҳамдир. Шунинг учун темперамент типи характернинг индивидуал ўзига хос хислатларининг руёбга чиқишидаги муҳим психологик шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади. И.П.Павлов тажрибасининг кўрсатишича, муайян тизимда ташқи таъсир ҳукм сурганда нерв тизими умумий типининг хусусиятларига тааллуқли динамик стереотипнинг шаклланишига қулайлик вужудга келтириш ёки, аксинча, ҳалақит бериши мумкин.

Характер таркиби

Шахснинг характери тузилиши турли хусусиятларнинг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас, балки ўзаро бир-бирига боғлиқ, ҳатто тобе яхлит тизимдан таркиб топади. Характер хислатларининг муайян қисмидан хабардор бўлишлик нотанишларни ташхис қилиш имкониятини яратади. Мисол учун, шахснинг шухратпарастлиги маълум бўлса, унинг дили (кўнгли) қоралиги юзасидан тахмин қилиш мумкин, ёки инсон камтар, мўмин, ювош хусусиятли бўлса, албатта у кўнгилчан эканлиги кўнглимизга келади.

Одатда психик хусусиятларнинг ўзаро боғлиқ тизими симптомокомплекслар (омиллар) дейилади. «Симптом» юнон *symptoma* белги, мос тушиш, «комплекс» лотинча, алоқа, мажмуа деган маъно англатади. Мисол учун, қарама-қарши симптомокомплекслар ҳақида мулоҳаза юритилса, у ҳолда инсонларда бу тизим ўзига ишониш ўзидан мағрурланиш, мақтанчоклик, ўзбилармонлик, урушқоқлик, кек саклаш кабилар бирикмасида юзага келади. Бошқа тоифадаги шахслар ўзларининг

камтаринлиги, кўнгилчанлиги, илтифотлиги, дилкашлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб турадилар. Воқеликка шахснинг бир хил муносабати характер хислатларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини билдиради.

Ҳозирги замон психологиясида шахснинг турли муносабатлари билан белгиланадиган характер хусусиятларининг тўртта тизими фарқланади.

- ❖ Жамоа ва айрим одамларга бўлган муносабатларини ифодаловчи хусусиятлар (яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик ва шу кабилар).
- ❖ Меҳнатга бўлган муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: (меҳнатсеварлик, ялқовлик, виждонлилик, меҳнатга маъсулият ёки маъсулиятсизлик билан муносабатда бўлиши кабилар).
- ❖ Нарсаларга бўлган муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: (озодалик ва ифлослик, нарсалар билан аяб ёки аямасдан муносабатда бўлиш кабилар).
- ❖ Одамнинг ўз-ўзига бўлган муносабатини ифодаловчи хусусиятлар (иззат-нафслилик, шухратпарастлик, мағрурлик, ўзини катта олиш, камтарлик кабилар).

Бундан ташқари, камроқ аҳамиятга эга бўлган бошқа жуда кўп хусусиятлар ҳам мавжуд: ўзига ишониш, ўзбилармонлик, ўзига бино қўйиш, мақтанчоқлик.

Характернинг таркиби фақат айрим хусусиятларининг ўзаро боғлиқлиги билан эмас, балки бир бутун характерга хос бўлган хусусиятлар билан белгиланади. Характернинг хусусиятлари жумласига биринчидан, уларнинг чуқурлик даражаси киради. Шахснинг марказий, асосий муносабатлари билан белгиланадиган хусусиятларини биз характерни бир мунча чуқурроқ хусусиятлари деб атаймиз. Масалан, баркамол шахсда одамларга, жамоа ва меҳнатга нисбатан виждонан муносабатда бўлиш билан белгиланадиган хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар ҳисобланади. Иккинчидан, характер кучи ёки фаоллиги. Характер фаоллиги характер хусусиятларининг кишини бирор нарсага қаршилик кўрсатиш даражаси билан белгиланади. Учинчидан, характернинг таркибий хусусиятларига унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси киради. Характер барқарорлиги ва ўзгарувчанлиги ҳам мослашиш фаолиятининг зарур шартларидандир.

Агар ташқи шароитнинг ўзгариши билан ҳар гал характер бошқача бўлиб, ўзгариб қоладиган бўлса, ундай пайтда одамнинг хатти-ҳаракатлари ташқи шароит таъсирига нисбатан пассив жавоб реакциясига айланиб қолган, хатти-ҳаракат батамом пассив мослашишга айланган бўлар эди. Одамнинг характер хусусиятлари жуда хилма-хил ҳаёт шароитларида ҳам қаршилик қилувчи шароит бўлишига қарамай унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради.

Характер маълум даражада пластикдир (эгилювчандир). Характернинг пластиклиги икки хил маънога эга, биринчидан, характернинг барқарорлиги сингари муҳим фаол таъсир қилишидир. Иккинчидан, характер маълум даражада пластик бўлганлиги учунгина исталган одамнинг характерини қайта тарбиялай оламиз.

Кишига мустаҳкамланиб, унинг шахсий хусусиятига айланиб қолган ирода сифатлари характернинг ирода билан боғлиқ бўлган хислатларидан, бу сифатлар алоҳида кўриниб эмас, балки шахснинг фазилатига айланиб қолади, қатъият, сабр-тоқат, чидамлилиқ, дадиллик, ўзини тута билиш, мустақиллик, интизомлилиқ, маъсулиятни ҳис қилиш, ўз-ўзини танқид қилиш ахлоқий хислатлардир.

Характер акцентуацияси

Характернинг у ёки бу хусусияти миқдорий ифодалилиги охириги маррага етиб ва норманинг энг охириги чегарасига бориб қолганда характернинг акцентуацияси (ортиқча урғу берилиши) деб аталади.

Характерга ортиқча урғу берилиши айрим характер хусусиятларининг кучайиши натижаси сифатида норманинг охириги вариантларидан бири саналади. Бунда индивидда бошқаларига нисбатан барқарорлик бўлгани ҳолда бир хил стрессоген (қаттиқ ҳаяжонланувчи) омилларга заифлик ортиши кузатилади. Характернинг акцентуацияси ўта ноқулай вазиятларда патологик бузилишларга ва шахс хулқ-атворининг ўзгаришларига, психопатияга олиб бориши (характер шахснинг адекват ижтимоий адаптацияга тўсқинлик қилувчи ва амалда такрорланмайдиган патологияси, гарчи тўғри даволаш шароитларида баъзи тузатишларга берилса ҳам) мумкин, лекин уни патологияга оид деб ҳисоблаш ноўриндир.

Характернинг акцентуацияси (ортиқча урғу берилиши) турларини таснифлаш анча мураккаблиқ туғдиради ва ҳар хил номенклатураси бўйича бир-бирига мос келмайди. (К.Леонгард, А.Личко). Лекин акцентуациялашган хусусиятларнинг тавсифи маълум даражада бир хил бўлиб қолади. Бу ҳар иккала тасниф схемаларидан муваффақиятли терминларни олиб ва бунда психиатрик терминология («шизофрения хусусиятлари», «эпилепсия» хусусиятлари ва ҳоказо) билан тўғридан- тўғри ўхшашлик бўлишидан қочган ҳолда ортиқча урғу бериладиган хусусиятлар рўйхатини келтириш имкониятини беради. Характерни ортиқча урғу берилган ҳолда баҳолаш психиатрнинг эмас, балки педагогнинг диққатини жалб қилишини тақозо этади, гарчи акцентуация муаммосининг ўртача қўйилиши тарихи психиатрия ва психоневрологияга бориб тақалганда ҳам шундай ҳисобланади.

Немис психиатри К.Леонгард фикрича, 20-50% кишиларда баъзи характер хусусиятлари шу даражада кучлики, баъзан бир хил типдаги зиддият ва ҳиссий портлашларга олиб келиши мумкин.

Характер акцентуацияси – бирор хусусиятнинг бошқалари зарарига кучли ривожланиши ва атрофдагилар билан муносабатларнинг ёмонлашувига олиб келишидир. Характер акцентуацияси турли даражада энгил ва ҳатто психопатия даражасигача бўлиши мумкин. Ўсмирлар орасида характер акцентуацияси кўп (50-80%) учрайди.

К.Леонгард томонидан характер акцентуацияси муаммоси ўрганилиб уни шахсда намоён бўлишига қараб қуйидагилар таснифланади:

- ✓ **Гипертим тип** – ҳаддан ташқари алоқага киришувчан, кўп гапиради, имо-ишора, мимикага бой, суҳбат мавзусини буриб юборишга мойил,

кўпинча хизматга доир ва оммавий мажбуриятларни унутиб кўйганлиги сабабли зиддиятлар келиб чиқади.

- ✓ **Дистим тип** – камгап, мулоқотга киришишга қийналади, пессимист, зиддиятлардан ўзини олиб қочади, уйда ёлғиз қолишни ёқтиради.
- ✓ **Циклоид тип** – кайфияти тез ўзгаришга мойил, кайфияти яхши пайтда – гипертим, ёмон пайтда дистим типга ўхшаб қолади.
- ✓ **Кўзгалувчан тип** – мулоқотда пассив, вербал ва новербал реакциялари суст, қайсар, баъзан урушқоқ, кўпинча турли можароларнинг ташаббускори.
- ✓ **Кучайтирувчи тип** – камгап, ақл ўргатишни ёқтиради, юқори натижаларга эришишни хоҳлайди, тез хафа бўлади, шубҳаланувчан, қасоскор. Кичик-кичик муаммоларни катталаштиришга, бўртиришга мойил.
- ✓ **Педант тип** – зиддиятларга кам қўшилади, кўпинча пассив ҳолатда бўлади, атрофдагиларга кўплаб расмий талаблар қўяди, тартибли, жиддий ишончли ходим.
- ✓ **Хавотирли тип** – камгап, одамови, ўзига ишонмайди, зиддиятлардан ўзини олиб қочади, тинчликсевар, ўз-ўзини танқид қилади. Топшириқларни вақтида бажаради.
- ✓ **Эмотив тип** – тор доирадаги кишилар билан мулоқотга киришишни ёқтирадилар, хафа бўлса ташқаридан сездирмасликка ҳаракат қилади, меҳрибон, ғамхўр, маъсулиятни ҳис қилади. Бошқаларнинг ютуқларидан қувонади.
- ✓ **Намойишкорона (демонстратив) тип** – мулоқотга тез киришади, етакчиликка интилади, ҳокимият ва мақтовни ёқтиради, бошқаларни ўзига жалб қила олади, ноёб тафаккурга, хулқ- атворга эга.
- ✓ **Экзалтирлашган тип.** Ўта мулоқотга киришувчан, кўп гапирди, қизиқувчан, дўстлари ва яқинларга эътиборли, бошқаларга ёрдам беради, дид-фаросатли, самимий.
- ✓ **Экстровертлашган тип** – мулоқотга киришувчан, дўстлари кўп, зиддиятлардан ўзини олиб қочади, бошқаларни диққат билан эшитиш мумкин. Топшириқларни вақтида бажаради.
- ✓ **Интровертлашган тип** – мулоқотга киришишга қийналади, «ичимдагини топ», фалсафий фикр юритишни ёқтиради, қатъиятли, эътиқоди мустаҳкам, қайсар, тафаккури қотиб қолган.

Тўғри ташкил этилган таълим-тарбия жараёнида характер акцентуациясини тарбиялаш ва тузатиш мумкин.

Характер типологияси

Психология тарихида характернинг типологиясини яратишга бир неча бор уриниб кўрилган. Немис психологи ва психиатри Э.Кречмер томонидан XX аср бошларида тавсия этилган типология энг машхур ва дастлабки уринишлардан бири эди. Кейинчалик унинг ҳамкасблари У.Шелдон, Э.Фромм, К.Леонгард ва А.Е.Личколар томонидан ҳам шундай типологиялар тавсия этилган. Инсон характерининг барча типологиялари қуйидаги асосий ғояларга мувофиқ тарзда ташкил этилган.

1. Инсон характери унинг онтогенетик тараққиёти мобайнида намоён бўла бошлайди ва бутун ҳаёт давомида барқарор бўлиб боради.
2. Характер таркибига кирган хусусиятлар тасодифий уюшган эмас. Улар характер типологиясини тузиш имконини берувчи бир-биридан фарқ қилувчи типлардан иборат.
3. Мазкур типологияга кўра кўпчилик кишиларни маълум гуруҳларга бирлаштириш мумкин.

Э.Кречмер одам танасининг тузилиши ва конституциясига кўра, энг кўп учрайдиган учта типни ажратиб кўрсатган (астеник, атлетик, пикник). Уларнинг ҳар бири шахсни маълум характер типлари билан боғланган бўлса ҳам, аслида ҳеч қандай илмий асослаб бўлмайди.

1. **Астеник тип** – Кречмер фикрича, унча катта бўлмаган гавда тузилишли, ўртача ёки ундан баландроқ бўйли, ориқ кишилардир. Астеникларнинг тана ва юз териси нозик, елкаси тор, ясси, мушаклари яхши ривожланмаган.
2. **Атлетик тип** – скелет ва мушаклар яхши ривожланган, ўртачадан юқори, баланд бўйли, кенг елкали, кучли кўкрак қафасли, бошини тик тутиб юрадиган кишилардир.
3. **Пикник тип** – бош, кўкрак қафаси ва қорин бўшлиғи яхши ривожланган, семиришга мойил, таянч-ҳаракат аъзолари яхши ривожланмаган кишилардир.

Э.Кречмер мазкур типлар билан айрим рухий касаллик ўртасида мувофиқлик бор, деган фикрни илгари суради. Масалан, атлетик ва астеник типлар шизофренияга мойилроқ деб ҳисоблайди.

Э.Кречмер типологияси ҳаётий кузатишлар асосида хулосалар чиқариш орқали тузилган бўлса ҳам камчиликларга эга. Баъзи илмий тадқиқотлар маълум тана тузилишига эга кишилар рухий касалликларга мойил эканлигини аниқлади ва характер акцентуацияси ҳақидаги фикрларни илгари суриш имконини берди.

ҚОБИЛИЯТ

Қобилият ҳақида тушунча.

Қобилият инсоннинг шундай психологик хусусиятидирки, билим, кўникма, малакаларини эгаллаш шу хусусиятларга боғлиқ бўлади. Лекин, бу хусусиятларнинг ўзи бу билим ва кўникмаларга тааллуқли бўлмайди. Малака, кўникма ва билимларга нисбатан одамнинг қобилиятлари қандайдир имконият тарзида намоён бўлади. Қобилиятлар имкониятлардан иборат бўлиб, бирор бир ишдаги маҳорат даражаси ҳақиқатдир. Болада намоён бўладиган мусиқага қобилияти унинг мусиқачи бўлиши учун имкониятлар, махсус таълим берилиши, қатъийлик, саломатлигининг яхши бўлиши, мусиқа асбоби, ноталар ва бошқа кўпгина шароитлар бўлиши керак. Буларсиз қобилиятлар тараққий этмай турибоқ сўниб кетиши мумкин.

Қобилиятлар фақат фаолиятда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам фақат ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятлардагина намоён бўлади. Ўқувчида ҳам зарурий кўникма ва малака

тизими ҳамда мустаҳкам билимлар таркиб топиш услублари йўқлигига асосланиб, жиддий текшириб кўрилса, шошилиш равишида унда қобилиятлар йўқ, деб хулоса чиқариш педагогнинг жиддий психологик хатоси бўлади.

Масалан, Альберт Эйнштейн ўрта мактабда унча яхши ўқимайдиган ўқувчи ҳисобланган ва унинг келажакда гениал бўлишидан ҳеч нарса далолат бермас эди.

Қобилият билим ва малакаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни эгаллаш тизимида намоён бўлади яъни, бошқача қилиб айтганда мазкур фаолият учун муҳим бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида турли шароитларда қанчалик тез, чуқур, енгил ва мустаҳкам амалга оширишида намоён бўлади.

Қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар бўлиши билан ақл сифатлари хотира хусусиятларига, ҳиссий хусусиятлар ва шу қабиларни қарама-қарши қўйиб бўлмайди, ҳамда қобилиятларни шахснинг бу хусусиятлари билан бир қаторга қўйиш ҳам мумкин эмас. Агар шу сифатларнинг бирортаси ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб берса ёки бу талаблар таъсири билан таркиб топса бу шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб ҳисоблашига асос бўлади.

Қобилият кишининг психологик ва физиологик тузилиши хусусиятидир. Қобилият билим олиш учун зарурий шарт-шароит бўлиб, шунинг билан бирга у маълум даражада билим олиш маҳсули ҳамдир. Умумий ва махсус билимларни ўзлаштириш, шунингдек, касбий кўникмаларни эгаллаб олиш жараёнида қобилият мукамаллашиб ва ривожланиб боради. Қобилиятга яқинроқ турадиган тушунчалар кўникма ва малакадир. Улар фаолият механизмини ташкил қиладилар. Ҳамда улар қобилият билан биргаликда маҳоратга эришишни таъминлайдиларки, бунинг натижасида меҳнатда катта ютуқлар қўлга киритилади. Қобилиятли, аммо ношут инсон кўп нарсага эриша олмайди. Қобилият кўникмада рўёбга чиқади.

Дарҳақиқат, қобилиятли кишининг кўникма ва малакалари кўп қиррали ва мукамаллашган бўлади. Шунинг билан бирга кўникма ва малакалар етишмаган қобилиятни бир мунча тўлдириш ёки ундаги камчиликни тугатиш мумкин. Кўникмаларни умумлашмаси мохирлик деб аталади. Мохирлик бу энди қобилиятнинг ўзгинасидир. Демак, қобилият кўникма ва малакаларнинг пайдо бўлиши жараёнида шаклланади.

Ҳар қандай қобилият ҳам мураккаб бўлиб, у кишига турли-туман талаблар қўяди. Агар шахс хусусиятлари тизими шу талабга жавоб бера олса киши фаолиятни муваффақият билан амалга ошириш учун ўз қобилиятлигини кўрсата олади, агарда хусусиятлардан қайси бири ривожланмаган бўлса, шахс меҳнатнинг муайян турига нисбатан ҳам қобилиятли деб баҳоланади. Ҳар бир қобилиятнинг ўзига хос тузилиши мавжуд. Қобилият таркибида таянч ва етакчи хусусиятларни, муайян асосий ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш лозим.

Барча қобилиятлар учун асосий таянч хусусият кузатувчанлик, билиш кўникмасидир. Бу индивидуал нарсанинг ўзига хос томони, ижодий фаолият

учун бошланғич материални кўра билиш демакдир. Қобилиятнинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишлик ҳисобланади.

Қуйидагиларни ёрдамчи хусусият деб ҳисоблаш мумкин: хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос тузилишда бўлади), эмоционаллик, яъни ҳис туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаолиятини оширади) ва шунга ўхшашлар. Амалий фаолиятнинг баъзи кўринишларида шахснинг иродаси олдинги ўринга чиқади. Қобилият тузилишидаги турли хусусиятларнинг таркиби фаолиятнинг турли даврларида ёки ижодиётнинг босқичларида турлича бўлиши мумкин. Демак, тузилиш ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчандир

Қобилиятларнинг миқдор ва сифат тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида тафовутланадиган хислатлар фазилатлар ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсда бир хил натижа бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин улар ўртасидаги фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бўлиши мумкин.

Қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятларининг мажбурий шарти тариқасида хизмат қилишини англатади. Уларнинг миқдор тавсифи эса фаолиятга кўйиладиган талабларни шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намойиш қилади.

Ўқувчининг қобилиятлари нимага намоён бўлишини ва бинобарин ўқувчи шахсини қандай индивидуал психологик хусусиятлари фаолиятни қай даражада бажариш қобилиятига эга эканлиги, яъни ўқувчининг бошқаларга нисбатан малака ва билимларни қанчалик тез, енгил ва мустаҳкам эгаллаб олишини билиш педагог учун муҳимдир.

Қобилият хусусиятларининг сифат томонидан қаралиши мақсадга ҳар турли йўллар билан боришга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами сифатида, фаолият муваффақиятини таъминловчи инсон психологик хусусиятларининг йиғиндиси сифатида кўрилади. Бир хусусиятларни ўрнини иккинчи бир хусусиятлар билан босишнинг кенг имкониятлари мавжуд, буни одам ўзида чиндан қатъийлик билан ишлаш орқали ривожлантириши мумкин. Педагог ва психолог Сколовинский кўр-кар Ольга Скороходовада фақат илмий ходимлик қобилиятини эмас, балки адабий қобилият билан, бошқариш ёрдами билан тўлдириш хусусияти ҳар бир одам олдида касб танлаш ва уни такомиллаштиришнинг ниҳоятда кенг имкониятларини очиб беради.

Қобилиятларнинг сифат жиҳатдан тавсифи одам меҳнат фаолиятининг қайси соҳасида (педагог, спорт, савдо ва бошқалар) енгиллик билан «ўзини топа олади» ва қандай қилиб катта ютуқ ва натижаларга эриша олади деган саволга жавоб бериш имкониятини беради. Қобилиятларни миқдор тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси билан кўпроқ чет эл психологлари (Кэттелл,

Термен, Спирмен) ва бошқалар шуғулланганлар. Улар катталарда қобилиятни ўлчаш усули сифатида ақлий истеъдод тестларидан фойдаланганлар. Боланинг ақлий истеъдод коэффициентини

I Q ақлий ёши

Боланинг ҳақиқий ёши

Бу усул одамнинг ақлий қобилиятлар эгаси эканлигини эмас, балки одамда қобилиятлар билан аралаштириб бўлмайдиган бирор бир хилдаги маълумотлар, кўникма ва малакалар борлигини намоён қилади.

Л.С.Виготский бу усулни танқид қилиб, ўзининг келажак тараққиёт зонасини белгилаш «методи» деб аталадиган усулини таклиф қилди. Қобилиятлар одамнинг фаолиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Қобилиятларнинг таркиб топиши эса таълим-тарбия жараёнида боланинг ютуқлари тезлигида намоён бўлади.

Қобилиятлар таснифи

Психология фанида қобилиятлар қуйидагича тавсифланади.

1. **Табиий қобилиятлар** одамлар ва ҳайвонлар учун хос бўлиб, идрок қилиш хотирада сақлаш, оддий мулоқотга кириша олиш шулар жумласидандир. Биологик жиҳатдан асосланган бу қобилиятлар асосини шартли рефлекслар ҳосил бўлиш жараёни ташкил этади. Инсондаги ва юксак даражада ривожланган ҳайвонлардаги бу қобилиятлар бир-биридан фарқ қилади.

2. **Махсус инсоний қобилиятлар** ижтимоий-тарихий табиатга эга бўлиб, ижтимоий ҳаёт ва тараққиётни таъминлайди. Махсус инсоний қобилиятлар ўз навбатида умумий ва хусусий қобилиятларга бўлинади.

3. **Умумий қобилиятлар** инсоннинг турли фаолиятлари муваффақиятини таъминловчи ақлий қобилиятлар хотира ва нутқнинг ривожланганлиги, қўл ҳаракатларини аниқлиги ва бошқа хусусиятлардан иборат. Хусусий қобилиятлар алоҳида олинган бир фаолиятнинг муваффақиятини таъминлайди. Бу қобилиятлар алоҳида мулоқотнинг бўлинишини тақозо этади. Масалан, математика, техника, бадиий ижодий, спортга бўлган қобилиятлар шулар жумласидандир.

Айрим адабиётларда умумий қобилиятлар моҳияти турлича талқин қилинади. Жумладан, умумий қобилият деганда муваффақиятли равишда билим олишни таъминлайдиган шахснинг юксак интеллектуал тараққиёти тушунилади. Бироқ бундай тушунча тор ва нотўғридир, чунки интеллектуал тараққиёт фақат ихтиёрий фаолият учун умуман талаб қилинади, холос. Умумий қобилият фаолиятнинг ҳамма турларига жумладан амалий фаолиятга ҳам таъсир қилади, деб ҳисобловчи психологлар топилди. Аммо бу фикрда қарама-қаршилик мавжуд, агар умумий қобилият универсал аҳамиятга эга бўлган экан, унда қандайдир махсус қобилиятлар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Ниҳоят, шундай психологлар ҳам борки, улар фақат махсус қобилиятларни тан оладилар. Умумий қобилият ҳақида гапирганда ҳам махсус қобилиятлар йиғиндиси таъсирини кўзда тутадилар. Кишининг турли-туман фаолиятлари орасида биттаси асосий ёки етакчи фаолият шароитида

шахснинг махсус тараққиётини белгиловчи фаолият бўлиб ажралиб туради. Бу фаолият туғма специфик зехн нишонларига мос тушиши мумкин.

Ҳамма махсус қобилиятларни, инсон фаолиятининг асосий турларини уч турга: фан, санъат, амалиётга ажратиш мумкин. Шунга биноан қобилиятни миллий, бадий ва амалий деб классификациялаш мумкин. Бу турларнинг ҳар бири ўз навбатида майда турларга бўлинади.

Илмий қобилият абстракт, эвристик фикрлашнинг юксак ривожланган бўлишини, оғзаки мантиқий хотирани, қатъият ва сабр-тоқатни талаб қилади. Бу қобилиятга қуйидаги майда қобилиятлар киради: физик, математик қобилият, химия, философия, тарих, биология фанларига нисбатан бўлган қобилиятлар.

Бадий қобилият сенсор образли фикрлашнинг алоҳида ривожланган бўлимини, ўткир эмоционал таъсирчанлик ва реактивликни талаб қилади. Бу қобилиятга тасвирлаш, мусиқавий, артистик ва адабий қобилиятлар киради.

Амалий қобилият практик ақлнинг юксак даражада ривожланганлигини, фаҳм-фаросатнинг кучлилиги, ирода ва етук киришувчанликни ўз ичига олади. Амалий қобилиятга конструктив-техникавий қобилият, бошқарувчанлик қобилияти, шу жумладан ташкилотчилик ва бошқалар киради.

Назарий ва амалий қобилиятлар ҳам инсон қобилиятларидан бўлиб, назарий қобилиятлар мавҳум, мантиқий ҳаракатларга мойилликда намоён бўлади.

Ўқув қобилиятлари билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш, шахс – шаклланиши, педагогик таъсирлар самарадорлигини ортишида ижобий роль ўйнайди.

Ижодий қобилиятлар моддий ва маънавий маданият асарларини яратиш, янги ғоя, кашфиёт ва янгиликлар ечишда намоён бўлади.

Қобилиятлар таркиби

Одам эгаллайдиган фаолият унинг хусусиятларига юксак талаблар кўяди. Бу талабларни қандайдир битта сифат тараққиётининг жуда юксак даражасида бўлса ҳам қондира олмайди. Қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар йиғиндисидан иборатдир. Қобилиятлар таркиби аниқ фаолият талаби билан белгиланади ва ҳар турдаги фаолиятлар учун турлича бўлади. Масалан, математик қобилият, адабий қобилият, педагогик, мусиқавий, ихтирочилик ва шифокорлик қобилиятлари тузилиши махсус таркибга эга. Аниқ қобилиятлар таркибини ташкил қилувчи шахснинг хислатлари орасида айримлари етакчи ўринни эгалласа, айримлари ёрдамчилик ролини эгаллайди. Масалан, педагогик қобилиятлар таркибида етакчи сифат педагогик такт, кузатувчанлик, болаларни севиш, уларга нисбатан юксак талабчанлик, билимларни беришга эҳтиёж, ёрдамчи тарзда ташкилотчилик қобилияти ҳисобланади. Ҳар турли қобилиятларда бир эмас, балки бир неча турдаги фаолият турлари талабларига жавоб берадиган бирмунча умумий сифатларни ажратишимиз мумкин, бундан ташқари, мазкур фаолиятни бир мунча торроқ доираси учун жавоб берувчи махсус сифатларни ажратишимиз мумкин. Бу нарса уларда ҳар томонлама

қобилиятлар борлиги, ҳар турли касблар, машғулотларнинг кенг соҳаларига доир умумий қобилиятлар борлиги ҳақида гапириш имконини беради. Бу иккинчи сигналлар тизими ҳақидаги таълимот билан боғлиқдир.

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у ҳоҳ таълим, ҳоҳ меҳнат, ҳоҳ ўйин, ҳоҳ спорт бўлишидан қатъи назар унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, ҳиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорлигидаги саъи-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат қанчалик устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятнинг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятларни уудалай оладиган имконият билан баб-баравар куч-қувват тариқасида вужудга келади, деган фараз ўзини оқламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар (хислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлик туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарзда қўйилиши айнан ҳақиқатдир. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамиз.

1) **Математик қобилият** математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш амалларини камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдаги енгиллик, унумлилиқ, масала ечишда фикр юритишни эпчиллиги кабилар.

2) **Адабий қобилият** нафосат ҳисларининг юксак тараққиёти даражаси хотирада ёрқин кўргазмали образларнинг жонлигини, «тил зеҳни», беҳисоб хаёлан руҳиятга қизиқувчанлик, интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бир-бирига ўхшамаган манбалари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, мусиқавий, техник, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Рус олими И.П.Павлов ўз таълимотида «бадий», «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал тизимидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотга асосланади. Биринчи сигналлар тизими образлар, эмоциялардан ва иккинчи сигналлар тизими эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигнал тизими И.П.Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс фаолиятида биринчи сигналлар тизимининг сигналлари нисбатан устунлик қилса, бу инсон «*бадийий*» типга таалуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса, бу шахс «*фикрловчи*» типга мансубдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устунлиги сезилмаса) бу инсон “*аралаш*” типга мансуб одамдир.

Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганда куйидагилар намоён бўлади:

1. «*Бадийий тип*» учун бевосита у таассуротлар жонли тасаввур, ёрқин идрок, хис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги хосдир.

2. «*Фикрловчи тип*» учун мавҳумларнинг, мантиқий тизимларнинг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларнинг устунлиги мувофиқдир.

Бадийий типнинг мавжудлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақлнинг енгилмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психика образли жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида беради. Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг иккинчи сигналлар тизимидан устунлик қилади ва бу устуворлик мутлоқлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан борлиқнинг акс эттириш жараёни сўзлар, фикрлов воситасида рўёбга чиқарилади.

Қобилиятларнинг табиий асослари

Одатда қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби табиат томонидан туғма равишда тайёр ҳолда берилмайди. Балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг туғмалиги назариясини инкор этиб шахс қобилиятларининг номаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга қарши зарба беради.

Қобилиятнинг туғмалигини инкор қилиш абсолют табиатга эга эмас. Психологияда қобилиятнинг туғма эканлигини тан олинмас экан, бу билан миянинг тузилиши билан боғлиқ бўлган дифференциал хусусиятларнинг туғмалигини инкор қилмайди. Қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шарти сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг сезги аъзоларига ва функционал хусусиятларига **лаёқат** деб аталади. Лаёқат кўп қирралидир. Шахс томонидан қўйилган талабларнинг табиатида боғлиқ равишда айнан бир хил лаёқатлар асосида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши мумкин.

Ф.А.Галлнинг фикрича, одамнинг ҳамма қобилиятлари “ақл” ва “қобилият” сифатлари мия ярим шарларида ўзининг махсус қатъий марказларига эга, яъни бу сифатларнинг тараққиёт даражаси мия тегишли қисмларининг миқдорига тўғридан-тўғри боғлиқдир. Шунинг учун одамнинг калла суягига бир қараш ёки бошидаги дўмбоқчаларни шунчаки пайпаслаб кўриш орқали гўё одамнинг қобилиятларини аниқласа бўлади. Лаёқатнинг мия миқдори, массаси ва оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам бекор қилинган. Катта ёшдаги одам миясининг ўртача оғирлиги 1400 граммга яқин

бўлади. У.С. Тургенев миясининг оғирлиги 2001 грамм, Д.Г Байронники 1800 граммни, машҳур химик Ю.Либихники 1360 граммни, ёзувчи Афрансники 1017 грамни ташкил қилган. Энг катта мия ақлий жиҳатдан нуқсони бор одамга тааллуқли эканлиги аниқланган.

1675 йилда Ф.Гальтоннинг “Талантнинг ирсиятга боғлиқлиги қонунлари ва оқибатлари” деган китоби нашр этилди. Бунда муаллиф бир неча юзлаб машҳур кишиларнинг қариндошлик алоқаларини ўрганиб, талант ота-онадан ирсият йўли орқали ўтади деган хулосага келган. Бироқ Гальтоннинг хулосалари илмий жиҳатдан асосланмаган эди. Бахлар оиласида мусикага бўлган талант даставвал 1550 йилда маълум бўлган. Бу талант 1800 йилларда яшаган қандайдир Регина Сусанадан сўнг тамом бўлган. Умуман Бахлар оиласида 57 дан кўп мусикачи бўлган. Уларнинг 20 таси машҳур бўлган.

Бенд деган скрипкачилар оиласида 9 та машҳур мусикачи бўлган. Гойдон оиласида 2 та машҳур мусикачи бўлган. Кўпчилик ҳолларда машҳур одамларнинг насл-насабларини ўрганиш биологик ирсиятдан эмас, балки ҳаёт шароитининг наسدан наслга ўтишидан, яъни қобилиятлар тараққиётига ёрдам беришдан эканлиги маълум бўлади.

XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган лаёқатни миянинг микротузилиши ва сезги аъзолари билан боғловчи фараз маҳсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия хужайраларини тадқиқ этиш истеъдодли нерв хужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигини аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳамда олий нерв фаолиятининг типлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б.М.Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолияти типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга уринишган. Жумладан, нерв тизимининг алоҳида сезгирлиги маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Қобилиятнинг табиий шарт, лаёқати нерв тизимининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги ҳақидаги барча морфологик ва функционаллик сифатлар сингари умумгенетика қонунларига бўйсуниб фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф.Гальтоннинг ирсият қонунлари тўғрисидаги ғоя қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиб бера олмайди. Чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир. Шунинг учун қобилият табиатини биологик ирсиятдан эмас, балки турмуш муҳитининг наسدан наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир, агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий-тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан, қобилиятнинг тараққиёти биологик ирсият қонунларга бўйсунishi мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, қобилият ва лаёқатлар табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бебаҳо

маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларни қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар тараққиётининг узлуксиз таълим тизимига боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Талантнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Талантнинг ижтимоий-тарихий, табиий нуқтаи назардан талқини қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. **Талант** юнонча қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий табиий хислат деган маънони англатиб, муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар мажмуасидан иборат индивидуал хусусиятдир. Психологик адабиётларда унга турлича таъриф берилишига қарамай, уларда асосий белгилар таъкидлаб ўтилади, чунончи шахсга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятининг муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасига **талант** дейилади.

Талантнинг асосий белгилари:

- а) муваффақиятни таъминлаш;
- б) фаолиятни мустақил бажариш;
- в) оригиналлик унсурининг мавжудлиги қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги;
- д) индивидуал психологик хислатлилиги;
- е) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи яратувчилик имконияти кабилар;

Психологик маълумотларни умумлаштирган ҳолда икки хил хусусиятли фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш талант тузилишини яхшироқ тушуниш имкониятини яратади.

1) талант – бу шахс психик хислатларининг шундай бирикмасидирки, уни а) алоҳида ягона махсус қобилият билан; б) хотиранинг юксак маҳсулдорлиги орқали; в) хатто ноёб сифат тариқасида ўлчаб бўлмайди.

2) шахсда у ёки бу қобилиятнинг мавжуд эканлиги ҳамда етарли даражада тараққий этганлиги талантнинг мураккаб таркибига кирувчи бошқа қобилиятларнинг жадал такомиллашуви орқали уларнинг ўрнини босиб юбориши (концентрация қилиш) мумкин.

Москванинг умумий ва педагогик психология институти ходимлари томонидан ўқувчиларнинг таланти, истеъдод тушунчаси ўрганилган. Аниқланган муҳим қобилиятлар йиғиндиси ақл истеъдод тузилишини вужудга келтирилган. Илмий тадқиқотчиларнинг фикрича, юксак истеъдод куйидагича босқичлардан иборат бўлиши мумкин:

А) бундай шахснинг биринчи хусусияти зийраклик, шайлик, жиддий фаолиятни бажаришга тайёр туришлиқдир.

Б) шахснинг иккинчи хусусияти унинг меҳнатга тайёргарлиги (меҳнатга мойиллиги, меҳнатга интилиши, меҳнатнинг эҳтиёжга айланиши)дир.

В) инсоннинг учинчи хусусияти унда тафаккур хусусиятлари ва фикр юритишнинг тезлиги, ақлнинг тартиблиги, таҳлил ва умумлаштиришнинг

юқори имкониятлари, ақлнинг маҳсулдорлиги. Маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, махсус истеъдод тузилиши юқоридаги сифатлардан ташқари аниқ фаолият талабларига мувофиқ келувчи бир қатор қобилиятлар билан тўлдирилади.

Талант ўзининг умумий ва махсус сифатлари йиғиндиси билан ижодий ютуқ имкониятининг айниятидир. Талант маҳоратнинг дастлабки шарти ҳисобланса-да, лекин улар бир-бирларидан муайян даражада тафовутланади. Талант – катта ижодий ва зўр меҳнат маҳсулидир. Меҳнат эса ҳаётий тажриба кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. Ижодиётнинг шарти ва ҳаётий тажриба зарурий кўникма малакалар йиғиндисининг мавжудлигидир. Ижодий фаолият талантнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда руҳланиш деб номланган психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этади. Руҳланиш эса фаолият маҳсулдорлиги ортишига қаратилган ижодий лаҳзадан иборатдир. Талант имконият тариқасида психологик ҳодиса ҳисобланса, у ҳолда маҳорат ҳақиқатга айланган имконият гавдаланишидир. Психологик нуқтаи назардан ҳақиқий маҳорат бу шахс талантининг фаолиятда намоён бўлишидир.

Агар жамият тараққиёти бундай кишиларга муҳтож бўлса бундай кишиларнинг пайдо бўлиш имконияти туғилади. Истеъдод қобилиятлар йиғиндисидан, уларнинг мажмуидан иборатдир. Алоҳида олинган якка қобилиятлар гарчи у тараққиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёрқин ифодаланган бўлса ҳам истеъдод билан тенглаштириб бўлмайди. Бу ҳақда ғоят ўткир феноменал хотирага эга бўлган кишилар ҳақида ўтказилган тадқиқотлар далолат беради.

Москвалик психологлар бир неча йиллар давомида кузатган шахслар ўзида хотирадан бошқа қобилиятларни ривожлантирмади ва шунинг учун у ўзининг ажойиб қобилиятларга мос келадиган ижобий муваффақиятга эриша олмади.

Шундай қилиб, истеъдод шахс психик сифатларининг шу қадар мураккаб бирикмасидирки, у қандайдир бирорта ягона қобилият билан бу қобилият хотиранинг юксак маҳсулдорлиги каби муҳим аҳамиятга эга.

Психологик тадқиқотлардан маълум бўлишича бирорта ҳам қобилиятнинг йўқлиги ёки етарли тараққий этмаганлиги истеъдод сифатларининг мураккаб турига кирувчи бошқа қобилиятларнинг жадал тараққиёти йўли билан муваффақиятли равишда ўрни босиб борилади.

Ҳар қандай лаёқат қобилият даражасига кўтарилиши учун энг мураккаб йўлни босиб ўтиши керак бўлади. Қобилиятлар илк даврларданок ривожлана бошлаб, бир неча босқичда амалга ошади.

Қобилиятларнинг ривожланиши ва шаклланиши биринчидан, маълум бир фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият натижаларининг шароитга қараб тегишли табиий зехн, нишонларни аниқлаш йўли билан, иккинчидан мутахассис (музикант, артист, рассом ва ҳоказо) раҳбарлигида тизимли фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниктириш ва ривожлантириш йўли, билан учинчидан, умумлашган ақлий операцияларни шакллантириш йўли билан бориши керакки, бу операциялар

умумий ва махсус ахборотни енгил ва самарали ўзлаштиришни, танлаган фаолият бўйича кўникма ва малакаларни ҳосил қилишни таъминласин. Тўртинчидан, ўқувчининг махсус қобилиятини камол топтиришни жадаллаштиришни таъминловчи шахсни ҳар томонлама ривожлантириш йўли билан. Бешинчидан, шахснинг фаоллик аломатларини тарбиялаш йўли билан бориш керакми?, бу аломатлари даставвал меҳнатсеварлик, мустақиллик, ташаббускорлик, пухталиқ, қатъиятлик, синчковлик ва танқидийликдан иборат. Буларсиз индивиднинг потенциал имкониятлари ва қобилияти фаолиятда максимал равишда ривожлана олмайди. Олтинчидан, мактаб ўқувчиларига нисбатан индивидуал муносабатда бўлишни умумий талаблар билан тўғри қўшиб олиб боришдир. Қобилиятнинг муайян изчилликда намоён бўлиши ва ривожланишини ҳаёт тажрибаси кўрсатиб турибди.

Қобилият турли ривожланиш даражасига эга бўлиши мумкин. Илмий абстракциялаш қобилиятнинг икки даражасини фарқлаш имконини беради; репродуктив ва ижодий акс эттириш даражалари. Ўз қобилиятини ривожлантиришнинг биринчи даражасидаги киши билимларни жуда моҳирлик билан ўзлаштиради. Фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган киши эса янгилик яратишга қодирдир. Бу даражаларни текширишга метафизик муносабатда бўлиш ярамайди албатта, биринчидан ҳар қандай репродуктив акс эттириш, фаолият ижодий фаолият элементларини ижодий акс эттириш фаолияти эса репродуктив фаолият элементларини, ўз ичига қамраб олади, бусиз уларни тасаввур қилиб бўлмайди. Иккинчидан, юқорида айтилган даражалар ҳам қандайдир ўзгармас ва қотиб қолган нарсалар эмас. Киши билимларни ўзлаштириб, кўникма ҳосил қилиш жараёнида фаолият бир даражадан иккинчи даражага ўтиб туради. Қобилиятнинг табиий манбаи ҳам мавжуд бўлиб ва у табиий зеҳн деб юритилади.